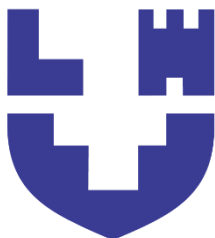

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
Частина 2.
ТЕОРІЯ ПРАВА

Конспект лекцій
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
освітньої програми «Право»
галузь знань 08 Право
спеціальності 081 Право
денної та заочної форм навчання

Луцьк 2022

УДК 340.12 (07)
Т33

Електронна копія друкованого видання передана для внесення в репозиторій Луцького НТУ
Директор бібліотеки _____ С.С. Бакуменко

Рекомендовано до видання вченою радою факультету бізнесу та права Луцького НТУ, протокол № ____ від «__» _____ 2022 року.
Голова вченої ради факультету бізнесу та права _____ І.М. Камінська

Розглянуто і схвалено на засіданні кафедри права Луцького НТУ, протокол № __ від «__» _____ 2022 року.
Завідувач кафедри права _____ Я.І. Ленгер

Укладач: _____ А.М. Земко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права Луцького НТУ

Рецензент: _____ Я.І. Ленгер, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри права Луцького НТУ

Відповідальний за випуск: _____ Я.І. Ленгер, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри права Луцького НТУ.

Теорія держави і права Ч.2. Теорія права [Текст]: конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньої програми «Право» галузь знань 08 Право спеціальності 081 Право денної та заочної форм навчання /уклад. А. М. Земко. Луцьк. Луцький НТУ, 2022 с.256

Конспект лекцій складений відповідно до діючої програми курсу «Теорія держави і права». У конспекті лекцій викладені теми, що стосуються частини першої навчальної дисципліни «Теорія держави і права», а саме «Теорія права». В основу конспекта лекцій покладені підручники кращих українських науковців з теорії держави та права.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	/
ТЕМА 1. Поняття права	9
1. Термін «право» в юридичній науці.....	9
2. Основні підходи до праворозуміння.....	11
3. Ознаки права.....	15
4. Функції права.....	18
5. Цінність права.....	21
ТЕМА 2. Право в системі соціального регулювання	23
1. Поняття, загальні риси та види соціальних норм. Співвідношення технічних і правових норм.....	23
2. Право і мораль, їх співвідношення.....	26
3. Право і звичай, їх співвідношення.....	28
4. Право і релігійні норми.....	30
5. Корпоративні норми, їх особливості та взаємодія з правом.....	31
ТЕМА 3. Джерела права	34
1. Поняття і види джерел права.....	34
2. Нормативно-правовий акт як джерело права.....	36
3. Правовий звичай як джерело права.....	37
4. Нормативно-правовий договір як джерело права.....	40
5. Судовий прецедент і судова практика як джерела права..	42
6. Правова доктрина як джерело права.....	49
ТЕМА 4. Принципи права. Правове регулювання суспільних відносин	52
1. Принципи права: поняття та класифікація.....	52
2. Основоположні принципи права.....	53
3. Загальні принципи права. Міжгалузеві та галузеві принципи права.....	56
4. Значення принципів права для правового регулювання.	60
5. Поняття, стадії та види правового регулювання.....	61
6. Способи та типи правового регулювання.....	65

7. Методи правового регулювання. Правові режими.....	69
8. Ефективність правового регулювання.....	72
ТЕМА 5. Норми права.....	75
1. Поняття і загальні ознаки норм права.....	75
2. Види норм права.....	77
3. Структура норми права.....	82
4. Спеціалізовані норми права.....	87
ТЕМА 6. Система права та система законодавства.....	90
1. Поняття і структура системи права.....	90
2. Публічне і приватне право.....	93
3. Матеріальне і процесуальне право.....	96
4. Галузі та інститути права.....	98
5. Співвідношення міжнародного і національного права.....	102
6. Поняття системи законодавства. Її співвідношення з системою права.....	105
7. Структура системи законодавства.....	107
8. Чинники формування і розвитку системи законодавства..	109
ТЕМА 7. Нормативно-правові акти.....	111
1. Поняття та ознаки нормативно-правового акту.....	111
2. Поняття і види законів.....	114
3. Кодекс як особливий вид закону.....	116
4. Підзаконні нормативно-правові акти.....	118
5. Дія нормативно-правових актів у часі.....	120
6. Дія нормативно-правових актів у просторі та за колом осіб	123
ТЕМА 8. Нормотворчість. Систематизація законодавства.....	127
1. Нормотворчість: поняття, види.....	127
2. Функції та принципи нормотворчості.....	129
3. Стадії створення нормативно-правових актів.....	131
4. Нормотворча техніка: поняття, елементи. Юридична термінологія	134
5. Поняття систематизації законодавства.....	140
6. Облік, інкорпорація та консолідація законодавства.....	142
7. Кодифікація законодавства і створення зводу законів.....	146
ТЕМА 9. Правові відносини.....	150

1. Поняття і види правових відносин.....	150
2. Суб'єкти правових відносин та їх види.....	153
3. Правосуб'єктність і правовий статус суб'єктів правовідносин.....	155
4. Об'єкти правових відносин, їх види.....	158
5. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин.....	159
6. Юридичні факти та їх види.....	161
ТЕМА 10. Юридично значуща поведінка.....	163
1. Поняття і види юридично значущої поведінки.....	163
2. Правомірна поведінка.....	165
3. Правопорушення та його ознаки.....	167
4. Склад правопорушення.....	168
5. Види правопорушень.....	170
6. Причини правопорушень.....	171
7. Зловживання правом.....	172
8. Об'єктивно неправомірне діяння.....	174
ТЕМА 11. Юридична відповідальність.....	176
1. Поняття юридичної відповідальності.....	176
2. Підстави юридичної відповідальності.....	177
3. Види юридичної відповідальності.....	179
4. Цілі та функції юридичної відповідальності.....	182
5. Принципи юридичної відповідальності.....	184
6. Юридична відповідальність і державно-правовий примус.....	186
ТЕМА 12. Застосування норм права.....	187
1. Поняття і форми реалізації норм права.....	187
2. Застосування норм права як специфічна форма його реалізації.....	189
3. Стадії правозастосування.....	191
4. Принципи застосування норм права.....	193
5. Акти правозастосування та їх види.....	194
ТЕМА 13. Застосування права в умовах колізій і прогалін у законодавстві.....	196

1. Прогалини в законодавстві: поняття і види.....	196
2. Засоби подолання прогалин у законодавстві.....	198
3. Колізії в законодавстві як вид юридичних колізій.....	201
4. Засоби подолання колізій у законодавстві.....	205
ТЕМА 14. Тлумачення правових актів.....	207
1. Поняття тлумачення правових актів.....	207
2. Способи тлумачення правових актів.....	210
3. Види тлумачення правових актів.....	213
4. Особливості тлумачення конституції та законів.....	216
5. Інтерпретаційні акти, їх види.....	218
ТЕМА 15. Правова система суспільства.....	221
1. Поняття і структура правової системи.....	221
2. Класифікація правових систем сучасності.....	223
3. Загальна характеристика правових сімей.....	225
4. Особливості правової системи України.....	229
Список рекомендованої та використаної літератури.....	232
Інтернет-ресурси.....	235
Словник юридичних термінів.....	236

ПЕРЕДМОВА

Розбудова України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави значною мірою залежить від професійної підготовки правничих кадрів, адже саме майбутні юристи мають забезпечити становлення та розвиток української державності. Підготовка фахівців-юристів передбачає опанування комплексу правових навчальних дисциплін, серед яких особливе місце посідає «Теорія держави і права».

Теорія держави і права є вихідною, фундаментальною, нормативною юридичною наукою, що вивчається однією з перших та дає найглибші за змістом і сутністю знання про державу та право, а також з'ясовує решту питань, які стосуються державно-правових явищ. Вона є необхідною передумовою подальшого засвоєння галузевих, спеціальних і прикладних юридичних дисциплін. Саме цим визначається провідне методологічне значення теорії держави і права в системі юридичних наук.

Спрямованість теорії держави і права як юридичної науки на виявлення як основних властивостей, загальних для всіх існуючих у світі держав і правових систем, так й своєрідних характеристик кожної з них, прагнення сформулювати теоретичні засади побудови державної і правової картин світу, багато в чому визначають й місце та роль теорії держави і права в освітньому процесі підготовки юристів. Її призначенням є закладення основ юридичного мислення, формування знань щодо основних властивостей держави і права, їх складових, функціонування та розвитку, які створюють підстави і є «інструментом» ефективного опанування інших юридичних навчальних дисциплін.

У конспекті лекцій викладені теми, що стосуються частини другої навчальної дисципліни «Теорія держави і права», а саме «Теорія права».

В основу конспекта лекцій покладені підручники провідних українських науковців з теорії держави і права, а саме:

1. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

2. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : Підручник. – 4-те видання. – К.: Алерта, 2017. – 528 с.

3. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – 368 с.

ЛЕКЦІЯ 1. Поняття права

1. Термін «право» в юридичній науці.
2. Основні підходи до праворозуміння.
3. Ознаки права.
4. Функції права.
5. Цінність права.

1. Термін «право» в юридичній науці

Право як самостійне явище з'являється у Давньому Римі і позначається терміном *Jus*. Воно дістало свою назву від справедливості, тому, за влучним висловом давньоримського юриста Цельса, «право є мистецтвом доброго та справедливого» (*ius est ars boni et aequi*).

Римське *Jus*, залишившись як корінь у багатьох термінах, що належать до юридичної сфери (наприклад, юриспруденція, юрисдикція, юстиція, юрист), в епоху пізньої Римської імперії було витіснене словом *directum*, яке пов'язано із зображенням богині правосуддя (*Iustitia*) з терезами в руках: *de-rectum* означає той момент, коли стрілка терезів стоїть прямо (посередині), символізуючи рівновагу справедливості.

Правитель був тим, хто поєднує *regula* (правило) з *directum* (правом). Від лат. *Directum* утворено більшість термінів, що позначають в європейських мовах право: *diritto* (італ.), *derecho* (ісп.), *direito* (порт.), *drept* (румун.), *droit* (фр.), *Recht* (нім.), *right* (англ.) тощо. Подібний зв'язок можна побачити також у слов'янських мовах: слово «право», так само як і «правда», походить від давньоруського «правъ», тобто прямий, правильний, невинний.

Нині термін «право» широко використовується у різних сферах суспільного життя, є **полісемічним** за своїм змістом, застосовується в таких значеннях: право як наявність у особи певного інтересу; право як можливість здійснення вчинку; право як гарантованість своєї власної поведінки; право як вимога до поведінки інших осіб; право як відповідність критеріям правильності, справедливості; право як виправданість, правдивість та ін.

Теорія права переважно досліджує **позитивне право** – як таке, що існує внаслідок його утвердження уповноваженим органом або особою. За цією ознакою воно відрізняється від **природного права**, яке людьми не створюється. Подібне розрізнення існує з часів Античності: ще в II ст. н. е. грецькі терміни *physei* (за природою) та *thesei* (за обдуманим рішенням) були перекладені латиною як *naturalis* (природне) та *positives* (позитивне).

З латини вони перейшли у більшість європейських мов як назви двох видів права – природного та позитивного.

У праві слід також розрізняти:

1. *Право об'єктивне та право суб'єктивне*

- ***право об'єктивне***, тобто сукупність норм права, що виражені (ззовні об'єктивовані) у відповідних юридичних джерелах – нормативно-правових актах, судових рішеннях, правових звичаях тощо;

- ***право суб'єктивне***, яке належить окремим особам (суб'єктам) і полягає в наявності у кожного з них певних юридичних можливостей. Ці можливості пов'язані зі змістом тих правил, з яких складається об'єктивне право.

Коли вказується на те, що право щось дозволяє чи забороняє, то мається на увазі право в об'єктивному сенсі. Про суб'єктивне право йдеться тоді, коли стверджується, що конкретна особа має право на відпочинок. Виокремлення права в об'єктивному і суб'єктивному значеннях існує в юридичній науці давно: воно притаманне ще римській юриспруденції, а згодом було запозичене більшістю європейських правових систем. Слід підкреслити, що в сучасних умовах призначення об'єктивного права полягає насамперед у закріпленні, захисті та забезпеченні суб'єктивних прав.

2. *Загально-соціальне право і юридичне право*

- ***загально-соціальне право*** впливає безпосередньо із суспільного життя і не залежить від держави. Воно існує у вигляді звичаїв, традицій, природних прав, моральних та інших соціальних норм поведінки, свідомості, відносин. Наприклад, соціальною нормою (звичаєм) є право першості в черзі; моральною нормою і, отже, соціальною є право на подяку за безкорисливу допомогу;

- ***юридичне право (спеціально-соціальне)*** є наслідком суспільної і державної діяльності, втіленням волевиявлення держави. На відміну від загально-соціального юридичне право є формально визначеним і охоронюваним державою. Так, правом у юридичному значенні є право вимагати повернення свого майна з незаконного володіння.

Крім того, терміном «право» можуть позначатися ***природні права людини***, які визнаються в сучасному світі невід'ємними і невідчужуваними від особи. Це насамперед права на життя, гідність, безпеку і недоторканність, свободу пересування, належний рівень матеріального забезпечення та ін. Права людини закріплюються у

міжнародних актах та національних конституціях, а на демократичну державу покладається обов'язок їх забезпечувати та захищати.

З одного боку, людина, вступаючи в суспільне життя, вже стикається з «готовими» юридичними нормами, які виникли чи визнані до неї і незалежно від неї (об'єктивне право). Але, з іншого боку, людина від народження є носієм невідчужуваних природних прав. Тому саме її природні суб'єктивні права перебувають у підвалинах об'єктивного права. Визнання природних прав людини і закріплення їх у приписах нормативно-правових актів як міжнародних стандартів є тією абстрактною правовою формою, моделлю, що слугує мостом між соціальним і правовим світом.

Якщо об'єктивне юридичне право відповідає природному праву людини, воно здатне бути інструментом реалізації суб'єктивних юридичних прав. Їх перехід від одного до іншого можна зобразити так:

Природні права людини - Норми об'єктивного права - Суб'єктивні юридичні права

Природні права людини (загально-соціальне право) перетворюються на суб'єктивні юридичні права (суб'єктивне юридичне право) після їх офіційного закріплення державою в загальнообов'язкових нормах права (об'єктивне юридичне право).

З погляду позитивістського праворозуміння об'єктивне право і позитивне право - тотожні поняття, оскільки і те й інше є законодавством, що діє в певній державі. Між тим, об'єктивне право близьке, але не адекватне позитивному праву. Якщо позитивне право (продукт волі законодавця) - це передусім система норм права, формально встановлених, закріплених і забезпечуваних державою у приписах чинного законодавства, то об'єктивне право - система норм права, що містяться в усіх чинних джерелах (формах) права, спрямовані на регулювання, охорону і захист суспільних відносин та забезпечуваних державою. Об'єктивне право і позитивне право поєднує те, що вони не залежать від конкретної особи і мають у своїй основі одне джерело - природжені права людини. Об'єктивним є дотримання природних невідчужуваних прав людини (безвідносно до того, чи закріплені вони в джерелах (формах) права).

2. Основні підходи до праворозуміння

Праворозуміння (розуміння права) - це інтелектуальний процес осмислення права, певне його бачення, виражене в конкретних концепціях про його функціонування, що письмово викладені й

оприлюднені шляхом опублікування. Будь-яка методологія (а їх безліч у теорії права і держави) пов'язана з конкретним праворозумінням (баченням права). По суті, праворозуміння (правоуявлення, право-погляд) є вторинним, похідним від усього правового, що реально діє; воно залежить від особливостей правосвідомості, інтелекту його носія. Тому праворозуміння не можна зводити лише до визначення поняття «право».

Основні підходи до праворозуміння виокремлюються залежно від характеру вирішення основних питань: що таке право, що є критерієм розмежування права та інших соціальних явищ, яким чином обґрунтовується обов'язкова сила права та ін.

Охарактеризуємо деякі з них.

Школа природного права (юснатуралізм). В основу природно-правового розуміння покладено ідею, відповідно до якої всі норми позитивного права ґрунтуються на певних природних засадах, що не залежать від волі людини і суспільства. Прихильники цієї школи вважають, що будь-яке пояснення права має містити посилання на мораль (передусім на справедливість), яка є втіленням цих природних засад. Природно-правове розуміння ґрунтується на тому, що між правом і мораллю існує необхідний зв'язок (*«з'єднувальна теза»*). Тому головною особливістю природно-правового мислення є критичне оцінювання позитивного права з позицій моралі (справедливості).

Залежно від філософсько-світоглядних поглядів представників школи природного права моральний стандарт, до якого апелюють при оцінюванні позитивного права, може походити від Бога («божественне природне право»), виводиться із світового порядку («космологічне природне право»), людської сутності («антропологічне природне право»), розуму («раціональне природне право») та ін.

Часто-густо родовід цієї теорії ведуть від трагедії «Антигона», написаної давньогрецьким драматургом Софоклом ще у V ст. до н. е. Обґрунтування вчення про природне право можна знайти в роботах Арістотеля, Цицерона, Св. Августина, Томи Аквінського, Г. Гроція, С. Пуфендорфа, Дж. Локка, І. Канта та ін. Вислів *«несправедливий закон не є законом»*, який приписують Фомі Аквінському, часто тлумачать як підсумок позиції природного права взагалі.

У сучасних умовах, зважаючи на необхідність забезпечення впевненості суб'єктів у гарантованій реалізації своїх прав, стабільності функціонування правової системи, більш поширеним є *«м'яке» природно-правове розуміння*: правова система в цілому має демонструвати прагнення відповідати моральним стандартам, а окремі норми

позитивного права можуть втрачати правовий характер лише в разі, коли вони є вочевидь несправедливими.

Юридичний позитивізм. Цей напрям праворозуміння ґрунтується на тому, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує. За висловом англійського філософа Т. Гоббса, «*влада, а не істина породжує закони*». Виходячи з цього, позитивісти вважають, що норма є правовою незалежно від її моральної оцінки. Тому правило будь-якого довільного змісту може бути правовим, а його несправедливість не є підставою для заперечення його правового характеру.

Класичний позитивізм (Дж. Остін, Дж. Бентам) визначає право як наказ суверена і пояснює обов'язковість права існуванням у переважній більшості членів суспільства звичаю коритися цим примусовим наказам. Відомий російський правознавець Г. Шершеневич підкреслював, що будь-яка норма права є наказом; на його думку, норми права (навіть ті, що виражені у дозвільній формі) не пропонують, не радять, не переконують, не просять, не вчать, а вимагають певної поведінки.

Сучасний позитивізм зазвичай пов'язує обов'язковість права з існуванням *правила визнання*, яке визначає умови, котрі слід виконати, аби певну норму можна було вважати правовою. У кожній правовій системі правило визнання може набувати різних форм. Наприклад, статус певних правил як правових норм може бути пов'язаний із тим фактом, що їх видав уповноважений нормотворчий орган, або з їхнім давнім існуванням у формі звичаю, або їхнім зв'язком із судовими рішеннями.

Спираючись на це, позитивісти вважають, що авторитет правила визнання переходить на норми права, зумовлює їх обов'язковість. Таким чином, сучасний позитивізм ґрунтується на тому, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує («*роз'єднувальна теза*»), а тому те, що вважається правом в кожному конкретному суспільстві, є по суті питанням суспільного факту (згоди, конвенції) або традиції («*суспільна теза*»).

У сучасному позитивізмі виокремлюють два основні напрями: «*м'який позитивізм*» та «*жорсткий позитивізм*». «*М'які позитивісти*» (наприклад, англійський філософ права Г. Харт) припускають можливість існування традиції вважати правом лише ті правила, які відповідають моралі в конкретному суспільстві. Натомість «*жорсткі*» *позитивісти* (наприклад, професор Оксфордського університету Дж. Раз) наполягають на тому, що мораль за жодних обставин не може бути критерієм юридичної чинності норми.

Соціологічний напрям у правознавстві, що виник на межі ХІХ-ХХ ст., виходить із того, що класичні форми права, в яких закріплюються правові норми, є вторинним виявом права. Прихильники цього підходу (Є. Ерліх, О. Холмс, Р. Паунд та ін.) представляють його різні напрями: вільне право, соціологічна юриспруденція, правовий реалізм тощо. Проте всі вони вважають, що не слід змішувати правову можливість із правовою дійсністю, підкреслюють *контраст між формальним правом* (правом у нормативно-правових актах, правових прецедентах тощо) і *реальним правом* (правилами, за якими в дійсності функціонує суспільство, «живим правом»).

Саме тому, на їх думку, пошук права здійснюється шляхом дослідження не тільки формальних джерел, а й *суспільних відносин, судових рішень*. Завдання юриста – зрозуміти, як реально регулюються суспільні відносини, як вирішуються спори. Тому тільки юридична практика здатна наповнити право конкретним змістом, розкрити і доповнити його. Право, яке міститься на папері (формальне, писане право), є ймовірним правом: його норми лише допомагають точніше передбачити, як суд вирішить справу. На цьому акцентує О. Холмс: право – це лише передбачення, як мають діяти судді.

Для соціологічного напрямку характерним є *прагматичне розуміння права* як засобу досягнення конкретних соціальних, економічних та етичних цілей шляхом балансування різних інтересів та цінностей, пошуку розумного компромісу. Оскільки право виступає результатом боротьби конкретних життєвих інтересів, соціологічний напрям зосереджує увагу не на логічному аналізі норм права (як юридичний позитивізм), не на встановленні зв'язку права і моралі (як школа природного права), а на дослідженні фактичних правовідносин, оцінюванні інтересів і потреб, з'ясуванні різноманітних економічних, соціологічних і психологічних чинників, що впливають на застосування норм права до конкретних життєвих випадків і в такий спосіб визначають справжнє обличчя права.

В останній час став популярним *інтегральний (інтегрований)* тип праворозуміння, що виник на основі діалогу всіх шкіл і течій у сучасному правознавстві, як західних, так і східних. Цей тип праворозуміння полягає не в механічному поєднанні суперечливих позицій, а у синтезуванні теоретично значущих моментів, опрацьованих конкуруючими науковими теоріями, виходом на новий рівень їх узагальнення. Такими моментами, що становлять ядро праворозуміння, є правова ідея чи правосвідомість (теорія природного права), норма права

(позитивістська/нормативістська теорія права), правовідносини (соціологічна теорія права). Серед концепцій інтегрального типу праворозуміння заслуговує на увагу комунікативна, згідно з якою право породжується комунікативною (інтер-суб'єктивною) діяльністю людей в суспільстві.

3. Ознаки права

Визначення права, з'ясування його сутнісних ознак є одним із вічних та найважливіших питань юриспруденції.

Право визначає межу між дозволеним та недозволеним у стосунках, між учасниками суспільних відносин за посередництвом установлення певних *правил поведінки*. За їх допомогою воно дає змогу *узгодити свободу особи зі свободою інших осіб*, установити і гарантувати сферу особистої свободи, забезпечити незалежність від чужого свавілля та примусу.

Крім того, право спрямоване на створення умов для спільного життя людей, тобто уможлиблює функціонування людського суспільства (співпрацю та вирішення конфліктів). Воно здатне забезпечити загальний *соціальний порядок*, повторюваність та передбачуваність поведінки людей на основі взаємного визнання їх суб'єктами права. Отже, право виступає *соціальним регулятором*.

За своєю якістю і формою право створюється в результаті спільних зусиль громадянського суспільства (народу) і держави як специфічний регулятор суспільних відносин з метою підтримання соціальної стабільності, злагоди та порядку. Право - це реальне соціальне явище, своєрідний ефективний накопичувач пізнавального соціального досвіду, продукт культурно-історичного життя суспільства, його нормативно-ціннісна система. Поза суспільством, у природі, право не існує.

Соціальні ознаки права:

1. Втілює справедливу міру свободи і рівності, визнану більшістю населення і підтримувану активною меншістю. Своїм загальним масштабом і рівною мірою право вимірює, «відміряє» і оформлює саме свободу в людських взаєминах, свободу індивіда як у відносинах з іншим індивідом, так і з суспільством у цілому. Свобода завжди обмежена конкретними рамками (мірою), що не допускають антигромадських актів «користування свободою». Суспільство, забезпечуючи свободу особи, не може допустити анархії, беззаконня, обмеження прав і законних інтересів інших громадян. Тому в суспільстві

має установлюватися міра свободи людини, достатня для її повного самовираження, і водночас перешкоджає будь-яким спробам особи використовувати надану їй свободу на шкоду суспільству, державі, співгромадянам. Право дає міру, а справедливість контролює її, припиняє втрату цієї міри, встановлює пропорційність між претензією і обов'язком, свободою і відповідальністю, злочином і покаранням, працею і винагородою (справедлива міра свободи і рівності).

Отже, у праві свобода, рівність і справедливість виявляються суміжними, оскільки справедливість реалізується в умовах свободи і рівності, а свобода передбачає рівність прав. У цьому полягає цінність права як системи норм, розрахованої на визнання народом.

2. Виступає регулятором суспільних відносин, що є його основним соціальним призначенням; впливає на свідомість і поведінку осіб; узгоджує індивідуальні, соціально-групові й суспільні інтереси.

Юридичні ознаки права:

1. Право має нормативний характер, що зумовлено специфікою його складових – норм права та принципів права. Нормативність означає, що норми та принципи права мають загальний характер, що виявляється в їх неперсоніфікованості та невичерпності. *Неперсоніфікованість*, тобто відсутність указівки на конкретного адресата, дозволяє нормам і принципам адресуватися не одній якійсь особі, а відразу багатьом, поіменно не переліченим. *Невичерпність* норм і принципів означає можливість їх багаторазової реалізації.

2. Системність права виявляється в тому, що його елементи (норми та принципи) пов'язані між собою ієрархічно, генетично та функціонально й об'єднані в певні структурні підрозділи. Система права є складним, багатогранним феноменом, тому її структура не може досліджуватися лише під одним кутом зору. Для системи права України характерним є поділ права на публічне і приватне, матеріальне і процесуальне, регулятивне і охоронне. У цій системі права виокремлюються також галузі та інститути права.

3. Така ознака права, як формальна визначеність, свідчить про те, що норми права закріплюються в певних формах, визнаних суспільством (*джерелах права*). Саме через ці джерела вони набувають статусу правових, стають доступними для людей, здобувають якість офіційного критерію, що дозволяє визначати правомірність поведінки суб'єктів права. Правила, існування яких не може бути підтвержене посиланням на ці джерела, у суспільстві не вважаються правовими.

Головними формами існування права є звичаєве право, законодавство, прецедентне право, договірне право. *Звичаєве право* – перша історична форма права, нині найпоширеніша в традиційних суспільствах. Ступінь його розвиненості в окремих країнах залежить від особливостей їхнього історичного розвитку, економічних та політичних умов. *Законодавство* як форма існування права складається з нормативно-правових актів і превалює в країнах континентальної Європи, у тому числі в Україні. *Прецедентне право* являє собою систему прецедентів, що створюються судами при вирішенні конкретних справ і використовуються при розгляді аналогічних справ. Прецедент є основною формою права в країнах англо-американської правової системи. *Договірне право* складається з нормативних договорів, є обов'язковим не тільки для їх сторін, а й для інших учасників суспільних відносин. Договір як джерело права поширений у міжнародному праві.

4. Важливою ознакою права є його *універсальність*. Це означає, що вимоги права стосуються всіх осіб (у тому числі держави), які зобов'язані їх неухильно додержуватися або виконувати; у суспільстві ніхто не може знаходитися поза правом. Універсальний характер права дозволяє йому виступати основним регулятором відносин у суспільстві, найбільш придатним та ефективним засобом їх упорядкування.

5. Право також має таку ознаку, як *обов'язковість*. Вона підтримується різними засобами, серед яких насамперед звертають увагу на суспільний авторитет.

Визнання права авторитетним (*легітимним*) регулятором, його виправданість в очах суспільства породжують упевненість людей у необхідності додержання його правил. Історичний досвід переконує, що право не може ефективно функціонувати без згоди з боку тих, хто йому підкорюється. Слід виділити два важливих шляхи легітимації права.

Змістовна легітимація є наслідком сприйняття права в суспільстві як *правильного регулятора*. Це означає, що позитивне право в цілому відповідає змістовним моральним стандартам – справедливості, рівності, свободі, гуманізму, закріплює і захищає права людини. Виправданість також зумовлена повторюваністю певних дій, що поступово стають певним стандартом поведінки, яка очікується суспільством від його членів та згодом набуває формального виразу шляхом визначення або уточнення в джерелах права.

Процедурна легітимація забезпечується завдяки належному (правильному) встановленню норм, тобто їх прийняттю уповноваженим суб'єктом у передбаченому порядку з додержанням необхідної процедури

та закріпленню в певних формах (джерелах). У разі сумнівів у змістовній та процедурній правильності легітимація може бути підсилена завдяки судовим процедурам та підтверджена судовими рішеннями.

6. Обов'язковість права органічно пов'язана з такою важливою його ознакою, як *забезпеченість ефективної дії права державою*. Перед суспільством завжди постають проблеми визначення і формального закріплення точних, несуперечливих правил, що зумовлює створення системи позитивного права, та вирішення конфліктів, пов'язаних з реалізацією та інтерпретацією цих правил, що викликає необхідність створення судової системи. Крім того, існує потреба у здійсненні контролю за додержанням цих правил.

Держава бере на себе відповідальність за підтримання правового порядку в суспільстві, здійснює *адміністрування правової системи*: держава уповноважується народом на нормотворчість (створення норм позитивного права), офіційне тлумачення норм права, контроль за їх додержанням і здійснення судочинства.

При цьому такі повноваження не дають змоги державі нехтувати основоположними принципами права та правами людини. З цієї точки зору, яку відтворено в ст. 8 та ст. 19 Конституції України, держава обмежена правом і зобов'язана гарантувати його ефективну дію в суспільстві.

У межах реалізації цього завдання держава надає додаткові гарантії обов'язковості права завдяки *можливості застосування державного примусу*. Право виступає повноцінним соціальним регулятором, якщо учасники суспільних відносин зазвичай додержуються правових норм, реалізують надані їм можливості, добровільно виконують свої обов'язки і додержуються заборон. Проте це не виключає необхідності у разі порушення норм права застосування санкцій, пов'язаних з примусом, який у сучасних суспільствах є державною монополією. Тим самим можливість застосування державного примусу підтримує *соціальну дієвість права*, свідчить про його гарантованість, яка не може бути забезпечена лише добровільним додержанням його вимог. За засобами забезпечення право відрізняється від інших суспільних регуляторів, що дозволяє характеризувати його як *«примусовий порядок»*.

Таким чином, *право*—це система загальнообов'язкових норм і принципів, спрямованих на забезпечення індивідуальної свободи і суспільного порядку, ефективна дія яких підтримується та охороняється державою.

4. Функції права

Функції права—це основні напрями впливу права на суспільні відносини та поведінку особи з метою їх упорядкування, охорони і захисту.

Ознаки функцій права:

1) виражають універсальні ознаки права, його соціальне призначення в різних сферах суспільного життя;

2) відображають напрями активного впливу права на суспільні відносини;

3) характеризуються безперервністю і тривалістю дії та водночас гнучкістю змісту відповідно до мінливості суспільних відносин;

4) мають на меті упорядкування суспільних відносин у повній відповідності з задумом нормотворця (законодавця) і очікуваннями адресатів правових норм;

5) діють у єдиній цілісній системі на кожному етапі розвитку суспільства і вважаються реалізованими лише тоді, коли повністю вирішені усі завдання і досягнуті результати правового регулювання;

6) кожна з них використовує відповідний їй арсенал правових способів (дозволів, зобов'язань, заборон, заохочень, покарань тощо).

Право як суспільний феномен розглядається у двох тісно пов'язаних вимірах – соціальному (коли аналізується вплив права на суспільну систему в цілому) та юридичному (у межах якого увагу привертає лише його специфічний вплив на суспільні відносини, що врегульовані правом). Це дає підстави для виокремлення соціальних та юридичних функцій права.

Серед **соціальних функцій** слід виділити, зокрема, такі:

- *культурну*, яка полягає у тому, що право є засобом закріплення і перенесення від покоління до покоління важливих соціальних цінностей та ідей, зумовлює дії та вчинки членів певного суспільства, визначаючи їх переконання;

- *інформаційну функцію*, яка пов'язана із значенням права як засобу збереження та передавання суспільної інформації, зокрема, щодо стандартів людської поведінки;

- *комунікативну*, яка полягає в тому, що право сприяє порозумінню між членами суспільства, зміцненню соціальної довіри, формує повагу до позиції інших;

- *ідеологічну*, яка полягає в тому, що право виправдовує (легітимує) існуючий суспільний порядок, формує у членів суспільства

світогляд, сприяє визнанню ними цінності та соціальної значущості свободи, гуманізму, демократії, справедливості, толерантності тощо.

В юридичній науці також розрізняють *дві основні юридичні функції права*: регулятивну та охоронну.

Сутність *регулятивної функції* обумовлена головним призначенням права – регулювати суспільні відносини, тобто досягати їх упорядкування, забезпечувати передбачуваність поведінки суб'єктів права з метою гарантування суспільної свободи. Для цього право насамперед пропонує членам суспільства правила, в яких зафіксовано суб'єктний та об'єктний склади цих відносин, визначено права та обов'язки суб'єктів правовідносин, а також закріплене коло життєвих обставин (юридичних фактів), з якими норми права пов'язують настання певних юридичних наслідків. Крім того, мають бути встановлені процедури, які дозволяють суб'єктам набути, підтвердити та реалізувати відповідні права і обов'язки.

У регулятивній функції права слід виокремлювати такі *напрями*:

- *забезпечення суспільного компромісу і досягнення справедливого балансу інтересів.* Право сприяє виробленню взаємовигідних або взаємоприйнятних умов спільного існування (наприклад, умови співіснування релігійних, етнічних та інших соціальних груп), узгодженню різноманітних інтересів (працівників і роботодавців, споживачів і виробників тощо);

- *організація поведінки членів суспільства.* Право пропонує суб'єктам програму дій у тих чи інших типових суспільних ситуаціях (наприклад, при керуванні транспортними засобами, побудові сімейних стосунків, розпорядженні нерухомим майном, сплаті податків), визначає соціально допустимі межі поведінки, запроваджує процедури реалізації прав і обов'язків (звернення до суду, одержання громадянства, припинення підприємницької діяльності, відмова від спадщини, реєстрація кандидатом у народні депутати та ін.);

- *закріплення соціальних статусів і соціальної структури.* Йдеться, зокрема, про правове закріплення прав і обов'язків відповідних суб'єктів (наприклад, фізичної або юридичної особи, пенсіонера, безробітного, інваліда, суб'єкта владних повноважень, торгівця цінними паперами, позичальника, банкрута). Крім того, важливе значення має надання правової форми різноманітним організаційним структурам (банківській системі, судовій системі, системі органів виконавчої влади, адміністративно-територіальному устрою тощо);

- *установлення засобів і процедур розв'язання соціальних конфліктів.* Право пропонує членам суспільства ефективні інструменти припинення існуючих і попередження можливих конфліктів як у публічній, так і у приватній сфері (наприклад, договір, переговори, процедури примирення, відшкодування збитків, судове провадження, мирова угода, вибори, референдум, звернення до правоохоронних органів). Воно передбачає створення суб'єктів, наділених повноваженнями щодо остаточного вирішення таких конфліктів (суд, третейський суд, прокуратура та ін.), і гарантує виконання їх рішень.

Охоронна функція права розкриває важливий аспект призначення права, пов'язаний із охороною (захистом) правомірних суспільних відносин. Така охорона здійснюється шляхом забезпечення додержання тих правил, що встановлюються в порядку виконання регулятивної функції права. З цією метою створюються охоронні норми, в яких закріплюються підстави та заходи юридичної відповідальності. Тим самим запроваджуються додаткові гарантії ефективного здійснення правом його регулятивної функції.

В охоронній функції права слід виокремлювати такі важливі **напрями**:

- *відновлення порушених прав і компенсація понесених втрат*, що пов'язуються із визнанням неправомірних дій нікчемними та поверненням до первісного стану, відшкодуванням правопорушником завданої шкоди, стягненням збитків, компенсацією втрат;

- *суспільна відплата за правопорушення.* Йдеться про покарання правопорушника, обмеження його прав, покладення на нього додаткових юридичних обов'язків та обтяжень;

- *попередження можливих правопорушень*, тобто: по-перше, запобігання вчиненню нових протиправних діянь особою, яка вже скоїла правопорушення, шляхом застосування до неї відповідних обмежувальних заходів; по-друге, загальне запобігання правопорушенням у суспільстві завдяки демонстрації невідворотності настання несприятливих наслідків у разі вчинення протиправних дій.

Напрями, що охоплюються охоронною функцією права, у подальшому конкретизуються у функціях юридичної відповідальності.

5. Цінність права

Останніми роками під впливом такого напряму філософії, як аксіологія (вчення про цінності), набуває популярності підхід, який

визначає право як цінність, характеризує його як безумовне соціальне благо.

Цінність є здатністю предметів, явищ своїми властивостями задовольнити певні потреби суб'єкта. **Цінність права** полягає у його здатності завдяки притаманним йому змістовним і формальним властивостям задовольняти суспільні потреби у впорядкованості, безпеці, свободі, справедливості тощо. Йдеться, зокрема, про такі важливі, соціально значущі властивості права, як обов'язковість, легітимність, нормативність, формальна визначеність, державна гарантованість.

В юридичній науці прийнято виокремлювати *власну та інструментальну цінність права*.

Власна цінність права пов'язана з його сутнісними характеристиками, сприйняттям його як правильного регулятора. Право є втіленням ідей справедливості, свободи, рівності та гуманізму, котрі розглядаються як його основоположні принципи. Завдяки праву ці ідеї більш послідовно втілюються в суспільну практику, забезпечуються їх конкретизація та надійний захист.

Право підвищує рівень автономії (незалежності) особи, забезпечує розвиток її здібностей, гарантує можливість її самовираження, вільного вибору поведінки, заперечує свавілля і насильство, сприяє формуванню нового гуманістичного суспільства, центральне місце в якому посідає людина, наділена невід'ємними та невідчужуваними правами.

Інструментальна цінність права зумовлена передусім його формальними властивостями. Завдяки своїм перевагам як універсального, обов'язкового, формально визначеного, гарантованого та примусового соціального регулятора право виступає ефективним інструментом, засобом регламентації різних сфер життя суспільства.

Саме право в належному поєднанні, узгодженні з іншими суспільними регуляторами здатне успішно забезпечувати соціальний порядок, моделюючи поведінку суб'єктів суспільних відносин, закріплюючи умови кооперації, розподілу соціальних благ та тягарів, вирішення конфліктів, відновлюючи порушені права, караючи за порушення та ін.

Власна та інструментальна цінність права мають специфіку щодо різних суб'єктів, що дозволяє розглядати її у загальнолюдському, соціальному та особистісному вимірах.

Загальнолюдський вимір віддзеркалює цінність права для людства в цілому як необхідної основи міжнародних відносин, засобу,

який сприяє універсальному утвердженню прав людини, здатного забезпечити мир і безпеку на загальносвітовому рівні, розв'язання глобальних проблем сучасності.

Соціальний вимір дає змогу продемонструвати цінність права для конкретного суспільства, яка виявляється у тому, що право захищає його фундаментальні цінності, забезпечує його нормальне існування та розвиток, гарантує впорядкованість суспільних відносин, цілісність, солідарність соціуму, сприяє реалізації прав його членів.

Особистісний вимір визначає цінність права для окремої особи, яке виступає надійним та ефективним засобом захисту її гідності, забезпечує її індивідуальну автономію, сприяє всебічному розвитку та самореалізації людини.

ЛЕКЦІЯ 2. Право в системі соціального регулювання

1. Поняття, загальні риси та види соціальних норм. Співвідношення технічних і правових норм.
2. Право і мораль, їх співвідношення.
3. Право і звичай, їх співвідношення.
4. Право і релігійні норми.
5. Корпоративні норми, їх особливості та взаємодія з правом.

1. Поняття, загальні риси та види соціальних норм. Співвідношення технічних і правових норм

Поведінка людей у суспільстві впорядковується за допомогою різноманітних соціальних норм – правил, які є еталоном, моделлю, взірцем такої поведінки.

Соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, ефективна дія яких у суспільстві забезпечується засобами соціального впливу.

До загальних рис соціальних норм належать такі:

- вони зумовлені рівнем соціально-економічного розвитку суспільства;
- відображають особливості культурних традицій кожного суспільства;
- мають загальний характер, тобто розраховані на багаторазове застосування до поіменно невизначених осіб;
- створюються і реалізуються за участю волі та свідомості людей;

- спрямовані на регламентацію взаємодії людей та інших соціальних суб'єктів;
- забезпечують стабільність і порядок у суспільстві;
- гарантовані на випадок порушення засобами суспільного впливу.

У суспільстві діють *різні види соціальних норм*, які можуть бути класифіковані:

1) *за змістом регульованих відносин* – на політичні, економічні, організаційні, сімейні тощо;

2) *за формами встановлення і засобами забезпечення* – на норми права, норми моралі, звичаї, релігійні та корпоративні норми;

3) *за способами зовнішнього вираження* – на усні та письмові.

Поряд із соціальними нормами виділяють *технічні норми*, тобто правила поведіння з технікою, знаряддями виробництва, зброєю, об'єктами природи тощо. Їх зміст обумовлений законами природи, досягнутим рівнем розвитку науки, техніки і культури.

Ознаки технічних норм:

1) зумовленість законами природи і техніки;

2) невиразність соціального характеру (не є виключно соціальними);

3) невиразність заходів суспільного забезпечення (правових, моральних та інших санкцій);

4) винятковість використання.

Технічні норми, не будучи виключно соціальними, мають з ними (соціальними) спільність у тому, що однаково створюються людьми і в інтересах людей.

Розбіжності між ними полягають в об'єктах і методах регулювання. Соціальні норми регулюють суспільні відносини з метою погодження інтересів, установа компромісу між людьми і їх об'єднаннями, а технічні норми спрямовані на регулювання відносин між людиною і природою, технікою (людина і комп'ютер, людина і знаряддя праці, людина і виробництво).

Технічні норми за природою мають опосередкований соціальний характер і стають соціальними тоді, коли стикаються з поведінкою людей, і люди починають погоджувати свої вчинки з технічними вимогами, тобто тоді, коли вони стають загальними правилами поведінки (загальними нормами). Це, наприклад, різні правила, що установають вимоги до якості продукції, товарів і гарантії їх якості. Такі технічні правила розраховані на відносини суб'єктів (колективів) до них у процесі

створення продукції (товарів) і у сфері обміну, тому вони мають соціальний характер.

Технічні норми поділяються на дві групи: до першої групи належать ті, що втілені в правову форму, до другої – усі інші.

Норми першої групи закріплюються у вигляді офіційно встановлених правил, інструкцій, що регулюють відносини стосовно використання технічних засобів у сфері виробництва чи управління, мають обов'язковий характер, забезпечуються на випадок їх порушення нормами юридичної відповідальності. Такі норми називаються **техніко-юридичними**.

Вони взаємодіють з правом за допомогою бланкетних норм, які відсилають до таких підзаконних актів, як державні стандарти та технічні умови, будівельні норми і правила, правила зберігання, використання, обліку, перевезення вибухових речовин і радіоактивних матеріалів, безпеки руху та експлуатації транспорту, обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, протипожежної безпеки, боротьби з епідемічними та інфекційними захворюваннями.

Чимало технічних норм, що діють у матеріально-виробничій та управлінській сферах і мають соціальне значення, набувають правової сили, стають техніко-юридичними – з ознаками обов'язковості і забезпечення державними заходами, аж до примусу. Водночас вони не втрачають свого організаційно-технічного характеру. Наприклад, правила протипожежної безпеки, експлуатації атомних станцій, усіх видів транспорту, енергопостачання, збереження і переміщення вибухових і токсичних речовин, поводження зі зброєю та ін.

Технічні норми, що набули правової сили, стали техніко-юридичними:

- 1) будівельні норми і правила: державні, відомчі, регіональні;
- 2) державні стандарти - норми зі стандартизації;
- 3) інструкції (регламенти) щодо безпечної експлуатації та утилізації машин і обладнання;
- 4) технічні норми виробництва будь-якої продукції;
- 5) санітарні норми та правила;
- 6) норми пожежної безпеки;
- 7) норми (стандарти) витрат сировини, палива, електроенергії;
- 8) норми, що встановлюють вимоги до викидів шкідливих (забруднювальних) речовин автомобільною технікою, обладнаною двигунами внутрішнього згорання тощо.

Трансформація технічних норм у технічно-юридичні відбувається двома способами:

1) коли держава через відповідні уповноважені органи формулює зміст соціально-технічних норм, додержання яких визнається юридично обов'язковим;

2) коли держава встановлює відповідальність за порушення будь-яких соціально-технічних правил (диспозицій), але не формулює їх, а відсилає до інструкцій чи до інших актів, у яких містяться такі правила. Наприклад, ст. 273 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах і у вибухонебезпечних цехах; ст. 108 Кодексу про адміністративні правопорушення встановлює адміністративну відповідальність за грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації тракторів, комбайнів, інших самохідних сільськогосподарських машин. Самі правила безпеки у зазначених статтях не наводяться, а подано посилання на інструкції та інші технічні правила (це бланкетний спосіб викладу норм законодавцем).

Питання взаємодії технічних і правових норм в Україні вирішує Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації (Держстандарт). Для розвитку міжнародних торговельних відносин має бути єдиний підхід до оцінювання якості продукції, безпеки для навколишнього середовища, життя, здоров'я, майна населення; єдині вимоги до маркування, упакування, зберігання, транспортування продукції тощо. Україна в 1993 р. стала членом міжнародних авторитетних організацій зі стандартизації – ІСО (створена у 1946 р.) і МЕК (Міжнародна електротехнічна комісія, існує з 1906 р.)

Технічні норми, які належать до *другої групи*, не мають соціального змісту: це правила математики, закони фізики, хімії, біології та ін., правила поведінки людей у зв'язку з використанням технічних та природних об'єктів (наприклад, правила користування побутовими приладами, прийому лікарських засобів та ін.). Вони не містять ознак, притаманних правовим нормам, їх порушення не тягне за собою юридичної відповідальності.

2. Право і мораль, їх співвідношення

У суспільстві право і мораль тісно пов'язані. Вони мають спільні риси, відмінності та взаємодіють між собою.

Мораль – це принципи, оцінки та норми, що відображають уявлення людей про добро і зло, а також про те, що схвалюється чи заперечується суспільством.

Спільними рисами права і моралі є: нормативний характер правил; виконання функції соціального компромісу; забезпечення стабільності і порядку в суспільстві; оцінювання поведінки суб'єктів у різних сферах суспільної діяльності.

Розмежування права і моралі проводиться за такими критеріями.

За походженням:

- норми моралі формуються поступово, у процесі суспільного життя на основі уявлень про добро і зло, справедливість, честь, мають неофіційний характер, передаються від покоління до покоління;

- норми права складаються у процесі взаємодії людей як правила, що закріплюють відносини, котрі визнає і захищає держава, і мають офіційний загальнообов'язковий характер.

За сферою регулювання:

- моральне регулювання поширюється на відносини, які важко піддаються зовнішньому контролю (наприклад, на сферу особистого спілкування – кохання, дружбу, взаємодопомогу тощо);

- норми права регулюють лише ті відносини, які мають загальносуспільне значення та піддаються зовнішньому контролю.

За формою вираження:

- норми моралі зазвичай не мають офіційно закріплених форм вираження і можуть міститися в релігійних заповідях, традиціях, ритуалах тощо;

- норми права набувають формального вираження в нормативно-правових актах та інших джерелах права.

За ступенем деталізації:

- норми моралі не містять точних правил поведінки, вони виступають як безумовні принципи (наприклад, шанувати батьків, діяти сумлінно, захищати Вітчизну);

- норми права є деталізованими правилами про належну, дозволена та заборонну поведінку.

За засобами забезпечення виконання та специфікою санкцій:

- додержання моралі забезпечується внутрішнім переконанням, громадською думкою;

- право охороняється державою і гарантується її примусовою силою.

Порушення правових норм тягне за собою юридичну відповідальність – негативні наслідки майнового, особистого та організаційного характеру, що застосовуються в певному порядку державними органами, у той час як порушення моральних норм тягне за собою моральну відповідальність.

Взаємодія права і моралі полягає у тому, що право ґрунтується на нормах суспільної моралі, підтримує та захищає їх. Іноді вважають, що право – це юридичний мінімум моралі, який уможливорює соціальне спілкування людей та існування суспільства.

Без звернення до моральних понять не можна виявити значення низки *термінів*, закріплених у праві, з оцінюванням яких пов'язані юридичні наслідки. До них належать оцінні поняття: «образа особистої гідності», «дії, що відзначаються особливим цинізмом чи особливою зухвалістю», «розумні строки», «неможливість спільного проживання», «низькі мотиви» та ін. І право, і мораль мають подібні, хоча і не тотожні *системи оцінювання* – обидві нормативні системи засуджують несправедливість.

Моральні норми відіграють важливу роль у *процесі правозастосовної діяльності* при вирішенні конкретних юридичних справ. Так, мотив і мета деяких правопорушень є ознаками, що повинні бути встановлені при кваліфікації. У разі ж ухвалення певних судових рішень (наприклад, про позбавлення батьківських прав або звільнення педагогічних працівників) моральний чинник часом є вирішальним.

Деякі *колізії у взаємодії права і моралі* можуть виникати у складних питаннях (наприклад, при трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людини, проведенні клінічних випробувань лікарських засобів на пацієнтах (добровольцях), евтаназії тощо).

Окремі норми права, здебільшого процесуальні, у моральному сенсі є *нейтральними* (наприклад, норми КПК України про передавання справи з одного суду до іншого).

Останнім часом вагомий вплив на регулювання суспільних відносин справляють етичні норми, що закріплені в документах професійних об'єднань (наприклад, Кодекс професійної етики судді, Етичний кодекс лікаря України, Етичний кодекс ученого України).

3. Право і звичай, їх співвідношення

Звичай –це соціальна норма, яка складається внаслідок її тривалого й одноманітного застосування в певних життєвих ситуаціях.

Слід відмежувати звичаї, що збереглися як пережиток минулого і не відповідають сучасному розумінню гідності і свободи особи (кровна помста, примушування до вступу в шлюб, одруження з малолітніми та ін.). Певні з них прямо забороняються і витісняються за допомогою юридичних норм із суспільної практики. Крім того, існують звичаї, вироблені у процесі спільної діяльності людей і корисні для суспільства (у галузях земле- і водокористування, торгівлі, мореплавства, шлюбних, політичних та інших відносин).

Ознаки норм-звичаїв:

1) мають регулятивний характер – упорядковують найбільш стійкі суспільні відносини, що склалися тривалий час і передавалися з покоління в покоління;

2) мають суспільний, колективістський характер – виражають суспільні інтереси в межах будь-якої форми самоорганізації населення (територіальної громади та ін.) і забезпечуються заходами громадського впливу;

3) визначаються етнічними особливостями – залежать від менталітету певної етнічної групи, де формувалися;

4) морально зумовлені – відповідають моральним підвалинам того соціального середовища, у якому виникли;

5) пов'язані з релігійними уявленнями і ритуалами;

6) мають підкреслену публічність – обов'язковість для всіх членів певного громадського об'єднання та ін.

Норми-звичаї і норми права перебувають у взаємозв'язку:

1) норми-звичаї слугували основною формою регулювання відносин у додержавному суспільстві - найдавніше право (звичаєве право) виникло саме із норм-звичаїв, що були санкціонованими спочатку старійшинами роду, а потім сформульованими державою;

2) норми-звичаї, що були узаконені (сформульовані) державою в нормативно-правовому акті, набули характеру правових норм (Закони Хаммурапі, Руська правда, Алеманська правда, Салі-чеська правда та ін.) це сприяло розвитку національних правових систем;

3) *норми-звичаї, що були санкціоновані державою, набули характеру правових звичаїв:*

а) в деяких країнах (країни Океанії, тропічного поясу Африканського континенту) вони зберігають значення субсидіарного (допоміжного) джерела права;

б) в Україні та інших країнах романо-германського права вони періодично використовуються як соціальні регулятори у сфері господарської діяльності, торгівлі (звичай ділового обігу; портовий звичай як один із видів попереднього; торговий звичай - особливо застосовується у сфері міжнародної торгівлі і торгового мореплавання).

Нормам права і звичаям притаманні **спільні ознаки**, які характерні для всіх соціальних норм (загальний характер, спрямованість на забезпечення стабільності і порядку та ін.).

Водночас їх **розразняють** за такими критеріями.

За походженням: звичаї формуються поступово через відтворення варіантів поведінки в подібних життєвих ситуаціях; норми права складаються внаслідок взаємодії суб'єктів суспільних відносин і подальшого закріплення цих відносин у джерелах права.

За формою вираження: звичаї втілюються у поведінці; правові норми закріплюються в нормативних актах (законах, указах, постановах) та інших юридичних джерелах.

За часом набрання чинності: звичаї складаються поступово і так само відмирають; правові норми набирають чинності у встановлені строки.

За способом забезпечення: звичаї реалізуються завдяки звичці, сформованим стереотипам поведінки; дія правових норм підтримується засобами примусового характеру з боку держави.

Взаємодія права і звичаю тягне за собою виникнення **правового звичаю** як джерела (форми) права.

Крім звичаю, на поведінку людей значний вплив справляють *традиції, обряди та ритуали*. На відміну від звичаю традиції є більш широким поняттям, в якому виявляються ідеї, цінності та норми поведінки певного суспільства, що гуртуються на досвіді попередніх поколінь (наприклад, клятва лікаря, відома як клятва Гіппократа). Обряди і ритуали покликані регулювати побутові, сімейні, релігійні та інші відносини, становлять формалізовану, суворо регламентовану послідовність дій людей або їх груп (шлюбні обряди, хрещення, посвячення у студенти тощо).

4. Право і релігійні норми

Важливе значення в суспільстві мають релігійні норми, що поєднують риси моральних і корпоративних норм.

Релігія(від лат.*religio* –побожність, святиня, предмет культу) –це світогляд та світовідчуття, а також відповідна поведінка і специфічні дії (культ), засновані на вірі в існування Бога (богів), надприродне.

У світі існують багато релігій, більшості з яких притаманні власні норми. Вони регулюють ставлення віруючих до Бога, стосунки віруючих між собою та ставлення до представників інших релігій, порядок функціонування релігійних організацій. Найбільш відомі релігії (християнство, іслам, іудаїзм, індуїзм, буддизм) справили вагомий вплив як на духовну, моральну сфери життя суспільства, так і на розвиток правових систем.

У священних книгах (Біблії, Талмуді, Корані) певні релігійні положення формуються як норми: не вбий, не вкради, поважай своїх батьків, не кривосвідчи тощо. На початкових етапах розвитку людства норми права не відокремлювалися від релігійних – релігійні норми у той же час являли собою й правові. У подальшому, у процесі розвитку суспільства, правові норми стали відокремлювати від «суто релігійних».

Розмежування між нормами права і релігійними нормами можливо здійснити за такими характеристиками:

по-перше, релігійні норми базуються на божественному авторитеті, а правові – на їх легітимності та захищеності державою;

по-друге, релігійні норми виникають у процесі розвитку суспільства протягом тривалого часу, підтримуються релігійними організаціями, фіксуються в усній або письмовій формі, тоді як норми права встановлюються за спеціальною процедурою і набувають формального вираження в нормативних актах та інших джерелах права;

по-третьє, релігійні норми адресовані віруючим, а правові – усім членам суспільства і є загальнообов'язковими;

по-четверте, релігійні норми орієнтовано насамперед на свідомість віруючого, яка визначає його поведінку, а правові норми висувають вимоги щодо зовнішньої поведінки, хоча і внутрішній стан може братися до уваги;

по-п'яте, виконання релігійних норм забезпечується заходами релігійно-морального впливу – їх порушник розглядається як грішник перед Богом, а також певними санкціями від імені релігійних організацій (єпитимія, відлучення від церкви), тоді як правові норми забезпечуються застосуванням юридичних санкцій (штраф, позбавлення волі, арешт, догана тощо).

Розв'язання конфліктів між релігійними та правовими нормами залежить від особливостей правової системи.

Правова система може визначати *пріоритет релігійних норм*, їх загальнообов'язковість, при цьому правові норми мають гуртуватися на релігійних і не можуть їм суперечити (наприклад, Іран, Афганістан).

Правова система може визначати *пріоритет правових норм перед релігійними*; у цьому разі останні мають додатковий (субсидіарний) характер при регулюванні суспільних відносин (наприклад, Туреччина, Таїланд) або існують лише для віруючих (наприклад, Індія, Україна, Росія).

5. Корпоративні норми, їх особливості та взаємодія з правом

У регулюванні суспільних відносин значну роль відіграють *корпоративні норми* – *правила, що розробляються політичними партіями, громадськими організаціями, профспілками, підприємствами та іншими об'єднаннями з метою реалізації інтересів своїх членів (учасників)*.

Корпоративні норми визначають правовий статус названих організацій, установлюють їх мету і завдання, умови членства, порядок формування і компетенцію їх органів, гарантії додержання норм, специфіку санкцій та засади взаємодії з державою.

Корпоративні норми за цілями об'єднань людей можна поділити на: а) норми, що містяться в документах громадських об'єднань (політичних партій, профспілок, добровільних товариств, фондів, рухів, що засновані на членстві і не ставлять за мету отримання прибутку);

б) норми, що містяться в документах комерційних корпорацій, насамперед тих, котрі створюються на добровільних засадах для підприємницької діяльності (господарських товариств - повних, командитних, акціонерних товариств – приватних, публічних та ін.) і мають на меті одержання прибутку.

Ознаки корпоративних норм громадських організацій:

1) предметом їх регулювання є відносини, які неможливо або недоцільно регулювати правом;

2) відображають особливості розвитку громадянського суспільства, в якому вони утворені;

3) формально виражені в статуті (положенні) певної громадської організації;

4) регулюють виключно внутрішні відносини: визначають мету, завдання, умови членства, порядок формування і компетенцію органів;

установлюють гарантії дотримання встановлених норм, санкції за їх порушення, порядок взаємодії з державою;

5) поширюються тільки на членів певного громадського об'єднання.

Механізм дії та ознаки корпоративних норм мають **значну подібність** до правових: вони є правилами поведінки; текстуально закріплені у відповідних документах; мають нормативний характер; приймаються за відповідною процедурою; забезпечуються за допомогою організаційних заходів і санкцій.

Спільне корпоративних норм і норм права:

- 1) закріплюються у письмових актах-документах;
- 2) мають обов'язковий характер;
- 3) є системою норм;
- 4) регулюють тиллові ситуації, а не окремий випадок;
- 5) розраховані на багаторазове використання;
- 6) ухвалюються за відповідною процедурою;
- 7) забезпечуються певними засобами.

Розмежування корпоративних норм і норм права проводиться за такими критеріями.

За суб'єктом, якому вони адресовані: корпоративні норми поширюються тільки на членів цієї організації, мають локальний характер, тоді як правові норми є загальнообов'язковими.

За волевою спрямованістю: корпоративні норми висловлюють волю членів організації та їх керівних органів, а правові норми закріплюють погоджену волю держави і всього суспільства задля досягнення загального блага.

За способом встановлення: корпоративні норми створюються на з'їздах, зборах, конференціях, засіданнях об'єднань, а правові норми приймаються уповноваженими суб'єктами нормотворчості.

За формою зовнішнього вираження: корпоративні норми закріплюються у статутах, програмах, положеннях, рішеннях організацій, тоді як правові норми набувають формального вираження в нормативних актах та інших джерелах права.

За специфікою санкцій: додержання корпоративних норм гарантується внутрішньо-організаційними санкціями (наприклад, догана, зауваження, попередження, виключення з організації), тоді як правові норми забезпечуються юридичними санкціями (штраф, позбавлення волі, арешт та ін.).

Ці регулятори *взаємодіють* таким чином. Як правило, у корпоративних документах установлюється загальне зобов'язання додержуватися правових норм. Слід також ураховувати, що від додержання корпоративних норм іноді залежить належна реалізація норм права. Наприклад, при звільненні працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу потрібна попередня згода на це профспілкового органу (статті 40, 41, 43 КЗпП України). Кворум на такому засіданні визначається за нормами статуту профспілкової організації (тобто за корпоративними нормами).

Корпоративні норми слід відрізняти від деяких правових норм, які містяться у *локальних нормативних актах підприємств* (статутах, установчих договорах, положеннях, правилах тощо). Норми таких актів підлягають попередньому або наступному схваленню з боку держави, виконують субсидіарну роль в умовах ринкової економіки. У разі їх порушення вони підлягають захисту в судовому порядку за допомогою інших заходів державного впливу.

ЛЕКЦІЯ 3. Джерела права

1. Поняття і види джерел права.
2. Нормативно-правовий акт як джерело права.
3. Правовий звичай як джерело права.
4. Нормативно-правовий договір як джерело права.
5. Судовий прецедент і судова практика як джерела права.
6. Правова доктрина як джерело права.

1. Поняття і види джерел права

Термін «джерело права» вперше почав використовуватися ще за часів Давнього Риму. Тіт Лівій назвав Закони XII таблиць «джерелами усього публічного і приватного права», оскільки давньоримські правознавці вважали їх витокami чинного права. Таке розуміння джерела права відповідає лексичному значенню поняття «джерело» (те, що дає початок чому-небудь, звідки походить що-небудь).

На теоретичному рівні джерела права починають досліджуватися у XIX ст. Представники різних шкіл праворозуміння по-різному визначали зміст цього поняття. Позитивісти вважали, що джерелом права виступають створені державою нормативні приписи, які ухвалені у визначений спосіб та захищаються примусовою силою. Прихильники нормативістської школи права вбачали джерело права в абстрактній,

неписаній основній (засадничій) нормі, яка дає початок усьому праву. Прибічники соціологічного напрямку в правознавстві називали джерелами права соціальну та юридичну практику.

У сучасній юридичній науці використовуються такі **основні значення джерела права**:

1) **ідеалістичне**, що визначає джерела права як його ідейні витoki; залежно від типів праворозуміння такими джерелами виступають основні права людини, природні інстинкти, правосвідомість та ін.;

2) **матеріальне**, що визнає джерелом права соціальні чинники, сили, що творять право (наприклад, матеріальні умови суспільства, суспільну практику);

3) **формально-юридичне**, що ототожнює джерела права із зовнішніми формами його вираження та існування, тобто **формами права**.

Отже, **джерело права** – це визнана в конкретному суспільстві офіційна форма (спосіб) зовнішнього вираження та закріплення норм права, посилення на яку підтверджують їхнє існування.

Правові системи світу відрізняються своєрідністю джерел права, ступенем їхнього розвитку, пріоритетом одних джерел права над іншими. Проте в усіх цих системах джерелами права визнаються **нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові звичаї, судові прецеденти або судова практика, правова доктрина**. Важливу роль у межах романо-германської правової системи відіграють **загальні принципи права** як самостійне джерело права.

Подібний перелік джерел є характерним і для міжнародного права. Згідно зі ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН суд застосовує:

а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безперечно визнані державами, які є сторонами спору;

б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма;

в) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;

г) судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із міжнародного публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм.

Джерела права класифікуються за різними критеріями, які дозволяють визначити їх співвідношення між собою та їх ієрархію.

За пріоритетністю звернення вирізняють **первинні та вторинні джерела права**. Первинні джерела є обов'язковими та містять норми, що

підлягають першочерговому застосуванню для врегулювання правом життєвих ситуацій. Вторинні (субсидіарні) джерела права містять норми, до яких звертаються у разі відсутності або неможливості однозначно встановити зміст правил поведінки в первинних джерелах права.

Залежно від наслідків закріплення норм праварозрізняють обов'язкові джерела права, закріплення норм права в яких свідчить про їх обов'язковість для суб'єктів, іпереконливі (авторитетні) джерела права, посилання на які є недостатнім для підтвердження обов'язковості тих чи інших норм; вони містять додаткову юридичну аргументацію та не можуть виступати самостійною (достатньою) підставою для ухвалення індивідуальних рішень. їх використання є факультативним та віднесено на розсуд суб'єкта правозастосування.

У міжнародному, а іноді й національному праві переконливі джерела права розглядають як свого роду «м'яке» право, що дозволяє відмежовувати їх від «жорсткого» права, тобто його формально обов'язкових джерел, які беззаперечно підлягають застосуванню до суспільних відносин, що ними регламентуються.

У романо-германській правовій сім'ї, до якої тяжіє й правова система України, первинними джерелами права вважаються нормативно-правові акти, нормативно-правові договори (передусім міжнародні) та загальні принципи права, вторинними – правові звичаї, судова практика та правова доктрина. З них переконливими є судова практика та правова доктрина.

Найбільш поширеним джерелом права в Україні виступають нормативно-правові акти. Останнім часом значно зростає роль міжнародно-правових договорів. Обов'язковими джерелами права України визнаються також правові звичаї, практика Європейського суду з прав людини, рішення Верховного Суду, ухвалені за визначеними в законах обставинами.

2. Нормативно-правовий акт як джерело права

Нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженими суб'єктами нормотворчості, який установлює, змінює чи скасовує норми права.

Нормативно-правовий акт з'являється на ранніх етапах розвитку державності, поступово заміщує правові звичаї і стає для більшості правових систем основним джерелом права. З посиленням державної влади та її централізацією нормотворча діяльність органів державної

влади набуває пріоритетного значення, а право одержує нову зовнішню форму вираження – закон.

Нормативно-правовий акт характеризується такими **ознаками**:

- приймається уповноваженими суб'єктами нормотворчості і в межах їх компетенції;
- є чітко структурованим (поділений на глави, розділи, пункти, статті тощо);
- має письмову форму й оприлюднюється в офіційних виданнях;
- розробляється і приймається з додержанням нормотворчої процедури;
- може бути оперативно змінений відповідно до потреб соціальної практики;
- входить до складу системи законодавства;
- є обов'язковим до виконання, забезпечується санкціями в разі його порушення.

Нормативно-правові акти покликані забезпечити ефективно правове регулювання у відповідних сферах суспільних відносин. Вони:

- диференційовані за видами суб'єктів, які їх видають;
- конкретизовані за видами суспільних відносин, які ними регулюються (предметом правового регулювання);
- складають ієрархічну систему, побудовану з урахуванням їхньої юридичної сили.

У системі нормативно-правових актів держави найвищу юридичну силу має **Конституція**, яка розглядається як Основний Закон. Залежно від способу вираження конституції можуть бути писаними і неписаними. Так, *писана конституція* може складатися як з одного, так і з декількох окремих документів, прийнятих у різний час. Наприклад, Конституція Швеції складається з акта «Форма правління», акта про спадкоємність престолу та акта про свободу друку. *Неписані конституції* мають Велика Британія, Нова Зеландія, Ізраїль.

Наступний щабель в ієрархії нормативно-правових актів займають **закони**, які приймаються парламентом і мають вищу юридичну силу порівняно з нормативними актами інших державних органів. Закони розрізняються за своїм змістом, формою, юридичною силою та порядком прийняття. Найбільш поширеними є конституційні і поточні закони.

У деяких зарубіжних країнах особливе значення в регулюванні окремих сфер (освіта, охорона здоров'я, соціальне страхування та ін.)

мають нормативні акти, які приймаються центральними органами виконавчої влади (урядом, міністерствами, відомствами) в порядку здійснення ними делегованих парламентом законодавчих повноважень (*делеговане законодавство*). Прикладом цього є *ордонанси* (акти, які приймаються Радою міністрів Франції), *законодавчі декрети* (акти уряду Італії), *накази в Раді* (акти, видані урядом Великої Британії від імені королеви і Таємної Ради).

Система нормативних актів включає також *інші підзаконні акти*, прийняті центральними і місцевими органами виконавчої влади (регламенти, накази, інструкції тощо), органами місцевого самоврядування. Такі акти мають бути заснованими на законах, покликани конкретизувати їх зміст, не можуть їм суперечити.

Нормативно-правові акти домінують серед джерел права в країнах романо-германської правової сім'ї і відіграють важливу роль у країнах англо-американського права. В Україні нормативно-правовий акт належить до *первинних, обов'язкових* джерел права.

3. Правовий звичай як джерело права

Правовий звичай – це джерело права, яке підтверджує юридично обов'язкове правило, що склалося внаслідок його одноманітного тривалого застосування.

Історично правовий звичай є першим джерелом права, яким регулювалися відносини в період становлення державності. Усі стародавні пам'ятки права були зводами правових звичаїв: Закони царя Хаммурапі, Закони XII таблиць, Салічна правда, Руська Правда та ін. Так, у Давньому Римі норми звичаєвого права позначалися спеціальними термінами: звичаї предків (*mores maiorum*), звичаєва практика (*usus*), звичаї, які склалися у практиці жерців (*commentarii pontificum*), звичаї, які склалися у практиці магістрів (*commentarii magistratum*), та ін. З ускладненням суспільних відносин, розширенням сфер державного впливу, виникненням нормотворчості правові звичаї поступаються місцем законам та іншим джерелам права.

Правовим звичай стає тоді, коли він одержує юридичну санкцію (офіційне схвалення).

Санкціонування (офіційне схвалення) звичаю відбувається двома основними способами:

а) визнанням його судовою практикою і використанням як правової підстави судового рішення (*судовий шлях*);

б) посиланням на нього в законі (*законодавчий шлях*). Санкціонування підтверджує юридично обов'язковий характер звичаю та забезпечує його виконання примусом.

Правові звичаї мають такі ознаки:

- виникають на основі норм-звичаїв, що регулюють найбільш стійкі суспільні відносини протягом тривалого часу (формувався вже під час розпаду первіснообщинного ладу) і містять норми права;

- санкціонуються державою (під час розпаду первіснообщинного ладу їх офіційне санкціонування здійснювалося «вождями» – старійшинами роду, племені);

- виражають суспільні інтереси в територіальних межах будь-якої форми самоорганізації населення;

- визначаються особливостями (господарськими, етнічними, культурними, релігійними тощо) тієї соціальної групи, де формувався;

- перебувають у відповідності з моральними підвалинами соціального середовища, де формувався;

- мають обмежені регулятивні можливості – поширюються на незначне коло адресатів, незначну кількість випадків;

- мають юридичну силу, похідну від суб'єкта санкціонування.

Залежно від ролі звичаїв у правовій системі французький юрист Р. Давид розрізняє **три види звичаїв**:

а) звичаї *secundum legem* (на доповнення до закону), які допомагають тлумачити норми закону;

б) звичаї *praeter legem* (крім закону), які застосовуються у разі прогалин у праві;

в) звичаї *abversus legem* (проти закону), які іноді за певних умов забезпечують дію правил, що суперечать закону.

Сукупність правових звичаїв утворює **звичаєве право**.

У сучасний період найбільшого поширення звичаєве право набуває у країнах традиційної правової сім'ї. Крім того, правові звичаї використовуються як додаткове джерело права у країнах романо-германської та англо-американської правових сімей. В Україні правовий звичай має статус **обов'язкового, вторинного (субсидіарного)** джерела права. Його роль зростає у зв'язку з відмовою від централізованого правового регулювання у сфері приватного права. Так, у Цивільному кодексі України зазначено, що цивільні відносини можуть регулюватися

звичаєм – правилом поведінки, яке не встановлено актами цивільного законодавства, але є ustalеним у певній сфері цивільних відносин.

Особливого значення набувають *звичаї ділового обороту*, які активно використовуються, наприклад, при регулюванні зобов'язальних відносин. Проте звичай ділового обороту, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, застосуванню не підлягає.

ЦК України містить посилання й на звичай національної меншини та місцеві звичаї. Так, ч. 1 ст. 28 ЦК дозволяє змінювати структуру імені фізичної особи (прізвище, ім'я та по батькові), якщо це впливає *із звичаю національної меншини*. Стаття 333 ЦК допускає набуття права власності на загальнодоступні дари природи у випадках, коли особа діяла згідно із законом, *місцевим звичаєм* або загальним дозволом власника відповідної земельної ділянки.

Стаття 11 Сімейного кодексу України встановлює, що при вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам Сімейного кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства.

У Кодексі торговельного мореплавства України вживаються терміни «звичаї» (ст. 146), «звичаї торговельного мореплавства» (статті 6, 293, 295), «звід звичаїв порту» (ст. 78) тощо. Так, ст. 160 цього Кодексу зобов'язує перевізника доставляти вантажі у встановлені терміни, а якщо їх не встановлено, – у звичайно прийнятні терміни.

Звичаї набувають поширення й у сфері публічного права – у конституційному, адміністративному, фінансовому праві. Наприклад, правові звичаї складаються в парламентській, виборчій практиці, діяльності органів місцевого самоврядування.

4. Нормативно-правовий договір як джерело права

Нормативно-правовий договір – це двостороння або багатостороння угода, яка встановлює, змінює або скасовує норми права.

Такі договори на відміну від індивідуально-правових договорів (наприклад, договору купівлі-продажу, трудового контракту, шлюбного договору) містять загальні правила поведінки і не мають персоналізованого характеру.

Нормативно-правовий договір характеризується такими ознаками:

- це акт, яким установлюються, змінюються чи скасовуються норми права;
- він є результатом узгодженої волі сторін;
- його юридична сила залежить від правового статусу суб'єктів, що його укладають;
- він укладається і набуває чинності за встановленою процедурою (ратифікація, затвердження, узгодження, колективні переговори тощо);
- його виконання гарантується державою, зокрема шляхом застосування заходів примушування.

За сферою дії виокремлюють міжнародні та внутрішньодержавні нормативно-правові договори.

Міжнародний договір – це угода, укладена між державами в письмовій формі і врегульована міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, двох чи декількох, пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування – конвенція, пакт, угода, протокол та ін. (наприклад, Віденська конвенція про право міжнародних договорів).

Міжнародні договори за рівнем їх укладання можуть бути:

- **міждержавними** – приєднання до них або прийняття (укладання) їх проводяться від імені У к р а ї н и: це угоди, що укладаються між двома чи кількома суверенними державами на певний строк або безстроково. Набирають сили в порядку, передбаченому для указів Президента України - через 10 днів із дня їх офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими актами. Публікуються у «Відомостях Верховної Ради України», у газеті «Голос України», у «Зібранні чинних міжнародних договорів України»;

- **міжурядовими** – приєднання до них чи прийняття (висновок) їх здійснюється від імені уряду України: це угоди між урядами двох або кількох суверенних держав на певний строк чи безстроково. Набувають сили в порядку, передбаченому для постанов Кабінету Міністрів України, - з моменту їх прийняття, якщо пізніший строк не передбачений у цих актах. Публікуються в «Офіційному віснику України», у газеті «Урядовий кур'єр»;

- **міжвідомчими** – приєднання до них або прийняття (укладання) їх відбувається від імені міністерств та інших центральних органів виконавчої влади України: це угоди між міністерствами, комітетами урядів двох або кількох суверенних держав на певний строк

чи безстроково. Набирають сили з моменту підписання або з моменту затвердження міністерствами (відомствами), від імені яких договори були підписані. Публікуються в «Зібранні чинних міжнародних договорів України». Наприклад, Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством освіти і науки України і Корпорацією Microsoft (28.10.2003).

Порядок укладання, виконання та припинення дії міжнародних договорів України регулюється Конституцією України та Законом України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори України». Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору підтверджується шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору. Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства (ст. 9 Конституції України, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України»).

Внутрішньодержавні договори укладаються у сфері конституційного, трудового, адміністративного, фінансового права та ін.

Прикладом конституційного договору є *Конституційний договір* між Верховною Радою України та Президентом України 1995 р., який діяв до прийняття Конституції України.

У трудовому праві застосовуються два види нормативних договорів: колективні договори та колективні угоди. Порядок їх укладання та виконання визначається Законом України від 1 липня 1993 р. «Про колективні договори і угоди». *Колективний договір* – це двостороння угода, яка укладається між профспілковим комітетом, який представляє трудовий колектив, і власником підприємства, установи, організації з метою регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних інтересів працівників і власників. У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання змін в організації виробництва і праці; нормування й оплати праці; участі трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства; забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування працівників тощо. *Колективні угоди* укладаються на двосторонній основі на галузевому, регіональному та загальнонаціональному рівнях.

У сфері адміністративного права набуває поширення *адміністративний договір*. КАС України визначає

адміністративний договір як дво- або багатосторонню угоду, зміст якої становлять права та обов'язки сторін, що випливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень, який є однією із сторін угоди (п. 14 ст. 3). Адміністративні договори найчастіше мають нормативний характер, що пояснюється їх публічно-правовою природою і функціональним призначенням. Вони укладаються в публічних інтересах, а їхня цільова спрямованість – досягнення загального блага.

Роль нормативно-правового договору як джерела права постійно зростає, що обумовлено процесами децентралізації, використанням координаційних методів правового регулювання. Нормативний договір є зручним способом регулювання, який дає змогу враховувати взаємні інтереси суб'єктів та забезпечувати відносно безконфліктне функціонування громадянського суспільства. У країнах романо-германської правової сім'ї (у тому числі в Україні) нормативні договори відносять до *обов'язкових, первинних* джерел права.

5. Судовий прецедент і судова практика як джерела права

Судовий прецедент і судова практика виступають класичними формами суддівського права (судової правотворчості) як окремого різновиду правоустановчої діяльності. Важлива роль судової нормотворчості визнавалася вже в давніх Єгипті, Греції, Римі. Так, у Давній Греції судді поклалися на раніше прийняті рішення для розв'язання торгових спорів. Давньоримські судді слідували практиці своїх попередників у питаннях процедури і не тільки. Починаючи з XIII ст. прецедентне право поширюється в Англії та Уельсі, де воно утворюється королівськими судами і передбачає визнання за судом права офіційного формулювання (визнання існування) правових норм, що склалися у правових звичаях і традиціях країни («декларативна теорія судового прецеденту», відповідно до якої суддя не створює, а лише відкриває право, котре завжди існувало в суспільстві. В. Блекстоун). Загальна доктрина судового прецеденту як обов'язкового джерела англійського права склалася лише у другій половині XIX ст. і була пов'язана з офіційним упорядкуванням публікації рішень вищих судових інстанцій та заснуванням єдиної централізованої системи судів.

Судовий прецедент (від лат. *praecedens (praecedentis)* – той, що передує) – це рішення суду в конкретній справі, що є обов'язковим для суду тієї самої або нижчої інстанції при вирішенні в майбутньому всіх аналогічних справ. У його основі лежить соціальний факт повторюваності

певних суспільних відносин, що зумовлює відповідність ідеї прецеденту природі людини та соціальним очікуванням суспільства. В основі обов'язковості прецеденту лежить принцип, згідно з яким *аналогічні справи повинні вирішуватися аналогічно*, а судові рішення є справедливим, якщо не відрізняється від прийнятого раніше за умов збігу фактичних обставин справи.

У кожній системі прецедентного права судові прецеденти характеризуються своїми особливостями, проте можна виділити такі **їх основні ознаки**:

1) є результатом судової нормотворчості та має нормативний характер;

2) переважно формується вищими судовими інстанціями;

3) має обов'язковий характер для нижчих судів; вищі судові інстанції зв'язані своїми попередніми прецедентами і не повинні відхилятися від них без очевидної необхідності; у силу цього судовий прецедент є обов'язковим також для всіх суб'єктів права, у тому числі для державних органів і посадових осіб;

4) є писаним джерелом, який підлягає оприлюдненню в бюлетенях або інших офіційних виданнях;

5) має казуїстичний характер, створюється внаслідок вирішення конкретних, окремих казусів (випадків), що породжує множинність прецедентів, їх певну неузгодженість.

В основу доктрини судового прецеденту покладено принцип *stare decisis* (лат. – *стояти на вирішеному*), що походить від латинського вислову *stare decisis et non quieta movere* – триматися вирішеного і не порушувати вже встановленого. За цим принципом суди не можуть переглядати прецеденти за своїм розсудом, а мають додержуватися правила, встановленого при розгляді попередньої аналогічної справи (*принцип підкореності*), або враховувати це правило, якщо його аргументація є досить переконливою (*принцип переконливості*). Додержання принципу *stare decisis* спрямовано на забезпечення високого ступеня єдності та сталості судової практики, що відповідає вимогам справедливості та рівного ставлення до всіх осіб в однакових ситуаціях.

Основа судового прецеденту складає та мотивувальна частина судового рішення, де міститься *ratio decidendi* (з лат. – вирішальний доказ, аргумент, підстава для вирішення), що являє собою принцип, ідею, правову позицію, покладену в основу вирішення справи. Адже судові рішення залежно від порядку юридичної аргументації може включати докладний опис актів та аргументів сторін, огляд доктрини і судової

практики, міркування суду з питань теорії права, а також супутні зауваження та моральні настанови. Відповідно прецедентне (нормативне) значення має не все судове рішення, а та його частина, в якій обґрунтовується відповідь на питання, що постало перед судом. Саме ця частина судового рішення містить нове правило поведінки (*норму прецедентного права*) та являє собою судовий стандарт – пояснення, чому саме так було вирішено конкретну справу, – якого в подальшому слід додержуватися при вирішенні наступних аналогічних справ.

Наприклад, у справі «Полторацький проти України» (2003) заявник скаржився на порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що передбачає право кожного не піддаватися катуванню або нелюдському чи такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. У скарзі заявник зазначив, що він був засуджений до смертної кари та перебував під вартою у «камері смертників» в очікуванні виконання вироку. До нього не застосовували фізичне чи психічне примушування, проте умови очікування вироку були нестерпними з психологічної точки зору. Європейський суд з прав людини дійшов висновку про те, що відсутність будь-якого наміру з боку держави принизити чи зневажити заявника не може бути вирішальною підставою для виключення висновку про порушення нею ст. 3 Конвенції. На думку Суду, умови тримання під вартою, які заявник мусив терпіти, завдавали йому великого психічного страждання і принижували його людську гідність. Суд поклав в основу вирішення аналогічних справ проти України принцип, викладений у цьому рішенні, – можливість визнати порушенням ст. 3 Конвенції дії, які не мали прямого наміру принизити чи зневажити особу, але фактично призвели до такого результату.

Усі інші аргументи та зауваження суду, які не є безпосередньо пов'язаними з відповіддю на питання, яке постало перед судом, а тому їм не впливають на результат рішення, становлять *obiter dictum* (з лат. – сказане між іншим) і також містяться у мотивувальній частині судового рішення або (та) в окремих думках, які додаються до цього рішення. *Obiter dictum* містить: додаткову аргументацію, аналіз фактів, обставин справи, цитування авторитетних джерел тощо, висновки суду стосовно фактів та обставин, що не мають прямого відношення до неї; твердження суду щодо доведених у справі фактів, які не були використані для обґрунтування рішення у справі; думки суддів, які не відповідали позиції більшості, покладеної в основу ухваленого рішення. *Obiter dictum* може стати *ratio decidendi* і тому набути прецедентного (нормативного)

значення, якщо у майбутньому суд покладе аргументи з *obiter dictum* в основу *ratio decidendi* та змінить існуючу прецеденту практику.

Суд також може відхилитися від раніше прийнятих прецедентів, застосовуючи техніку розрізень (якщо доведе, що фактичні обставини справи, яка розглядається, відрізняються від раніше прийнятої справи прецедентного характеру) або техніку подолання, коли суд по суті прямо скасовує свої раніше прийняті прецеденти з посиланням на суттєві зміни соціальних і ціннісних стандартів суспільства, але такі випадки не є дуже частими (наприклад, скасування Верховним судом США раніше прийнятого прецеденту, який виправдовував практику розрізеного навчання білих та афроамериканців).

Як зазначив із цього приводу Європейський суд з прав людини в рішенні у справі *I. v. the United Kingdom* (2002), хоча Суд формально і не зобов'язаний додержуватися своїх раніше прийнятих рішень, однак він не повинен відступати без поважних причин від прецедентів, визначених у його попередніх рішеннях в інтересах правової визначеності, передбачуваності та рівності перед правом.

Розрізняють декілька класифікацій судових прецедентів.

1. Прецедент, що створений на основі загального права, та прецедент, що створений на основі писаного права. В інших правових системах вони називаються відповідно прецедентами, що створюють нові правові положення, та прецедентами тлумачення.

2. Вертикальний (рішення вищого суду є обов'язковими для нижчих судів) та горизонтальний (рішення того самого суду є обов'язковими для нього при вирішенні наступних справ).

3. Переконливий (коли суддя не має обов'язку слідувати певному прецеденту, але робить це в силу його переконливості та авторитету) та обов'язковий.

4. Приписаний (формально закріплений у законодавстві, тобто коли законодавець нормативно закріплює обов'язковість судових прецедентів, що створюються вищими судами для нижчих) та фактичний (коли прецеденти визнаються обов'язковими de facto, тобто в силу ієрархічності судової системи).

5. Деклараторний, що походить із деклараторної теорії права (відкриває право, яке завжди «існувало» в суспільстві), креативний (визнає, що судді створюють право) та скасовувальний (скасовує раніше прийняті прецеденти).

6. Матеріальний (створює матеріальні норми) та процесуальний (створює процесуальні норми).

7. Прецедент, що *підтверджує певну тенденцію* (слугує доказом того, що правова політика, якої додержуються судді, розвивається саме у цьому напрямі), *таїлюстративний* (для посилення аргументації рішення).

8. *Фактичний* (має місце тоді, коли суд, фактично використавши зміст попереднього рішення чи його частини, прямо не посилається на нього у рішенні) *таформальний* (у рішенні міститься формальне посилання на прецедент із зазначенням назви справи, дати її прийняття тощо).

9. Прецедент, що походить із одного рішення, та прецедент, що походить із серії рішень.

Сукупність судових прецедентів утворює *прецедентне право*.

Запровадженню судового прецеденту в Україні сприяють:

1) недосконалість законодавства (колізії, суперечності і прогалини в ньому);

2) відведення належного місця «третьої влади» - судовій. Наділення судів України правом визнавати недійсними норми органів влади й управління та скасовувати їх свідчить про те, що суд перестав бути лише органом вирішення індивідуальних спорів, і його компетенція поширилася на нормотворення;

3) наявність регламентної (нормативно-актної) судової правотворчості, що спрямована на вирішення у регламентах – Конституційного Суду України, Пленуму Верховного Суду, організаційних та процедурних питань їх внутрішньої діяльності;

4) епізодичні виникнення судових правотлумачних прецедентів, які закріплюють інтерпретаційно-правові (а не нормативно-правові) приписи під час:

а) судового розгляду справ у касаційній інстанції - латентний прецедент у вигляді рішень Верховного Суду; керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду, що містять у собі певні правоположення нормативного характеру, які поширюються на невизначену кількість випадків і на персонально необмежене коло суб'єктів;

б) винесення рішень Конституційним Судом у конкретній справі, які містять офіційне тлумачення закону, у результаті чого не лише скасовуються, а й уточнюються окремі законодавчі положення, тим самим народжуються так звані «правоположення судової практики». Адже жоден орган державної влади не має права ухвалювати нормативні й інші правові акти, що суперечать Конституції України у тлумаченні їх Конституційним Судом;

5) офіційне визнання прецедентів Європейського Суду з прав людини. Ухвалення Закону «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р., Першого протоколу і протоколів № 2,4, 7 і 11 до Конвенції» (17.08.1997) означає, що Україна визнала юрисдикцію Європейського Суду з прав людини з питань тлумачення і застосування цієї Конвенції. Відповідно до ст. 17 Закону України від 23.02.2006 «Про виконання рішень і застосування практики Європейського Суду з прав людини», суди застосовують при розгляді справ Конвенцію і практику Європейського Суду з прав людини як джерело права. Так, ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України зобов'язує суд при вирішенні справ керуватися принципом верховенства права, пов'язуючи його, зокрема з необхідністю враховувати судову практику Європейського Суду з прав людини.

Варто пам'ятати, що прецедентне право Європейського Суду з прав людини обмежене рамками Конвенції про захист прав і основних свобод людини, засноване на інтерпретації її норм і використовується лише у зв'язку з їх реалізацією.

Судовий прецедент виступає **первинним, обов'язковим** джерелом права в *англо-американській* правовій сім'ї. У *романо-германській* правовій сім'ї дискусія стосовно загальнообов'язковості судових рішень розвивається на основі поняття **усталеної судової практики**.

Судова практика – це рішення судів у конкретних справах, які містять правові зразки *одноманітного та багаторазового застосування і тлумачення правових норм*. Судова практика виступає результатом правозастосовної, інтерпретаційної та нормотворчої діяльності судів, узагальнюється вищими судовими інстанціями. Значення судової практики як джерела права стає особливо помітним при правовому регулюванні відносин, що недостатньо ясно, неповно або суперечливо в нормовані на рівні законодавства, а також при застосуванні судами принципів права та норм про права людини.

Як правило, судова практика є **формально необов'язковим, вторинним** джерелом права. Вона може надати переконливе обґрунтування для судового рішення, однак посилання лише на судову практику є недостатнім. Воно має бути поєднане з посиланням на відповідний нормативно-правовий акт чи інше формально обов'язкове джерело права.

В Україні судова практика тривалий час офіційно не визнавалася джерелом права, проте нижчі судові інстанції завжди намагалися слідувати практиці вищих судів при розгляді аналогічних справ, оскільки

інакше їх рішення можуть бути скасовані в апеляційному чи касаційному порядку. Крім того, ще з радянських часів існував феномен постанов пленумів Верховних судів СРСР та союзних республік як певний нормативний орієнтир для судового правозастосування, а на рівні доктрини визнавався прецедент тлумачення та була розроблена теорія правоположень. Отже, судова практика вищих судових інстанцій завжди виступала *орієнтиром* як для нижчих судів, так і для інших правозастосовних органів.

У сучасній Україні судова практика на законодавчому рівні набуває *обов'язкового* характеру і стає джерелом права. Так, у ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо передбачено, що суди при розгляді справ застосовують *практику Європейського суду з прав людини як джерело права*.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» всі процесуальні кодекси України (КПК, ЦПК, ГПК, КАС та ін.) було доповнено положенням, яке вказує *на загальнообов'язковість судових рішень Верховного Суду*, ухвалених за визначених у законі обставин. Так, відповідно до ЦПК України рішення Верховного Суду, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність до рішень Верховного Суду України. Причому такі рішення Верховного Суду підлягають опублікуванню на офіційному веб-сайті Верховного Суду не пізніше як через десять днів з дня їх прийняття.

Аналогічні положення щодо обов'язковості судових рішень Верховного Суду для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму кримінального закону, та для всіх судів України містяться у КПК України.

6. Правова доктрина як джерело права

Термін «доктрина» вживається в юриспруденції у декількох значеннях:

- 1) як філософсько-правове вчення, теорія;

2) як думки видатних учених- юристів з тих чи інших теоретико-прикладних проблем юридичної науки;

3) як наукові праці найбільш авторитетних дослідників у галузі держави і права;

4) як коментарі актів законодавства (кодексів, законів).

Отже, **правова доктрина** – це визнані юридичною спільнотою ідеї, концепції та теорії, що використовуються як допоміжний засіб для визначення змісту правових норм.

Ознаки правової доктрини:

1) є науковим обґрунтуванням соціально закономірного виникнення, функціонування і розвитку явищ правової реальності;

2) є системним утворенням – становить логічно пов'язані системи філософських і правових ідей та принципів концептуального рівня;

3) є домінуючою науковою концепцією, котра після її офіційної апробації може стати документом імперативного (а не декларативного) характеру, який відповідає найвищому рівню в ієрархічній системі засобів регулювання суспільної і державної життєдіяльності;

4) задає параметри державно-правового життя, спираючись на досягнення національної і світової юридичних думки і науки;

5) виконує функцію наукових і політичних підстав нормативно-правового регулювання відносин у тих сферах, в яких вона створена (освітня, військова та ін.);

6) набуває нормативного закріплення, обов'язковості у вигляді послань, звернень, основних напрямів державного і суспільного життя, тобто формалізується, чим відрізняється від правової теорії;

7) підтримується державою, її вищими посадовими особами.

Уперше професійна думка видатних юристів активно використовувалась як джерело права в Давньому Римі. При розгляді спірних питань сторони, що брали участь в судовому процесі, зверталися до визнаних юристів (Гай, Павел, Ульпіан, Модестин, Папініан та ін.) з проханням висловити свою думку з тих чи інших питань щодо належного застосування права. Суддя розглядав такі думки як «загальнообов'язкове правило поведінки – джерело римського права».

Правова доктрина відіграла значну роль у процесі становлення романо-германського права, що сформувалося під впливом відомих юридичних наукових шкіл (глосаторів, постглосаторів), осередками яких стали перші європейські університети. Завдяки їх діяльності доктрина протягом тривалого часу залишалась основним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї. Вона також помітно вплинула на формування

англо-саксонського права, яке спиралося на праці таких відомих юристів, як Бректон, Гленвілл, Кок, Блекстоун та ін.

На ранніх стадіях розвитку релігійних правових систем вирішальне значення мала *релігійна доктрина*. Вона розумілася в широкому сенсі: і як писання богословів, і як думки різних академічних шкіл, і як погляди на ідеї стосовно розуміння та тлумачення релігійних текстів.

Сьогодні правова доктрина належить *довторинних, переконливих (авторитетних)* джерел як романо-германського, так і англосаксонського права. Особливе значення вона зберігає у країнах релігійних правових систем. Доктрина забезпечує критичний аналіз права, виявлення прогалин і колізій у праві та визначення шляхів їх подолання.

У ХХ ст. в Європі поширилася практика формування доктрини вищими судовими інстанціями (передусім конституційними і верховними судами), що дало можливість поєднати фундаментальне теоретичне знання і значний практичний юридичний досвід.

В Україні важливим суб'єктом формування правової доктрини виступає Конституційний Суд України, який викладає власне розуміння духу Основного Закону України та поточного законодавства. Закріплені ним у правових позиціях доктринальні положення підсилюються завдяки загальнообов'язковості рішень органу конституційної юрисдикції. У свою чергу, Конституційний Суд при постановленні своїх рішень спирається на думки видатних учених-юристів, висновки провідних юридичних наукових установ та навчальних закладів.

Вплив доктрини на правозастосування виявляється, зокрема, у тому, що правозастосовні органи у своїй практиці спираються на *доктринальне тлумачення актів законодавства*. Його авторитет полягає не у формальній обов'язковості, а в переконливості запропонованих висновків та високій кваліфікації осіб, які здійснюють таке тлумачення. Правова доктрина також справляє істотний вплив на практичну юриспруденцію через *науково-практичні коментарі до актів законодавства* (КК, ЦК та ін.), які слугують важливими орієнтирами для правозастосовної практики.

Крім того, правова доктрина виступає вторинним, переконливим джерелом права, забезпечуючи *додаткову юридичну аргументацію* при вирішенні конкретних справ. Так, в австрійському суді до цього часу посилаються на доктринальні погляди Г. Кельзена.

У ХХ ст. все більшого значення набувають *цілісні систематизовані доктрини*, що склалися внаслідок багаторічної академічної і практичної діяльності правників, на які безпосередньо спираються суди та інші правозастосовні суб'єкти. Наприклад, у країнах англо-американського права до них належать доктрина обов'язковості додержання прецеденту (*stare decisis*), доктрина верховенства парламенту. У судовій практиці США активно застосовуються численні судові доктрини, зокрема доктрина «політичного питання», згідно з якою суди не можуть вирішувати справи, в яких порушуються політичні питання, оскільки вони підлягають розв'язанню політичними гілками влади (законодавчою та виконавчою).

В Україні правова доктрина також відіграє *важливу роль у процесах нормотворчості*. Її вплив полягає у тому, що правова доктрина:

- 1) створює тезаурус (словник) правових понять і категорій, який використовує законодавець;
- 2) виступає методологічною основою підготування законопроектів;
- 3) відображається в законодавчих актах, забезпечується державною підтримкою.

Наприклад, Конституція України є втіленням філософсько-правових ідей пріоритету прав людини, верховенства права, правової держави, поділу влади. Загальнотеоретичні та галузеві доктрини втілюються у правових приписах і на рівні звичайного (поточного) законодавства. Отже, правова доктрина відтворюється у змісті первинних джерел права й у такий спосіб набуває нормативного, загальнообов'язкового характеру.

ЛЕКЦІЯ 4. Принципи права. Правове регулювання суспільних відносин

1. Принципи права: поняття та класифікація.
2. Основоположні принципи права.
3. Загальні принципи права. Міжгалузеві та галузеві принципи права.
4. Значення принципів права для правового регулювання.
5. Поняття, стадії та види правового регулювання.

6. Способи та типи правового регулювання.
7. Методи правового регулювання. Правові режими.
8. Ефективність правового регулювання.

1. Принципи права: поняття та класифікація

У теорії держави і права термін «принцип» традиційно використовується в етимологічному значенні (від лат.*Principium*–первісне, визначальне, те, від чого виходить усе інше) як засада, вихідне положення будь-якого явища. Отже, принципи права слід розуміти як вихідні ідеї, що визначають його характер, як найбільш важливі юридичні вимоги, що адресуються суб'єктам права.

Сформулюємо *ознаки принципів права*.

1. Принципи права спрямовані на *утвердження, забезпечення і захист суспільних цінностей*, дозволяють урахувати їх при формуванні та дії права. Принципи права символізують дух права, пов'язують право з політикою, економікою, мораллю, переводять на мову правових категорій і репрезентують суспільні інтелектуально-ціннісні настанови і тенденції. Принципи формують переконання суб'єктів у правовій сфері, впливають на ухвалення ними юридично значущих рішень.

2. Принципи права мають *найбільш загальний, абстрактний характер*. Тому перед суб'єктами нормотворчості постає важливе завдання – наповнити принципи як загальні ідеї нормативним змістом. Важливу роль у вираженні принципів та їх застосуванні відіграють також суди. Унаслідок цього принцип як ідея перетворюється на сукупність конкретних вимог.

3. Принципи права *визначають зміст системи права та її структурних елементів*, а також *напрями їх подальшого розвитку*. Вони виконують функцію стрижнів системи права, сприяють її єдності та стабільності, об'єднують і цементують галузі, підгалузі та інститути права. Принципи відображуються у засадах нормотворчості, правозастосування, тлумачення права, визначають напрям розвитку всієї правової системи.

4. Принципи права мають *пріоритет над нормами права*. Останні формуються під впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Норми права зазвичай є виявами дії принципів, засобами їх конкретизації. Наприклад, з принципу справедливості виводиться низка процесуальних норм: право на судовий захист порушеного права, право на правову допомогу, право бути заслуханим у

суді, вимоги гласності та змагальності судового процесу, неупередженості судочинства, розгляду справи у розумний строк та ін.

5. Від правових норм принципи права відрізняються **більшою стійкістю**, оскільки залишаються незмінними протягом тривалого часу.

6. Як і правові норми, принципи **звичайно закріплюються у джерелах права** – нормативно-правових актах, судових прецедентах та ін. Залежно від форми викладення можна виділити принципи, що безпосередньо сформульовані в джерелах права, і принципи, що виводяться із змісту джерел права в непрямій формі.

Водночас при застосуванні вимог деяких принципів права (основоположних та загальних) не завжди існує необхідність посилатися на інше джерело права (закон, правовий звичай тощо). Саме тому ці принципи часто розглядають як **самостійне джерело права** міжнародному та європейському праві, а також у сім'ї романо-германського права.

Отже, **принципи права** – це найбільш загальні і стабільні вимоги, що сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права і напрями його подальшого розвитку.

Залежно від сфери дії принципів межах системи права вони поділяються на **загальні, міжгалузеві, галузеві**, а також на **принципи підгалузеві та інститутів права**. Ці принципи притаманні відповідно праву в цілому, декільком галузям права, окремим галузям, підгалузям або інститутам права.

Особлива значущість певних принципів для права дає можливість виокремити **основоположні принципи права**, тобто ті, що лежать в його основі, утворюють його фундамент.

2. Основоположні принципи права

Основоположні принципи права – це найбільш важливі, фундаментальні принципи, на яких ґрунтується право як загальнообов'язковий соціальний регулятор.

Ці принципи є виразом найважливіших цінностей, що притаманні праву, і тому найбільш яскраво виражають його дух. Вони забезпечують змістовну легітимацію права, визначають розуміння «правильного» і «неправильного», є дороговказами при встановленні межі між дозволеним і недозволеним у суспільних відносинах.

Основоположні принципи права існують насамперед у свідомості суб'єктів права; вони виявляються в юридичній діяльності, віддзеркалюються у правових актах. Їх розуміння як принципів права йде

від почуття правомірності, яке поступово формується у представників юридичної професії та інших суб'єктів права. Підтримання їхньої сили залежить від збереження цього почуття.

На підставі цих принципів формуються норми, інститути та галузі права, приймаються нормативні та індивідуальні правові акти, здійснюється весь процес правового регулювання. Вони втілюють нерозривний зв'язок минулого, сьогодення та майбутнього правової системи, характеризують специфіку правової культури суспільства.

Основоположними принципами права є такі:

1.Справедливість, котра від Античності до сьогодення розглядається як провідна ідея, обов'язковий елемент права. У Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання зазначається, що справедливість – одна з основних засад права; вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права.

Принцип справедливості слід розглядати у трьох аспектах: формальному, змістовному та процедурному.

1.1. Основна ідея *формальної справедливості* – до однакового слід ставитись однаково. Вона присутня в самому понятті права, яке за своєю природою є нормативним явищем. Саме право здатне виконувати роль незацікавленої особи, яка вирішує конфлікти, що виникають між людьми. Воно має демонструвати *неупередженість* та *послідовність* як при *створенні* так і при *застосуванні* правил. Мінімальною умовою справедливості є заборона свавілля. Саме з цього, наприклад, випливає образ богини справедливості Феміди із зав'язаними очима.

У правовій сфері формальна справедливість втілюється в принципі *формальної рівності*. Як підкреслює Конституційний Суд України в Рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004, зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки.

1.2.Змістовна справедливість втілюється в такому загальному принципі права, як пропорційність. За влучним висловом Ульпіана, справедливість – це незмінне і постійне прагнення надати кожному належне йому право. Символом пропорційності можуть бути терези Феміди, які в даному контексті відповідають за точність певних вимірювань. Конституційний Суд України теж визнає принцип пропорційності елементом ідеї права та ідеології справедливості (див.

Рішення від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності).

Змістовна справедливість вимагає, зокрема, пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню, установлення і диференціювання публічно-правових обмежень залежно від конкретних обставин, що зумовлюють їх запровадження, установлення і застосування справедливих та ефективних форм перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян.

1.3.Процедурна справедливість вимагає додержання процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату, незалежно від інших обставин. Наприклад, під час судочинства вона зумовлює такі правила: не можна бути суддею у власній справі; кожна сторона повинна бути вислуханою; обвинувачений може зберігати мовчання; суддя має виявляти неупередженість (безсторонність); процес повинен бути публічним та ін.

2.Рівність є обов'язковою вимогою, що ставиться до будь-якої правової системи. Вона передбачає вимогу поводитися в однакових випадках однаково, а у відмінних – неоднаково і забороняє дискримінацію як одне з найочевидніших порушень принципу рівності. В основі сучасного розуміння рівності лежить *ідея справедливої рівності можливостей*, згідно з якою членам суспільства мають бути створені реальні можливості конкурувати з іншими його членами, причому з достатніми шансами на успіх.

З цією метою право, *по-перше*, запроваджує такі принципи, **як рівність перед законом, рівність перед судам, рівність прав, свобод і обов'язків громадян.**

По-друге, надзвичайно важливим для реалізації рівності є **принцип недискримінації**, який означає заборону необґрунтованого відмінного ставлення (встановлення розрізень, винятків, обмежень чи переваг) до осіб, які перебувають в однаковій ситуації, чи однакового підходу до осіб, які перебувають у відмінних ситуаціях.

По-третє, заради сприяння рівності держава може вдаватися до **допозитивної дискримінації (політики позитивних дій)**, котра реалізується як тимчасовий захід з метою створення більш сприятливих умов для певної категорії осіб порівняно з іншими категоріями і в такий спосіб компенсує існуючу між ними фактичну нерівність. Так, в Україні політика позитивних дій реалізується для того, аби досягти тендерної рівності.

3. Свобода. Право ґрунтується на визнанні свободи беззаперечною соціальною цінністю, послідовно втілює її у своїх принципах та інститутах, закріплює та захищає легітимовану міру свободи. Усе це дає підстави розглядати право як головну інституцію, що забезпечує індивідуальну свободу, а свободу – як одну з основних ідей, що надихають право. Безпосереднім виразом свободи в усіх її багатоманітних життєвих виявах є *права людини*. Вони надають особі конкретного, реального статусу вільної людини, захищають її від можливих порушень.

Принцип свободи *зумовлює такі вимоги, що мають бути втілені в праві*: принцип «дозволено все, що не забороняється законом»; принцип поваги і непорушності прав людини; принцип автономії; принцип багатоманітності; принцип толерантності; принцип субсидіарності та ін.

4. Гуманізм. Він вимагає визнання людини найвищою цінністю, виходить з презумпції доброчесності людини. Гуманізм потребує того, аби право було сконцентровано навколо людини, її інтересів, забезпечувало їх юридичну захищеність, створювало умови для вільного людського розвитку і самореалізації. Особливе значення для сучасного права має *ідея гідності людини*, яка є однією із загальних конституційних засад (див. ст. 3 Конституції України). Оптимальною формою втілення і захисту гідності особистості, її індивідуальності та неповторності є інститут невід'ємних і невідчужуваних прав людини.

3. Загальні принципи права. Міжгалузеві та галузеві принципи права

Загальні принципи права – це принципи, що притаманні праву в цілому, діють у всіх галузях та інститутах права.

Загальні принципи поширюються на всі галузі та інститути права. Вони надають правопорядку *необхідний аксіологічний вимір*, указуючи на цінності, які визначають право в цілому. Загальні принципи формують підвалини не тільки тлумачення та реалізації норм права, а й самого процесу нормотворчості, є віддзеркаленням основоположних принципів, на основі яких вони забезпечують єдність права.

На думку багатьох дослідників, загальні принципи права *тісно пов'язані з теорією природного права*.

Водночас деякі загальні принципи (спеціальний закон скасовує загальний; наступний закон скасовує попередній; ніхто не може передати прав більше, ніж має сам, та ін.) породжені вимогами *юридичної логіки та юридичної техніки*.

Загальні принципи права стали визнаватися *самостійним джерелом права* другій половині ХХ ст. Це дає можливість судам застосовувати право в умовах існування прогалін і суперечностей. Крім того, це дозволяє уникнути ототожнення права із законами, попереджує створення та застосування несправедливих, свавільних законів.

До загальних принципів права належать принципи правової визначеності, пропорційності, добросовісності, розумності та ін.

Основу *принципу правової визначеності* утворює концепція *передбачуваності*, згідно з якою суб'єктам має бути забезпечена можливість планувати свої дії із впевненістю, що вони знають про правові наслідки своїх дій. Цей принцип вимагає, зокрема, аби правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, точними, чіткими та несуперечливими. Застосування актів також має бути передбачуваним для індивідів.

Конституційний Суд України виводить принцип правової визначеності із конституційних принципів верховенства права, рівності та справедливості (див., наприклад, рішення від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками; від 11 жовтня 2011 р. № 11 -рп/2011 у справі про строки адміністративного затримання), наголошуючи на тому, що в іншій ситуації не може бути забезпечено однакове застосування права, що неминуче призводить до сваволі.

Оскільки ідеї правової визначеності мають втілюватись у процесі як нормотворчості, так і реалізації права (правозастосування), це логічно зумовлює дві групи відповідних вимог:

- *вимоги до нормативних актів.* Так, акти мають бути зрозумілими, несуперечливими і повинні пропонувати повне врегулювання; акти мають обов'язково оприлюднюватися, повинні не мати зворотної дії, бути стабільними і послідовними;

- *вимоги до їх застосування* (нормативно-правові акти повинні виконуватися; має існувати практика їх однакового застосування; рішення судів повинні бути остаточними, обов'язковими та виконуваними).

Принцип пропорційності (розмірності) ґрунтується на ідеї справедливості і розглядається як елемент принципу верховенства права (див., зокрема, рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004, від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005; від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007).

Відповідно до цього принципу юридичні дії та владні рішення мають проходити *тест на пропорційність*, що включає три критерії: по-перше, засіб, призначений для досягнення мети влади, повинен підходити для досягнення цієї мети (*доречність*); по-друге, з усіх придатних має бути обрано той засіб, який найменше обмежує право приватної особи (*необхідність*); по-третє, збиток особи від обмеження її права повинен бути пропорційним вигоді від досягнення поставленої мети (*пропорційність у вузькому розумінні*). Пропорційність у вузькому розумінні також нерідко йменують *принципом балансування*.

Так, оцінюючи доречність певного засобу, необхідно врахувати неможливість застосування заборонених засобів (наприклад, катувань), що робить недоречним подальший аналіз тих чи інших обмежень на предмет їх пропорційності. Крім того, оцінюванню підлягає легітимність мети застосування засобу, яка має впливати з конституції і законів. Засіб є доречним, якщо він є дійсно обґрунтованим і придатним для досягнення мети.

Водночас доречність засобу не обов'язково свідчить про те, що він є єдино можливим. Якщо існують інші, менш обтяжливі засоби, то у держави не має розумних підстав використовувати засоби, що передбачають більше втручання: більш м'які засоби є оптимальними; вони краще відповідають інтересам громадян, при цьому рівною мірою відповідаючи інтересам держави.

Перевірка пропорційності передбачає також порівняння інтенсивності втручання з метою, яка переслідується. У цій ситуації беруться до уваги правові та моральні цінності суспільства, відбуваються зважування та балансування прав, інтересів та цілей сторін. Баланс можна вважати справедливим (розумним) лише за умови, що обмеження, яке запроваджується, не посягає на саму сутність того чи іншого права і не призводить до втрати його реального змісту.

Принцип добросовісності передбачає необхідність *сумлінної і чесною поведінки* суб'єктів при виконанні ними своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав. Він містить вимоги, які допомагають усунути або пом'якшити недоліки абстрактної і формальної природи права, наблизити його до ідеалів справедливості, рівності, свободи та гуманізму. Добросовісність – це реалізація прав і додержання обов'язків, здійснення нормотворчості, правозастосування та тлумачення відповідно не тільки до букви права, а й до його духу. Конституційний Суд України визнає добросовісність однією із загальноправових засад

(див. Рішення від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі про охоронюваний законом інтерес).

У принципі добросовісності слід виділити два аспекти:

1) *добросовісність при реалізації прав і повноважень*, що втілюється в концепціях неприпустимості зловживання правом, заборони обходу закону, добросовісної помилки та ін.

Наприклад, неприпустимість зловживання правом зазвичай виводять із конституційних положень, згідно з якими здійснення прав і свобод людини не повинне порушувати права і свободи інших осіб. Зловживання правом – це свого роду спотворення права. У цьому разі особа надає своїм діям повну видимість юридичної правильності, використовуючи насправді свої права, окремі норми та інститути права в цілях, які є протилежними тим, що переслідує позитивне право;

2) *добросовісність при виконанні обов'язків*, яка стосується як договірних, так і недоговірних зобов'язань.

Принцип розумності, що розглядається як складова верховенства права (див., напр., рішення Конституційного Суду України від 8 грудня 2011 р. № 16-рп/2011 у справі про фіксування судового процесу технічними засобами; від 29 серпня 2012 р. № 16-рп/2012 у справі про підсудність окремих категорій адміністративних справ), вимагає *обґрунтованості та послідовності* поведінки суб'єктів права (у тому числі суб'єктів владних повноважень), установлює необхідність їх *розсудливості*. Суб'єкти мають зважувати власні дії з урахуванням їхнього значення та наслідків, аби визначити шкоду, яку вони можуть завдати, зіставляти власну оцінку з оцінкою інших. Принцип розумності вимагає перевіряти дії цих осіб на відповідність *здоровому глузду*, використовуючи при цьому стандарт «звичайної розумної особи» (людини, яка має нормальний, середній рівень інтелекту, знання та життєвого досвіду). Крім того, у деяких випадках (наприклад, при регламентації поведінки суб'єктів владних повноважень, суб'єктів підприємницької діяльності) при визначенні розумності оцінюється також *ефективність* дій.

Поряд із загальними принципами в системі права існують *міжгалузеві та галузеві принципи*, а також *принципи підгалузеві права і правових інститутів*. Ці принципи досліджуються насамперед галузевими юридичними науками.

Міжгалузеві принципи права – це принципи, що притаманні декільком галузям права, визначають їх характер та напрями подальшого розвитку.

Наприклад, процесуальні галузі права мають такі спільні принципи, як змагальність сторін, гласність судового процесу, незалежність суду та ін.

Галузеві принципи права – це принципи, що притаманні певній галузі права, визначають її характер та напрями подальшого розвитку.

Наприклад, цивільному праву притаманні такі принципи, як свобода договору, свобода підприємницької діяльності, судовий захист цивільного права та інтересу тощо.

4. Значення принципів права для правового регулювання

Принципи права відіграють важливу роль у процесі правового регулювання – під час як нормотворчості, так і застосування права.

Вплив принципів права на процес нормотворчості полягає у тому, що вони:

1) *висувають вимоги до нормотворчої діяльності*, що має відповідати певним базовим засадам (зокрема, принципам справедливості, гуманізму, правової визначеності, добросовісності, розумності);

2) *визначають зміст норм права*, що створюються на розвиток того чи іншого принципу або групи принципів. Наприклад, при встановленні санкцій кримінально-правових норм законодавець, керуючись принципом справедливості як дороговказом, повинен забезпечити відповідний вибір покарань, що можуть застосовуватися за вчинення злочинів, додержання системної послідовності встановлення покарань у санкціях Особливої частини, відповідність видів і розмірів (строків) покарань тяжкості злочинів, можливості сукупності злочинів, додержання можливості справедливого застосування санкції до всіх категорій осіб, які підлягають кримінальній відповідальності, установлення в альтернативних санкціях проміжних за суворістю видів покарань, пропорційність підвищення і зниження розмірів (строків) покарань та ін.;

3) *використовуються при перевірці правового характеру норм* під час їх створення. Наприклад, при встановленні обмежень прав людини законодавець повинен перевірити норми на відповідність принципам заборони дискримінації, пропорційності та правової визначеності.

Роль принципів права у процесі правозастосування визначається тим, що вони:

1) *допомагають при тлумаченні норм права*. Особа, яка здійснює тлумачення, має прагнути того варіанта тлумачення, який найкраще

вписується в чинну правову систему. Тому найбільш обґрунтованим є той варіант, який узгоджується, зокрема, з принципами права, що мають глибоке системоутворююче значення. Шукаючи задум законодавця, інтерпретатор має виходити з припущення, що цей задум полягав у забезпеченні дії принципів права, а не в їх запереченні;

2) *виступають як підстави для перегляду правових актів.* Посилання на принципи може допомогти усунути порушення прав, що їх припустилися під час прийняття та застосування норм права. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 2 КАС України адміністративні суди мають повноваження перевіряти нормативно-правові та індивідуально-правові акти (рішення) суб'єктів владних повноважень на їх відповідність таким принципам права, як рівність, пропорційність, добросовісність, неупередженість тощо;

3) *допомагають подоланню прогалин у праві.* Традиційно використання принципів права пов'язується із застосуванням аналогії права, тобто вирішенням справи (за наявності прогалини і відсутності «аналогічної» правової норми) на основі загальних або галузевих принципів права. Для регулювання відносин, що не є подібними до інших, суб'єкт правозастосування має виробити конкретне правило, яке б найкращим чином узгоджувалося з принципами права.

5. Поняття, стадії та види правового регулювання

Термін «регулювання» (від лат. *Regula* – планка, правило) означає впорядкування, уведення в певні межі шляхом впливу на певний об'єкт.

Правове регулювання суспільних відносин – це впорядкування поведінки учасників суспільних відносин за допомогою юридичних засобів.

Об'єктом правового регулювання є поведінка людей та їх об'єднань у суспільстві, яка в силу своєї соціальної значущості регулюється нормами права (юридично значуща поведінка). Крім того, в юридичній літературі використовується більш широке, ніж правове регулювання, поняття «*правовий вплив*», безпосереднім об'єктом якого є не тільки поведінка людини, а також і її свідомість, психіка.

Предметом правового регулювання є такі суспільні відносини, упорядкування яких можливо і водночас доречно саме за допомогою юридичних засобів, адже право є універсальним соціальним регулятором, проте не єдиним і не всеохоплюючим. Існують певні об'єктивні можливості права, які визначають **межі правового регулювання**, поза якими воно стає неефективним, некорисним і навіть шкідливим. Визначення цих меж є необхідним з метою запобігання тотальному

регламентуванню суспільного життя і втручанню держави в особисте життя членів суспільства. Право досягає своїх цілей і дійсно регулює суспільні відносини лише остільки, оскільки поведінка людей, якої вимагають його норми, є об'єктивно можливою і відповідає соціальним, зокрема економічним і політичним, умовам.

Отже, не всі суспільні відносини підлягають правовому регулюванню, а тільки ті, що відповідають певним **ознакам**:

- 1) мають соціальну значущість;
- 2) зачіпають інтереси інших осіб або суспільства у цілому;
- 3) припускають можливість соціального конфлікту внаслідок цінності та обмеженості ресурсів (суспільних благ), з приводу яких вони виникають;
- 4) є сталими, нерідко повторюваними;
- 5) припускають можливість зовнішнього, саме правового контролю над ними.

Коло суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню, не є постійним; воно може змінюватися залежно від потреб суспільства.

Специфічною **властивістю** правового регулювання, що впливає із сутності самого регулятора – права, є його забезпеченість державою. Вона уповноважує органи публічної влади на створення нормативно-правових актів та інших формальних джерел права, здійснення їхнього постійного оновлення та однакового застосування, установа санкцій за їх невиконання, забезпечення їхньої охорони засобами примушування тощо. Сутність права визначає й такі властивості правового регулювання, як загальність (поширюється на все суспільство і всю територію держави); формальна визначеність (здійснюється тільки у заздалегідь визначений спосіб та у заздалегідь визначених формах); системність (здійснюється за допомогою системи правових норм).

Мета правового регулювання суспільних відносин – отримання передбачуваних і бажаних для творця правових норм результатів їх здійснення (впорядкування суспільних відносин, їх закріплення, охорони, захисту і розвитку).

Мета правового регулювання розкривається через завдання: визначити сукупність відносин, яка є предметом правової дії у певній сфері суспільних відносин; ідентифікувати (уподібнити) певну сукупність правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини; за допомогою правових норм спрогнозувати склад учасників суспільних відносин, компромісний характер їх комунікації, співвідношення

поведінки; встановити межі поведінки учасників правовідносин; передбачити ціннісно-нормативний результат правового регулювання (правомірну поведінку суб'єктів права; виникнення відносин, ситуацій, запрограмованих в нормах права та вигідних суспільству в різних сферах - економічній, політичній, культурній, екологічній тощо). Разом з предметом, методом, засобами і типами правового регулювання мета зумовлює режим правового регулювання суспільних відносин (правовий режим).

Держава забезпечує життєдіяльність суспільства як системи шляхом використання влади, а право – шляхом нормативного регулювання. За своєю природою, за своїм соціальним призначенням право слугує регулятором суспільних відносин. У цій якості воно споконвічно призначене бути стабілізуючим і заспокійливим (примирливим) фактором, способом усунення соціальної нестабільності, хаосу і байдужості, стимулятором соціального прогресу. У сучасних (постмодерністських) суспільствах право, завдяки втіленим у ньому принципам свободи і справедливості, стоїть на заваді жорсткого управління: воно пропонує інструментарій (дозволи, заборони, зобов'язання, заохочення, рекомендації, покарання тощо), який забезпечує досягнення приватних і публічних інтересів, і водночас встановлює межі використання цього інструментарію, запобігає свавільній владі людини (посадовця) чи групи людей (органу держави), дає особі можливість мати людську гідність.

Обов'язковими стадіями правового регулювання є: формування нормативно-правової основи (об'єктивного права), виникнення суб'єктивного права і реалізація права.

На стадії формування об'єктивного права здійснюється юридична регламентація суспільних відносин. На цій стадії уповноважений суб'єкт нормотворчості створює нормативну основу правового регулювання, закріплює норми і відображає принципи права у нормативно-правових актах, обирає з уніфікованих способів, методів та типів правового регулювання ті, що є найбільш придатними, доцільними для ефективного регулювання відповідних відносин.

На стадії виникнення суб'єктивного права констатується наявність в учасників суспільних відносин суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. На цій стадії суспільні зв'язки набувають правового характеру, стають правовими відносинами – юридично регламентованими і захищеними публічним владним примусом, а їх учасники набувають юридичного статусу суб'єктів правових відносин.

Настадії реалізації прав відбувається фактичне втілення норм у правомірній поведінці суб'єктів. Саме тут правове регулювання проходить перевірку практикою на доцільність, достатність та ефективність.

Факультативною є стадія застосування права. На цій стадії здійснюється додаткове правове забезпечення реалізації учасниками суспільних відносин їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків із залученням уповноважених органів публічної влади та їх посадових осіб.

Складність і неоднорідність правового регулювання визначають різноманітність його **видів**, що класифікуються за низкою критеріїв.

Так, *залежно від специфіки юридичних засобів*, що використовуються при правовому регулюванні, воно поділяється на нормативне та індивідуальне.

Нормативне правове регулювання здійснюється на основі створених уповноваженими суб'єктами нормативно-правових актів та інших формальних джерел права. Воно має такі специфічні ознаки: поширюється на заздалегідь не визначену кількість тотожних випадків; адресується колу осіб, що персонально не визначається; здійснюється, як правило, протягом тривалого часу.

Індивідуальне (ненормативне) правове регулювання здійснюється за допомогою видання уповноваженими суб'єктами індивідуальних правових актів, передусім на стадії застосування права. Воно спрямовується на впорядкування конкретної поведінки, поширюється лише на персонально визначене коло осіб.

За характером розподілу компетенції правове регулювання поділяється на централізоване і децентралізоване.

Повноваження **зцентралізованого** правового регулювання мають тільки центральні органи державної влади. Повноваження **здецентралізованого** правового регулювання належать місцевим органам державної влади, органам місцевого самоврядування (правове регулювання благоустрою населених пунктів, розпорядження майном, що знаходиться в комунальній власності, тощо).

За ступенем причетності суб'єктів до процесу створення правил, що регламентують їхню поведінку, правове регулювання поділяють на субординаційне, координаційне та автономне.

Субординаційне правове регулювання не передбачає погодження юридичних правил із суб'єктами, на яких поширюється їхня дія (наприклад, регламентація суспільних відносин на підставі нормативних та індивідуальних правових актів).

Координаційне правове регулювання передбачає узгодження і співпрацю суб'єктів зі створення таких правил (наприклад, укладання нормативно-правових договорів).

Автономне правове регулювання характеризується збігом суб'єкта створення і суб'єкта застосування юридичного правила в одній особі (наприклад, затвердження наказом Міністерства внутрішніх справ України Інструкції з організації діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України).

Усі елементи правового регулювання зумовлюють один одного, знаходяться в системній єдності, складають цілісний юридичний механізм. Його повнота та дієвість є необхідною і достатньою умовою результативного правового регулювання.

Механізм правового регулювання – це логічно узгоджена, динамічна система уніфікованих юридичних засобів, необхідна і достатня для забезпечення результативного правового регулювання суспільних відносин.

Ця категорія дозволяє зібрати разом і поєднати в цілісний, логічно узгоджений комплекс юридичні засоби (норми права, нормативно-правові акти, акти застосування права, акти реалізації прав та обов'язків тощо), дослідити та висвітлити їх як динамічну і дієву систему.

Елементи механізму правового регулювання:

1) *ті, що діють на відповідних стадіях регулювання*– норми права; нормативно-правові акти; юридичні факти; правовідносини; акти безпосередньої реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків;

2) *ті, що діють протягом усього регулювання*– суб'єкти, що здійснюють правове регулювання чи правову діяльність; правова законність, правосвідомість, правова культура,

3) *ті, що мають факультативний характер*– інтерпретаційно-правові акти, акти застосування норм права.

6. Способи та типи правового регулювання

З давніх часів людській цивілізації відомі два фундаментальних принципи регламентування суспільних відносин – «дозволено все, крім того, що прямо заборонено» і «заборонено все, крім того, що прямо дозволено». Саме вони визначають особливості правового регулювання, його способи, типи і зміст кожного з них.

Спосіб правового регулювання–це засіб регламентації поведінки осіб у суспільстві шляхом надання їм суб'єктивних прав та/або накладання на них юридичних обов'язків.

Право використовує три універсальних способи регулювання поведінки людей: дозволяння, зобов'язування і заборону. Вони виступають **основними** способами правового регулювання, є вихідним матеріалом для створення відповідних типів регулювання і правових режимів, визначають його результативність.

Першим основним способом **єюридичне дозволяння** – визнання за особою суб'єктивного права здійснити певні юридично значущі дії або утриматися від них, вільно обрати варіант власної поведінки.

Юридичне дозволяння є ключовим елементом правового регулювання, слугує забезпеченню соціальної свободи та активності людей. Особа обирає один із передбачених дозволянням варіантів поведінки виключно самостійно, без зовнішнього примушування.

Як і будь-який інший спосіб правового регулювання, дозволяння потребує юридичного оформлення та закріплення у правових актах. Найчастіше для цього використовують такі формулювання, як «має право», «вправі», «може», «вільний» тощо.

Юридичні дозволяння реалізуються суб'єктом у формі використання права. Втілення в життя дозволеної поведінки, як правило, пов'язане з активними діями (вчинками) суб'єкта у своїх інтересах. Водночас реалізація дозволянь можлива й у пасивній формі – шляхом бездіяльності (особа одержує право не діяти, не вчиняти чогось).

Слід мати на увазі, що будь-яке юридичне дозволяння має межі дозволеного, які визначаються передусім правами інших осіб, суспільною безпекою, а також принципами права, здоровим глуздом та ін. Свідоме ігнорування цих меж у процесі реалізації права може бути кваліфіковане як *зловживання правом* (наприклад, зловживання відповідачем у судовому процесі правом на відведення суду шляхом багаторазового подання відповідних немотивованих заяв з метою затягування судового процесу, що фактично обмежує право позивача на оперативний розгляд його позову).

Юридичні дозволяння є різноманітними за своїми властивостями, що визначає різні критерії їх класифікації. За рівнем загальності та формою вираження вони поділяються на **загальні юридичні дозволяння**, формою вираження яких є визнання права (наприклад, права подружжя укласти шлюбний договір або утриматися від його укладення) і **іспеціальні юридичні дозволяння**, формою вираження яких є дозвіл (наприклад, надання ліцензії на здійснення медичної практики без покладення на особу обов'язку здійснювати цю практику).

Визнання за особою прав закріплюється як у прямій формі (наприклад, визнання свободи слова), так і в непрямій (прихованій) – через обмеження дій інших учасників зобов'язуваннями чи заборонами (наприклад, законодавча заборона втручання держави в організаційну діяльність політичних партій).

Дозвіл, як правило, закріплюється у прямій формі. На стадії застосування права він може конкретизуватись у спеціальному індивідуальному письмовому акті (ліцензії, патенті, власне «дозволи» у вузькому розумінні), яким конкретній особі надається право виконання певних дій у певному обсязі або здійснення певної діяльності (наприклад, дозвіл на спеціальне використання підприємством природних ресурсів у межах затверджених лімітів, ліцензія на здійснення діяльності у сфері освіти).

Дозволяння певної поведінки стає дієвим, коли воно забезпечене у своїй реалізації іншими основними способами правового регулювання – покладанням на інших осіб зобов'язувань чи заборон.

Таким чином, другим основним способом правового регулювання **є юридичне зобов'язування** – покладення на особу юридичного обов'язку виконати певні дії, регламентовані нормами права.

Сутність юридичного зобов'язування полягає у вимозі необхідної, потрібної, корисної та доцільної з точки зору *праваактивної поведінки особи*. Ця поведінка є обов'язковою, забезпеченою державним примусом. Отже, це обтяження особи, примушування її до певних учинків, які вона за власною ініціативою, можливо, й не здійснила б або здійснила інакше (в інший час, в інший спосіб тощо).

У правових актах закріплення зобов'язувань здійснюється за допомогою таких формулювань, як «повинен», «зобов'язаний», «діє» тощо.

Третім основним способом **є юридична заборона** – покладення на особу юридичного обов'язку утриматися від певних дій.

Сутність юридичної заборони полягає у вимозі *пасивної поведінки особи* – утриматися від певної соціально шкідливої поведінки під загрозою настання юридичної відповідальності для порушника цієї заборони. Така поведінка залишається фактично можливою, однак є юридично забороненою. Таким чином, юридичні заборони спрямовані на захист та охорону права.

У правових актах юридичні заборони закріплюються за допомогою таких формулювань, як «заборонено», «не має права», «не вправі», «не повинен», «не допускається». Крім того, заборона може

закріплюватися шляхом нормативного визначення правопорушення і встановлення санкції за його вчинення.

Комбінації способів правового регулювання характеризують певну спрямованість впливу права на суспільні відносини, визначають типи правового регулювання.

***Тип правового регулювання**—це характеристика загальної спрямованості впливу права на суспільні відносини залежно від того, який із способів правового регулювання лежить в його основі – дозволяння чи заборона.*

Основним формальним критерієм класифікації типів правового регулювання є вихідний характер одного із основних способів регулювання у побудові юридичної регламентації суспільних відносин, тобто який із основних способів застосовується для загальної регламентації, а який – для конкретних обмежень, виключень з неї. За цим критерієм типи правового регулювання поділяються на загально-дозволенний і спеціально-дозволенний, які є протилежними за своєю сутністю.

***Загально-дозволенний тип правового регулювання**—це тип правового регулювання, заснований на поєднанні загального юридичного дозволяння у формі визнання права зі встановленням окремих обмежень (виключень) за допомогою юридичних заборон.*

Цей тип є відображенням принципу «дозволено все, крім того, що прямо заборонено нормами права». Загально-дозволенне регулювання надає особі право обрати будь-яку поведінку, крім тієї, щодо якої нормою права встановлено заборону. Так, за особою визнається право вчиняти будь-які цивільні правочини, серед них і ті, що не визначені законом, за винятком тих, щодо яких у законі існує пряма заборона (наприклад, має право укладати договори купівлі-продажу будь-яких речей, крім наркотичних засобів, людських органів тощо).

***Спеціально-дозволенний, або дозвільний, тип правового регулювання**—це тип правового регулювання, заснований на поєднанні загальної юридичної заборони зі спеціальним юридичним дозволянням у формі дозволу.*

Цей тип надає особі право тільки на ту поведінку, що прямо передбачена нормами права, і відповідно забороняє поведінку, що нормами права прямо не визначена («заборонено все, крім того, що прямо дозволено нормами права»).

Домінування загально-дозволеного або, навпаки, дозвільного типу правового регулювання зумовлюється впливом різних чинників:

історичних традицій, рівня культури, характеру правової системи тощо. Однак головним чинником є особливості відносин, що регулюються правом. Так, для більшості приватноправових відносин характерним є перевага загально-дозволеного регулювання, яке встановлюється для фізичних та юридичних осіб, а для публічних – дозвільного. Останнє поширюється, наприклад, на діяльність публічної влади, її органів і посадових осіб. Так, відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

7. Методи правового регулювання. Правові режими

Метод правового регулювання – це підхід до впорядкування певної сфери суспільних відносин, що зумовлює використання того чи іншого специфічного комплексу юридичних засобів.

Якщо предмет правового регулювання дає відповідь на запитання, що регулює право, то метод – як саме регулюються правом певні суспільні відносини, що входять до предмета правового регулювання.

Основними методами правового регулювання є диспозитивний (від лат. *Dispositivus* – той, що розпоряджується) та імперативний (від лат. *Imperativus* – той, що володарює, наказує).

Диспозитивний метод правового регулювання передбачає впорядкування поведінки суб'єктів правових відносин шляхом установлення трьох типів юридичних правил:

1) *правил, що встановлюють межі дозволеної поведінки суб'єктів*. Так, ЦК України закріплює істотні умови цивільних договорів, досягнення сторонами домовленості щодо яких дозволяє кваліфікувати ці договори як укладені. При цьому законом визначається лише перелік таких умов, тоді як їхній зміст конкретизується за домовленістю сторін (наприклад, відповідно до ст. 810 ЦК України істотними умовами договору оренди житла з викупом є, зокрема, строк, на який укладається договір, розміри і строки внесення орендних платежів; отже, сторони такого договору зобов'язані зазначити у ньому ці умови, встановивши при цьому їхній кількісний вираз на свій розсуд, тобто за домовленістю);

2) *субсидіарних правил*, тобто таких, що застосовуються лише в разі, якщо суб'єкти самостійно не встановили для впорядкування відносин між собою інші правила (не спромоглися, не забажали або забули їх установити). Наприклад, відповідно до ст. 632 ЦК України якщо ціну в договорі не встановлено і не може бути визначено виходячи з його

умов, вона визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги на момент укладення договору;

3) *правил, що закріплюють принципи правового регулювання певної сфери суспільних відносин.* Наприклад, у ст. 3 ЦК України закріплено принципи справедливості, добросовісності та розумності, які мають ураховувати суб'єкти цивільно-правових відносин і яким повинна відповідати їхня поведінка.

Диспозитивний метод передбачає вільну саморегуляцію суб'єктами їхньої поведінки на основі принципів права, встановлює тільки межі та процедури такої саморегуляції. Він є характерним передусім для приватного права, оскільки передбачає самостійність суб'єктів у виборі ними варіанта поведінки.

Імперативний метод правового регулювання передбачає впорядкування поведінки суб'єктів суспільних відносин шляхом її категоричної та докладної регламентації юридичними правилами, неможливість установлення цими суб'єктами інших правил поведінки на власний розсуд. Він є характерним насамперед для публічного права, оскільки ґрунтується на підпорядкуванні одних суб'єктів відносин іншим, не припускає ні вибору суб'єктами варіантів поведінки, не передбачених юридичними правилами, ні можливості врегулювання відносин суб'єктами за їхнім розсудом (наприклад, у ст. 42 КАС України встановлено перелік відомостей, що зазначаються в журналі судового засідання; отже, секретар судового засідання зобов'язаний внести всі ці відомості до журналу і водночас не має права доповнити їх іншими відомостями, не передбаченими процесуальним законом).

Крім наведених основних, у правовому регулюванні використовуються також **допоміжні (субсидіарні) методи**, найпоширенішими серед яких є рекомендаційний і заохочувальний.

Рекомендаційний метод правового регулювання передбачає впорядкування суспільних відносин шляхом надання вказівок, що не мають обов'язкової юридичної сили, стосовно найбільш прийнятної для суспільства, ефективної поведінки. При цьому суб'єктам не забороняється обрати інший варіант поведінки або використати варіант, рекомендований вказівкою, частково. Органами публічної влади цей метод застосовується у випадках, коли специфіка відношення, що підлягає врегулюванню, не дозволяє використовувати зобов'язування і водночас вимагає певної уніфікації (наприклад, затвердження виконавчим комітетом місцевої ради Примірного договору користування

місцями для розташування рекламних конструкцій між двома юридично рівними суб'єктами господарських відносин – уповноваженим комунальним підприємством і розповсюджувачем реклами).

Заохочувальний метод правового регулювання передбачає створення умов, за яких вибір суб'єктом певного варіанту юридично значущої поведінки надає йому додаткових матеріальних або нематеріальних благ (наприклад, шляхом надання суб'єктам підприємницької діяльності додаткових пільг, звільнення їх від сплати окремих податків у разі виробництва ними певної соціально значущої продукції або створення додаткових робочих місць для інвалідів). Отже, цей метод стимулює бажану поведінку.

Як правило, різні сфери суспільних відносин потребують різних методів, способів і типів правового регулювання. Особливості регламентації певної відокремленої сфери суспільних відносин за допомогою специфічної сукупності юридичних засобів охоплюються терміном «правовий режим».

Правовий режим – це особливий порядок правового регулювання певної сфери суспільних відносин, який забезпечується шляхом специфічного поєднання та співвідношення його методів, способів і типів.

Цим терміном визначається цілісний комплекс юридичних засобів, сформований з елементів правового регулювання, що підлягають застосуванню – методів (диспозитивного та імперативного), способів (дозволянь, заборон і зобов'язувань), типів регулювання (загально-дозволеного та спеціально-дозволеного). Таке співвідношення визначається різним ступенем домінування одних і допоміжної ролі інших методів, способів та типів правового регулювання, є вираженням ступеня жорсткості регулювання, наявності певних обмежень і пільг, меж правової самостійності суб'єктів.

Правові режими класифікуються за різними критеріями. Так, залежно від підсистем права виокремлюються *приватноправовий* і *публічно-правовий режими*. Цей розподіл вважається основним (генеральним). Водночас залежно від комбінацій елементів правового регулювання, домінування одних елементів щодо інших правові режими можуть бути *жорсткими* чи *м'якими*, *стимулюючими* чи *обмежувальними*.

Правові режими запроваджуються, як правило, на законодавчому рівні з метою створення певного клімату, необхідного рівня інтенсивності, «напруженості» регулювання. Так, правовий режим використання земель з урахуванням особливої цінності, суспільної

значущості та кількісної обмеженості цього природного ресурсу є більш жорстким за режим використання іншого нерухомого майна, характеризується застосуванням імперативного методу регулювання, законодавчо встановлених процедур (державна реєстрація права власності, оренди та іпотеки, затвердження загальнообов'язкових типових, а не рекомендованих примірних форм договорів, обов'язковість їх нотаріального посвідчення), юридичних санкцій за їх недодержання тощо.

8. Ефективність правового регулювання

Результативність і соціальна значущість правового регулювання визначаються передусім його *ефективністю* – *спроможністю правового регулювання приводити до максимально можливих позитивних результатів за рахунок обґрунтованих, розумних і доцільних витрат та обмежень*.

Ефективність правового регулювання визначається *двома показниками*. З одного боку, вона вираховується як *співвідношення між реальними результатами правового регулювання та його цілями*, а з іншого – як *відношення соціального результату регулювання (рівня впорядкованості відповідних суспільних відносин) до витрат і зусиль, спрямованих на його досягнення*. Ефективність є відображенням результативності правового регулювання. Це своєрідний аналог коефіцієнта корисної дії в механіці.

Безперечно, право є ефективним і раціональним засобом соціального регулювання. Проте його регулятивні властивості та ефективність не слід ідеалізувати і переоцінювати. Разом із значною кількістю переваг, що зумовлюються ознаками та властивостями права, правове регулювання може мати й певні недоліки.

По-перше, воно може об'єктивно відставати від суспільних потреб, адже відносини в суспільстві складаються, розвиваються і змінюються вельми швидко, активно, часто непередбачувано. Між їх виникненням (зміною) та юридичною регламентацією проходить певний час, упродовж якого здійснюється тривала нормотворча процедура. Таким чином, реальний результат державно-правового регулювання практично завжди є меншим за очікуваний, а ефективність – певною мірою далекою від стовідсоткової.

По-друге, обмеженість ефективності правового регулювання об'єктивно спричиняється складністю та багаторівневістю права як цілісної системи норм і принципів. Це породжує наявність юридичних

колізій і прогалин у регулюванні. Їх виявлення та усунення потребують певного часу і додаткових зусиль, що також знижує загальну ефективність регулювання.

По-третє, ефективність залежить від рівня розвитку суспільства, його правової культури, наявних економічних ресурсів, стану правосвідомості.

По-четверте, суб'єктивним чинником рівня ефективності правового регулювання є інтелектуальний рівень посадових осіб органів публічної влади, їхні професійні здібності, корумпованість тощо.

Необхідність розумного обмеження регулятивного впливу на суспільство визначає систему **принципів правового регулювання**, реальне додержання яких є важливим чинником його ефективності. Серед них найважливішими є такі:

1) **доцільність** – обґрунтована необхідність правового регулювання певних суспільних відносин з метою їх упорядкування;

2) **адекватність** – відповідність способів, типів і методів правового регулювання, ступеня жорсткості правового режиму потребі в упорядкуванні та суспільним вимогам з урахуванням усіх прийнятних альтернатив;

3) **збалансованість** – забезпечення в регуляторній діяльності балансу інтересів суб'єктів;

4) **передбачуваність** – послідовність регуляторної діяльності, її відповідність цілям державної політики, що дозволяє суб'єктам планувати їхню діяльність;

5) **прозорість і врахування громадської думки** – відкритість для фізичних та юридичних осіб дій органів публічної влади на всіх етапах регуляторної діяльності; обов'язковий розгляд регуляторними органами ініціатив, зауважень і пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами; обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб; інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності.

Дія цих принципів яскраво виявляється у сфері державної регуляторної політики, завданням якої є вдосконалення правового регулювання суспільних відносин у господарській сфері, зокрема адміністративних відносин між органами державної влади і суб'єктами господарювання, зменшення втручання держави у діяльність цих суб'єктів та усунення перешкод для розвитку їхньої діяльності (**дерегулювання**).

Так, вимога дерегулювання підприємницької діяльності передбачає, зокрема: спрощення порядку створення, реєстрації та ліквідації суб'єктів підприємництва; скорочення переліку видів підприємницької діяльності, що підлягають ліцензуванню, потребують одержання дозволів на здійснення підприємництва; обмеження кількості органів контролю і підстав здійснення ними перевірок суб'єктів підприємництва; забезпечення послідовності та стабільності нормативно-правового регулювання підприємництва тощо.

Найважливішим результатом ефективного правового регулювання є справедливе впорядкування відносин між суб'єктами з урахуванням прав та інтересів інших членів суспільства, адже саме це й є завданням права як соціального регулятора.

Юридичні чинники, від яких залежить ефективність правового регулювання, можна поділити на три групи:

1) стан нормативної основи правового регулювання, її досконалість:

а) створення науково обґрунтованої і доступної для населення системи законодавства;

б) здатність законодавства забезпечити узгодження реальних потреб та інтересів суб'єктів права, відносини між якими воно регулює;

в) відповідність нормативно-правових актів та інших форм права соціально-політичним реаліям, ступеню відновлення суспільства, реальним можливостям здійснення закріплених у них норм права, їх захисту в суді;

г) скорочення владних, імперативних методів регулювання за рахунок збільшення диспозитивних методів;

д) чітке визначення видів юридичної відповідальності за порушення прав і свобод людини;

е) наукове планування законів держави (межі правового регулювання) тощо;

2) стан правозастосовної діяльності, її якість:

а) чітка предметна визначеність діяльності судових, контрольно-наглядових, правоохоронних та інших правозастосовних органів держави;

б) освітньо-професійний рівень підготовки фахівців, котрі застосовують право;

в) наявність правових стимулів (суб'єктивних прав, пільг, заохочень) для активного виконання професійного обов'язку;

г) інструментально-технологічна забезпеченість проголошених цілей правового регулювання, налагодженість діючих процесуальних механізмів, які гарантують практичну реалізацію норм матеріального права;

г) погодженість дій усіх відомчих установ з виконання правових рішень;

д) тісний зв'язок діяльності правозастосовних органів з населенням;

е) матеріально-технічна оснащеність правозастосовних органів та їх співробітників;

3) стан правової свідомості і культури суспільства:

а) високий рівень правової інформованості громадян;

б) відсутність розбіжностей між нормативною основою правового регулювання і моральними нормативами суспільства;

в) усвідомлення принципу верховенства права як універсального, що інтегрує набуті правові цінності (правова законність, поділ влади, народний суверенітет, демократія, основоположні права і свободи людини, справедливий суд тощо) і має передаватися з покоління в покоління;

г) морально-правова готовність до захисту своїх прав і свобод в судовому порядку та ін.

Ефективність правового регулювання більшою мірою залежить від моральних якостей кадрового складу фахівців (суддів, прокурорів, нотаріусів, слідчих), ніж від досконалості законодавства, оскільки фахівець, що застосовує норми права, зобов'язаний перебороти розрив між формальною загальністю закону й унікальністю кожного життєвого випадку. Це досягається за допомогою діалогових правозастосовних процедур і процесуальної професійної активності.

ЛЕКЦІЯ 5. Норми права

1. Поняття і загальні ознаки норм права.
2. Види норм права.
3. Структура норми права.
4. Спеціалізовані норми права.

1. Поняття і загальні ознаки норм права

Норма права – це загальнообов'язкове правило поведінки, сформоване в суспільстві відповідно до визнаної в ньому справедливої міри свободи і рівності та формально визначене (встановлене чи

санкціоноване) і забезпечене державою з метою регулювання, охорони та захисту суспільних відносин.

Норми праває *різновидом соціальних норм*. Тому їм притаманні **всізагальні ознаки соціальних норм**:

- вони є правилами поведінки, що регулюють *відносини між людьми та їх об'єднаннями*. Призначенням норм є впорядкування суспільних зв'язків як необхідна умова колективного існування людей;

- норми мають *загальний характер*, який полягає в неперсоніфікованості та невичерпності. *Неперсоніфікованість норми*, тобто відсутність вказівки на конкретного адресата, дозволяє їй адресуватися не одній певній особі, а відразу багатьом, поіменно не переліченим. *Невичерпність норми* означає можливість її багаторазової реалізації;

- норми визначають *правила належної чи дозволеної поведінки*. Інакше кажучи, норма вказує на те, як повинні чи можуть діяти суб'єкти в певних життєвих ситуаціях і які наслідки настають у разі порушення цих правил;

- норми «озброєні» *певними засобами, які забезпечують додержання їхніх вимог*. Оскільки існує можливість порушення норм, то мають існувати й засоби (контроль, переконання, осуд, примус тощо) запобігання таким порушенням. Інакше практично неможливо досягти порядку, заради якого і встановлюються самі норми;

- норми є *суспільно зумовленими правилами поведінки*. Завдяки соціальній, економічній та культурній зумовленості норми сприймаються людьми як виправдані, справедливі та здатні бути ефективним суспільним регулятором.

Водночас норми права мають **специфічні ознаки**, що відрізняють їх від інших соціальних норм:

- вони є *вихідними, первинними елементами права*. За великим рахунком право – це сукупність юридичних норм, що об'єднані в інститути, галузі та інші структурні утворення. Отже, норми є первинними клітинками права, цеглинками, з яких побудована вся її система;

- норми *праваспрямовані на правове регулювання конкретних суспільних відносин*. Зазвичай вони визначають, що з погляду права може чи повинна робити особа за наявності певних життєвих умов і які наслідки чекають на неї в разі порушення цього правила. Отже, головне призначення норм права – зафіксувати суб'єктивні права та

юридичні обов'язки учасників суспільних відносин, визначити їхній зміст та обсяг. Відтак, на рівні конкретних суспільних відносин визначається і гарантується справедлива міра свободи, що є засадничим завданням права у цілому;

- норми закріплюють *стандарт* (зразок, еталон) *правомірної поведінки* особи, встановлюють *наслідки* його порушення (типові норми права) або *сприяють* такому закріпленню та встановленню (спеціалізовані норми права). Вони є правовим критерієм оцінювання поведінки (діяльності) особи як дозволеної, необхідної або забороненої та з'ясування її можливих правових наслідків;

- обов'язковість норм права підтримується *загрозою застосування державного примусу*. Ця ознака, безсумнівно, не свідчить про те, що їх обов'язковість забезпечується лише державним примусом. Останній виконує насамперед роль гарантії, що є необхідною на випадок можливого порушення норми. Основним при цьому має бути варіант добровільного виконання юридичних правил, що ґрунтується на внутрішньому переконанні особи у правильності (справедливості, доцільності та необхідності) норм права, сприйнятті їх як легітимних вимог. Проте їх обов'язковість підтримується також силою державного впливу, в тому числі загрозою застосування примусу. Останній нібито стоїть позаду норм права, вступаючи в дію у разі їх порушення;

- норма права має *особливі форми свого зовнішнього вираження*. Як елемент права вона відображається у специфічних джерелах: нормативно-правових актах, правових звичаях, судових прецедентах та ін. Саме джерело права може зробити доступними для суб'єктів стандарти правомірної поведінки, що пропонуються нормами, і наслідки відхилення від них. З урахуванням традицій національної правової системи норми права в Україні закріплюються головним чином у нормативно-правових актах (законодавстві).

Отже, *норма права* – це закріплене у джерелах права правило загального характеру, що визначає стандарт належної чи дозволеної поведінки або наслідки його порушення, ефективна дія якого забезпечується державою.

2. Види норм права

Кожна норма в межах системи права має свою спеціалізацію, що зумовлює її своєрідність порівняно з іншими нормами права. Ця особливість дозволяє класифікувати норми права за різними підставами.

1. *За характером впливу на суспільні відносини* норми права поділяють на класичні та спеціалізовані.

Типові (класичні) норми (норми – правила поведінки) спрямовані на безпосереднє регулювання суспільних відносин; вони закріплюють стандарт правомірної поведінки суб'єкта права або встановлюють наслідки відхилення від нього. Так, норма, що закріплена у ст. 116 ЦК України, дозволяє учаснику господарського товариства брати участь у розподілі прибутку товариства й одержувати його частину у вигляді дивідендів.

Спеціалізовані (нетипові) норми зазвичай безпосередньо відносини між особами не регулюють, а сприяють реалізації норм – правил поведінки і в такий спосіб опосередковано беруть участь у правовому регулюванні суспільних відносин. Такі норми є досить неоднорідними за своїми характеристиками, змістом та цільовим призначенням і в свою чергу можуть бути поділені на окремі групи.

2. *За функціональною спрямованістю* норми права поділяють на регулятивні і охоронні.

Регулятивні норми права здійснюють правове регулювання суспільних відносин шляхом наділення їх учасників правами і покладання на них обов'язків. Вони забезпечують виконання правом його регулятивної функції, визначаючи стандарт правомірної поведінки суб'єктів. Наприклад, ст. 75 СК України зобов'язує дружину і чоловіка матеріально підтримувати одне одного і надає право на утримання (аліменти) тому із подружжя, що є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги.

Охоронні норми права здійснюють правове регулювання суспільних відносин шляхом встановлення складів правопорушень і закріплення відповідних юридичних санкцій. Призначенням таких норм є охорона правомірних суспільних відносин, попередження суб'єктів права про обов'язок утримуватися від певної дії або бездіяльності, що порушують ці відносини, і можливі негативні наслідки порушення відповідного обов'язку. Наприклад, ст. 186 КК України встановлено склад такого злочину, як грабіж, і передбачено покарання (санкцію) за його вчинення; отже, вона забороняє вчинення грабежу і охороняє правомірні майнові відносини, що випливають з права власності.

3. *За способом правового регулювання* норми права поділяють на зобов'язальні, заборонні та уповноважувальні.

Зобов'язальні норми права встановлюють юридичний обов'язок особи вчиняти певні позитивні дії. Закріплення змісту обов'язкової

поведінки досягається, як правило, за допомогою таких термінів, як «повинен», «зобов'язаний», «має обов'язок». Наприклад, згідно зі ст. 55 СК України дружина та чоловік зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї.

Заборонні норми *права* закріплюють юридичний обов'язок особи утримуватися від певних дій, тобто заборону їх учинення. Такі норми зазвичай розпізнаються завдяки термінам «не допускається», «заборонено», «не повинне», «не може бути». Так, відповідно до ст. 216 СК України забороняється посередницька, комерційна діяльність щодо усиновлення дітей.

Уповноважувальні норми *права* встановлюють суб'єктивні права, тобто дозволення на здійснення уповноваженою особою тих чи інших активних дій. Уповноважувальні норми права надають суб'єктам свободу розпоряджатися своїми правами, однак не зобов'язують їх реалізовувати. У тексті відповідних приписів часто містяться такі терміни, як «має право», «може», «дозволено». Наприклад, ст. 35 СК України надає право нареченим обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами.

Слід зазначити, що поділ норм права на зобов'язальні, заборонні та уповноважувальні певною мірою є умовним. Юридичне правило зазвичай має двосторонній або навіть багатосторонній характер: для однієї сторони воно передбачає певне право (повноваження), а для інших – обов'язки або заборони (наприклад, норма трудового права, що встановлює право працівника на щорічну основну відпустку тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, одночасно передбачає обов'язок роботодавця надати таку відпустку; тому вона є уповноважувальною для працівника і зобов'язальною для роботодавця).

4. *За методом правового регулювання* норми права поділяють на імперативні та диспозитивні.

Імперативні норми *права* містять категоричні приписи, що безпосередньо визначають поведінку суб'єктів, не дозволяють відхилитися від них і не можуть бути замінені за рішенням (домовленістю) цих суб'єктів іншими умовами. Наприклад, імперативними є правила дорожнього руху, які забороняють водієві керувати транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння або перебуваючи під впливом наркотичних чи токсичних речовин, зобов'язують водія у разі причетності до дорожньо-транспортної пригоди негайно зупинити транспортний засіб і залишатися на місці пригоди. Імперативним також є правило, згідно з яким водій має право вимагати

від особи, яка здійснює нагляд за дорожнім рухом та зупинила транспортний засіб, пред'явлення посвідчення особи.

Диспозитивні норми права діють лише тоді, коли адресати норми своїм рішенням (угодою) не встановили інших умов власної поведінки. Диспозитивні норми – це свого роду запасний варіант, який право пропонує використати суб'єктам у разі, коли вони з певних причин не скористалися можливістю встановити інший порядок правового врегулювання. Тому часто правила диспозитивних норм супроводжуються застереженнями на кшталт «якщо інше не встановлено договором», «якщо інше не встановлено домовленістю сторін». Наприклад, згідно зі ст. 334 ЦК України право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором. Це означає, що сторони договору можуть домовитися про інший момент набуття права власності (наприклад, про набуття права власності з моменту укладання договору або з моменту оплати товару). Проте в разі, коли сторони не досягають жодної домовленості щодо моменту набуття права власності, при регулюванні їх відносин застосовуватиметься правило, встановлене ст. 334 ЦК України.

Найчастіше диспозитивні норми можна зустріти у сфері приватного права. Так, ст. 6 ЦК України дозволяє сторонам у договорі за загальним правилом відступати від положень актів цивільного законодавства і врегульовувати свої відносини на власний розсуд. За цією статтею такий відступ не дозволяється, якщо в актах цивільного законодавства прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їхнього змісту або із суті відносин між сторонами.

5. За ступенем визначеності варіанта поведінки норми права поділяють на абсолютно визначені та відносно визначені.

Абсолютно визначені норми права вичерпною конкретністю і повнотою встановлюють умови своєї дії, права та обов'язки адресатів і наслідки їх порушення. Врегулювання не залишає особі, яка застосовує таку норму, можливостей для розсуду. Наприклад, відповідно до ст. 145 ЦПК України суддя зобов'язаний призначити експертизу в разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Отже, власні міркування судді в цьому разі не мають жодного значення для застосування цієї норми.

Відносно визначені норми права не містять повних, вичерпних вказівок на умови їхньої дії, права та обов'язки адресатів або зміст санкцій. Застосування таких норм у конкретних ситуаціях залежить від

розсуду (дискреції) особи. Тому ці норми іменують також *дискреційними*. Наприклад, суддя може призначити експертизу в разі заявлення клопотання однією із сторін, однак таке рішення в цьому разі він прийматиме за власним розсудом.

Залежно від характеру розсуду уповноваженого суб'єкта відносно визначені норми поділяють на *наситуаційні, альтернативні та факультативні*.

6. *Залежно від обсягу (сфери) дії* норми права поділяють на загальні та спеціальні.

Загальні норми права поширюються на всі відносини певного роду в цілому. Наприклад, згідно зі ст. 1166 ЦК України особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Ця норма поширюється на всі відносини, пов'язані з відшкодуванням майнової шкоди.

Спеціальні норми права встановлюються з метою конкретизації і деталізації, врахування своєрідності та особливостей будь-якого виду суспільних відносин, що належать до певного роду, врегульованого загальними нормами права. Фактично спеціальні норми є винятком із загальних норм. Наприклад, відповідно до ст. 1187 ЦК України особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Отже, ця норма встановлює особливості відшкодування майнової шкоди, що завдана джерелом підвищеної небезпеки, і на відміну від загального правила, встановленого ст. 1166 ЦК України, передбачає можливість відшкодування шкоди і за відсутності вини.

Слід зазначити, що поділ норм на загальні та спеціальні є певною мірою умовним. Так, норми ЦК України, що регламентують відносини купівлі-продажу, є спеціальними щодо норм, які регулюють загальні умови зобов'язань. Проте вони є загальними щодо норм, які визначають, наприклад, особливості роздрібною купівлі-продажу.

7. *За належністю до таких підсистем права, як матеріальне і процесуальне право*, норми поділяють на матеріальні та процесуальні.

Норми матеріального права визначають певну модель поведінки шляхом встановлення прав та обов'язків суб'єктів права. Так, норми матеріального права закріплюють правове становище майна та осіб, визначають права та обов'язки учасників конституційних, адміністративних, фінансових, господарських, трудових, цивільних,

сімейних та інших правовідносин, підстави і межі відповідальності за правопорушення тощо.

Норми процесуального права встановлюють процедури, тобто послідовність дій, необхідних для реалізації прав та обов'язків, що передбачені нормами матеріального права. Вони сприяють реалізації норм матеріального права шляхом перевірки і фіксації юридичних фактів, усунення сумнівів у наявності прав та обов'язків та уточнення їхнього змісту і обсягу, врахування інтересів інших осіб, забезпечують більшу визначеність матеріальних норм, їх захист та охорону. Ці норми містяться, зокрема, в ЦПК і КПК України.

8. *За часом дії* норми права поділяються на постійні та тимчасові.

Постійні норми права – це норми з невизначеним строком дії, що діють до їх скасування або зміни. Переважна більшість норм є саме такими.

Тимчасові норми права – це норми, встановлені на певний строк (наприклад, норми Державного бюджету, які діють з 1 січня до 31 грудня відповідного календарного року).

3. Структура норми права

Структура норми права – це внутрішня будова норми, поділ її на певні складові (елементи).

Традиційно у структурі норми права виокремлюють **три елементи**. При цьому пояснюється, що в нормі права мають бути насамперед перелічені умови, за яких вона підлягає застосуванню (*гіпотеза*); далі повинно викладатися саме правило поведінки (*диспозиція*); нарешті, в нормі має міститися вказівка на наслідки порушення цього правила (*санкція*). Отже, будь-яка норма права може бути викладена у вигляді формули «якщо → то → інакше». За виразним висловом, без диспозиції норма є неймовірною, без гіпотези – безглуздою, без санкції – неспроможною.

Гіпотеза – це елемент норми права, що вказує на життєві обставини, за наявності та/або відсутності яких реалізується правило поведінки (*диспозиція*).

За допомогою гіпотези певний варіант поведінки, сформульований у нормі права, прив'язується до конкретного життєвого випадку, конкретного суб'єкта, часу та місця. Гіпотеза нібито «вдихає життя» у правило поведінки і тому виступає необхідною умовою обов'язковості диспозиції.

Гіпотези можуть бути різних видів.

1. *Залежно від того, з наявністю чи відсутністю життєвих обставин пов'язується дія норми права*, виділяють позитивні, негативні та змішані гіпотези.

Позитивна гіпотеза вказує на життєві обставини, за наявності яких реалізується правило поведінки. Наприклад, згідно зі ст. 35 ЦК України повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

Негативна гіпотеза вказує на життєві обставини, за відсутності яких реалізується правило поведінки. Так, відповідно до ст. 40 СК України шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав і обов'язків подружжя.

Змішана гіпотеза вказує на те, що реалізація правила поведінки зумовлюється наявністю одних і відсутністю інших життєвих обставин. Наприклад, відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на посаду судді може бути рекомендований громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою. Тут формулюються життєві обставини, що мають існувати. Водночас не можуть бути рекомендовані на посаду судді громадяни, які мають не зняту чи не погашену судимість.

2. *Залежно від кількості життєвих обставин, з якими пов'язується дія норми права*, виділяють прості, альтернативні та складні гіпотези.

Проста гіпотеза визначає одну життєву обставину, за наявності (відсутності) якої діє диспозиція норми. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 48 КЗпП України працівникам, що стають на роботу вперше, трудова книжка оформляється не пізніше п'яти днів після прийняття на роботу.

Альтернативна гіпотеза визначає кілька життєвих обставин, за наявності (відсутності) хоча б однієї з яких діє диспозиція. Так, відповідно до ч. 3 ст. 67 КЗпП України у разі, коли святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

Складна гіпотеза визначає кілька життєвих обставин, за одночасної наявності (відсутності) яких діє диспозиція. Прикладом такої гіпотези є ч. 4 ст. 63 КЗпП України: залучення інвалідів до надурочних

робіт можливе лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям.

3.Залежно від повноти і вичерпності формулювання життєвих обставин виділяють абсолютно визначені та відносно визначені гіпотези.

Абсолютно визначена гіпотеза формулює життєві обставини з вичерпною конкретністю і повнотою. Наприклад, згідно зі ст. 108 Конституції України повноваження Президента України припиняються достроково у разі відставки, неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, усунення з поста в порядку імпічменту, смерті.

Відносно визначена гіпотеза формулює такі життєві обставини невичерпно і неповно. Так, відповідно до ст. 3 СК України сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Диспозиція –це елемент норми права, що вказує на правило поведінки, якому має відповідати поведінка суб'єкта.

Диспозиція є серцевиною, стрижнем норми права, адже саме за її допомогою впорядковується поведінка суб'єкта, формулюються його права і обов'язки.

*1.Залежно від кількості варіантів поведінки,*які пропонує норма, виділяють безальтернативні та альтернативні диспозиції.

Безальтернативна диспозиціяпропонує суб'єкту лише один варіант поведінки. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 707 ЦК України покупець має право протягом чотирнадцяти днів обміняти у продавця непродовольчий товар неналежної якості на аналогічний товар.

Альтернативна диспозиціянадає суб'єкту декілька можливих варіантів поведінки. Так, згідно з ч. 1 ст. 708 ЦК України покупець, якому продано товар неналежної якості, має право за своїм вибором вимагати у продавця або виготовлювача: 1) безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат на їх виправлення; 2) заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар іншої моделі з відповідним перерахунком у разі різниці в ціні; 3) відповідного зменшення ціни. Також покупець має право відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми.

*2.Залежно від способу викладення*правила поведінки виділяють прості, описові, відсылні, бланкетні та змішані диспозиції.

Проста диспозиціяназиває варіант поведінки, проте не розкриває його. Наприклад, у ч. 1 ст. 323 КК України встановлено відповідальність за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу.

Описова диспозиція описує всі істотні ознаки поведінки. Так, у ст. 121 КК України передбачено відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, тобто умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя.

Відсильна диспозиція не викладає правило поведінки, а відсилає для його ознайомлення до іншої норми. Наприклад, згідно зі ст. 351 ПК України посадовим особам податкової поліції для виконання покладених на них обов'язків надаються права, передбачені певними нормами цього Кодексу, а також деякими нормами Закону України «Про Національну поліцію».

Бланкетна диспозиція є різновидом відсильної диспозиції, яка для розкриття змісту відсилає до інструкцій, правил і технічних норм. Наприклад, до правил експлуатації транспорту відсилає адресата норма ст. 287 КК України, яка встановлює відповідальність за грубе порушення правил експлуатації транспорту, що забезпечують дорожній рух.

Змішана диспозиція поєднує в собі способи викладення правила поведінки, характерні для інших видів диспозицій (наприклад, описової та відсильної).

3. *Залежно від ступеня визначеності* виділяють абсолютно визначені та відносно визначені диспозиції.

Абсолютно визначена диспозиція з вичерпною конкретністю і повнотою встановлює права та обов'язки адресатів норми. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 165 ЦПК України свідки видаляються із зали судового засідання у відведені для цього приміщення.

Відносно визначена диспозиція не містить повних і точних вказівок на права та обов'язки адресатів. Наприклад, у ст. 159 ЦПК України передбачено, що в судовому засіданні можуть бути оголошені перерви, тривалість яких визначається відповідно до обставин розгляду справи, що їх викликали.

Санкція – це елемент норми права, що встановлює невідгідні наслідки на випадок порушення правила, визначеного в диспозиції.

Санкція є складовою, яка логічно завершує норму права: вона містить вказівку на наслідки відхилення від диспозиції і є одним із засобів спонукання особи до додержання норми права. У літературі слушно зазначається, що без санкції правило поведінки може залишитися «мертвою буквою».

1. *Залежно від характеру негативних наслідків, що настають за порушення правила, визначеного в диспозиції, можна виділити такі санкції:*

а) *правовідновні заходи*, що спрямовані на відновлення порушених прав і законних інтересів, виконання невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків, повернення до первісного стану. Прикладами таких санкцій є обов'язок повернути майно з незаконного володіння, визнання правового акта недійсним, визнання недійсним правочину, спростування недостовірної інформації, поновлення на роботі тощо;

б) *заходи юридичної відповідальності*, що означають додаткові втрати особистого, організаційного або майнового характеру, які настають унаслідок правопорушення. До цього різновиду санкцій відносять штраф, конфіскацію, позбавлення волі, позбавлення батьківських прав, оголошення догани, звільнення та ін.;

в) *заходи припинення правопорушень*. Такими заходами є вилучення заборонених предметів, затримання правопорушника, арешт майна та ін.

2. *За сферою використання санкції* поділяються, зокрема, *наконституційно-правові* (наприклад, розпуск політичної партії), *цивільно-правові* (визнання правочину недійсним, відшкодування збитків, стягнення неустойки та ін.), *адміністративно-правові* (наприклад, попередження, штраф, адміністративний арешт), *дисциплінарні* (догана, звільнення з роботи), *кримінально-правові* (позбавлення волі, виправні роботи, штраф, конфіскація).

3. *За ступенем визначеності санкції* можуть бути:

- *абсолютно визначеними*, тобто такими, що вичерпно визначають вид і кількісну міру державного примусу (наприклад, штраф у подвійному розмірі);

- *відносно визначеними*, тобто такими, що передбачають можливість при правозастосуванні обрання різних видів санкцій (наприклад, штраф або позбавлення волі) чи їх різної кількісної міри (наприклад, позбавлення волі на строк від двох до п'яти років).

4. *Залежно від кількості несприятливих наслідків, що загрожують порушнику, санкції* поділяють на:

- *прості*, що передбачають один невивідний наслідок (наприклад, штраф);

- *складні*, що передбачають одночасне застосування декількох невивідних наслідків (наприклад, позбавлення волі з конфіскацією майна);

- **альтернативні**, що передбачають декілька наслідків, один із яких може бути застосовано до правопорушника (наприклад, штраф або обмеження волі).

При цьому слід розуміти, що зазначена трьохелементна структура норми права є лише науковою конструкцією, що допомагає з'ясувати, яким чином відбувається повноцінне нормативно-правове регулювання.

На практиці нормативно-правове впорядкування суспільних відносин здійснюється за допомогою регулятивних та охоронних норм права. Кожна з них реально складається з **двох елементів** і може бути представлена за допомогою формули «*якщо*→*то*».

Так, **регулятивні норми права** вказують на певні життєві обставини (правомірні юридичні факти) і пов'язують з ними необхідність додержання конкретного правила поведінки (тобто реалізації прав і обов'язків). Інакше кажучи, регулятивна норма *праваскладається з гіпотези та диспозиції*. Наприклад, Правила дорожнього руху закріплюють таку регулятивну норму права: **якщо** водій керує транспортним засобом у межах населеного пункту (*гіпотеза норми*), **тойому** дозволяється рух із швидкістю не більше 60 км/год. і забороняється перевищення цієї швидкості (*диспозиція норми*).

У свою чергу **охоронні норми права** встановлюють, що у разі порушення прав і обов'язків, передбачених диспозицією регулятивної норми (відхилення від правила поведінки), для адресатів цієї норми настають певні несприятливі юридичні наслідки. Іншими словами, *гіпотеза охоронної норми* вказує на юридичний факт порушення диспозиції регулятивної норми, з яким *санкція охоронної норми* пов'язує настання несприятливих юридичних наслідків. Наприклад, КУпАП закріплює охоронну норму права: **якщо** водій транспортного засобу перевищує встановлені обмеження швидкості руху (встановлюються життєві обставини як *гіпотеза охоронної норми*; вони являють собою правопорушення – дії, які порушують правило поведінки, передбачене в диспозиції регулятивної норми, закріпленої в Правилах дорожнього руху), **то** на нього накладається штраф від п'ятнадцяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (передбачені негативні юридичні наслідки як *санкція норми права*).

4. Спеціалізовані норми права

У системі права існує значна за обсягом група **спеціалізованих (нетипових) норм права**, що не містять правил (стандартів) поведінки. Ці

норми мають певне самостійне значення в регулюванні суспільних відносин.

Ознаки спеціалізованих норм права, якими вони відрізняються від класичних, основних:

1) *за ступенем самостійності регулювання*– не володіють безпосередніми регулятивними властивостями, беруть участь у правовому регулюванні опосередковано, утворюють в поєднанні з основними нормами єдиний регулятор, тобто є допоміжними, допомагають основним нормам права надати праву завершеності і повноти;

2) *за структурою*– не мають усіх структурних елементів, які об'єктивно властиві класичній моделі норми права (гіпотеза, диспозиція, санкція) і тому вірніше їх називати нормативно-правовими приписами;

3) *за характером утворення*– похідні, як правило, від основних норм права, деталізують, конкретизують їх;

4) *за регулятивними можливостями*

а) здатні охопити регулюючим впливом принципово нові види суспільних відносин, що вимагають більш глибокої спеціалізації, конкретизації і диференціації в межах загального обсягу та дії основної норми;

б) можуть виступати сполучною ланкою між нормами різних галузей права;

5) за забезпеченістю державним примусом - їх дія не підкріплюється державно-примусовими засобами.

Причини створення спеціалізованих норм права:

1) необхідність у законодавчому охопленні нових видів суспільних відносин через сформовану й перевірену на практиці систему правового регулювання і можливість їх охоплення в повному обсязі без будь-яких принципів суперечностей із раніше прийнятими нормами (об'єктивний момент).

2) переконаність законодавця в доцільності розвивати, розширювати чинні норми внесенням до них змін і доповнень, а не розробляти принципово нові норми (суб'єктивний момент).

Спеціалізовані норми є досить *неоднорідними* за своїм характером, змістом і цільовим призначенням. Їх можна поділити на такі групи.

1. Норми, що спрямовують систему права. Їх призначення полягає у встановленні вихідних засад, основ правового регулювання суспільних відносин. Завдяки ним визначаються цілі, завдання, принципи, межі та методи правового регулювання. Вони є носіями духу

права і мають велике значення як при створенні норм права в процесі нормотворчості, так і при реалізації та застосуванні норм права (наприклад, використовуються під час тлумачення типових норм права). До таких норм належать, зокрема:

- **норми-засади**, що закріплюють загальні засади, на яких гуртуються політична і правова системи. Такі норми закріплюють засади конституційного ладу держави, основи соціально-економічного, політичного та державного життя, взаємовідносини держави та особистості та ін. Наприклад, ст. 1 Конституції України проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою; ст. 2 визначає Україну як унітарну державу, а ст. 5 – як республіку; ст. 15 закріплює політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність суспільного життя в Україні;

- **норми-завдання**, що визначають завдання окремих інститутів або галузей права. Так, ст. 1 КК України встановлює завданням цього Кодексу правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Стаття 1 СК України визначає завданням правового регулювання сімейних відносин, зокрема, зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб та утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;

- **норми-принципи**, що закріплюють і розкривають сутність найбільш загальних і стабільних імперативних вимог (наприклад, принципів права, принципів організації та діяльності державного апарату, окремих органів державної влади та ін.). Так, ст. 8 Конституції України закріплює принцип верховенства права, а ст. 24 – принцип рівності; ст. 3 ЦК України проголошує принципи справедливості, добросовісності та розумності тощо. На відміну від інших спеціалізованих норм принципи у деяких випадках можуть виступати як безпосередня нормативно-правова основа вирішення юридичної справи (наприклад, при виявленні прогалин у праві).

2. Норми, що сприяють збереженню узгодженості системи права. Такими нормами є:

- **колізійні норми**, що встановлюють правила вибору норми права, яка підлягає застосуванню за наявності розбіжності (зокрема, суперечності) між нормами, що регулюють однакові фактичні обставини. Ці норми допомагають подолати колізії в законодавстві, тому іноді їх

іменують нормами-арбітрами. Так, у ст. 8 Конституції України передбачено, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. У непрямій формі ця стаття встановлює правило, за яким у разі розбіжності між нормами Конституції і нормами закону (іншого нормативно-правового акта) застосуванню підлягає норма Конституції;

- **оперативні норми**, що спрямовані на введення в дію і припинення дії інших норм права. Наприклад, згідно з п. 4 Перехідних та прикінцевих положень ЦК України щодо цивільних відносин, які виникли до набрання чинності ЦК України 2003 р., положення цього Кодексу застосовуються до тих прав і обов'язків, що виникли або продовжують існувати після набрання ним чинності;

- **норми**, що встановлюють правила дії суб'єкта за наявності **прогалуни законодавстві**. Наприклад, п. 6 ст. 9 КПК України передбачає, що у випадках, коли положення цього Кодексу не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження.

3. Норми, що спрощують правозастосування, допомагають у тлумаченні та застосуванні типових норм права. Прикладами таких норм є:

- **норми-дефініції**, що містять визначення правових категорій і понять. Наприклад, у ст. 202 ЦК України наведено визначення поняття правочину, одностороннього правочину та дво- чи багатостороннього правочину. Стаття 11 КК України містить визначення поняття злочину, а ст. 364 – визначення поняття службової особи;

- **норми-строки**, що містять правила обчислення строків. Наприклад, у ЦПК України встановлено, що перебіг процесуального строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок. Вони допомагають правильно обчислити строки, з початком, зупиненням, поновленням, продовженням та закінченням яких типові норми права пов'язують певні юридичні наслідки.

Ці норми сприяють застосуванню тих норм права, в яких використані відповідні поняття або містяться посилання на строки. Відсутність норм-дефініцій і норм-строків у системі права позбавила б право ясності, ускладнивши процес його застосування.

ЛЕКЦІЯ 6. Система права та система законодавства

1. Поняття і структура системи права.
2. Публічне і приватне право.
3. Матеріальне і процесуальне право.
4. Галузі та інститути права.
5. Співвідношення міжнародного і національного права.
6. Поняття системи законодавства. Її співвідношення з системою права.
7. Структура системи законодавства.
8. Чинники формування і розвитку системи законодавства.

1. Поняття і структура системи права

Поняття «система права» дає змогу розкрити питання про структурні елементи права та їхні взаємозв'язки, що утворюють нову інтегративну якість, дозволяють забезпечити цілісність права, продемонструвати, що його зміст є належним чином організованим і внутрішньо узгодженим.

Поширеним є розуміння системи права як такої його внутрішньої структури, яка виражає узгодженість і єдність юридичних норм та їх об'єднання у галузі, підгалузі та інститути відповідно до предмету і методу правового регулювання.

До чинників побудови системи права, які втілюють вияви його сутності, слід додати:

- *принципи права*, які є основою, вихідними засадами правового регулювання, визначають зміст норм, їх узгодженість і логіку побудови права;
- *інтереси окремих осіб і загальнозначущі потреби* раціональній правовій організації життєдіяльності суспільства. Вони визначають у структурі права приватноправові і публічно-правові компоненти.

Таким чином, предмет і метод, принципи та інтереси ***універсальними чинниками структурування системи права.***

Система права – це інтегрована принципами права, зумовлена сполученням приватних і публічних інтересів сукупність правових норм, внутрішня організація якої характеризується їх єдністю, узгодженістю, диференціацією та групуванням у відносно самостійні структурні утворення.

Головні властивості системи права відбиті у таких *засадах* її побудови:

Єдність, яка зумовлена тим, що право ґрунтується на основоположних принципах свободи, рівності, справедливості та гуманізму. Норми, що суперечать цим принципам, не мають правового змісту й визнаються нечинними в установленому порядку. Єдність принципів і норм права забезпечує баланс соціальних інтересів, зумовлює однакове ставлення до них з боку громадянського суспільства і держави.

Узгодженість, що полягає, зокрема, у наявності субординаційних і координаційних зв'язків між її структурними утвореннями (нормами, інститутами, галузями права, підсистемами права), неможливості їх дії ізольовано одне від одного, доповненні і конкретизації загальних норм спеціальними. Узгодженість забезпечується функціонуванням механізмів моніторингу, експертиз, попередження, подолання та усунення колізій і прогалин у праві.

Диференціація та інтеграція. Диференціація – це поділ права на відносно самостійні структурні елементи, що зумовлений виконанням правом функції регулювання різноманітних за змістом суспільних відносин. Такий поділ є логічним підґрунтям подальшої інтеграції елементів системи права за схемою *норми права* (регулюють типові суспільні відносини) → *правові інститути* (об'єднують норми, які регулюють відносини певного виду) → *підгалузі права* (об'єднують норми, які регулюють відносини декількох видів) → *галузі права* (об'єднують норми, які регулюють відносини певного роду) → *підсистеми права* (приватноправова і публічно-правова, матеріально-правова і процесуально-правова, регулятивно-правова та охоронно-правова).

Об'єктивність суб'єктивність. Об'єктивність означає, що система права утворюється не внаслідок довільного розсуду суб'єкта законотворення, а є юридичним відображенням системи суспільних відносин. Водночас система права формується під впливом суб'єктивного чинника – волі законодавця, правових доктрин, усвідомлених і сприйнятих суспільством ідей щодо справедливого регулювання відносин тощо.

Стабільність динамізм. Стабільність виявляється в збереженні системою права її здатності ефективно регулювати суспільні відносини в умовах соціального розвитку. Разом з тим система права не є завершеною: під впливом численних зовнішніх і внутрішніх чинників суспільного розвитку вона постійно змінюється через дію соціального механізму її оновлення, зберігаючи при цьому власну структуру.

Лише суттєві зміни в суспільстві можуть істотно вплинути на структурну будову права. Зміна співвідношення пріоритетів і цінностей у

суспільстві, поява нових моделей соціально значущих відносин (ринкових, інформаційних, екологічних та ін.) зумовлюють перебудову системи права на основі оновлених принципів і стимулюють появу структурованих утворень (космічне, медичне, екологічне, комерційне, соціальне, інформаційне право та ін.).

Стабільність у праві підтримується його принципами і структурою, а динамізм – своєчасними якісними і кількісними змінами його змісту, оновленням правових норм, які уможливають дієздатність права, його гнучкість. Стабільність і динамізм системи права у взаємодії забезпечують *їїстійкість*.

Система права потребує визначення її структури, виокремлення критеріїв, за якими вона будується, пояснення, з яких структурних елементів вона складається. Поділ системи права на структурні елементи традиційно розглядається з урахуванням таких головних критеріїв, *якпредмет і метод правового регулювання* суспільних відносин.

Структура права є відображенням внутрішньої будови права і зв'язків між його елементами. Вона передбачає визначення її первинного елемента – правової норми, врахування предмета правового регулювання, що в сукупності з методом, а також принципами та інтересами об'єднує ці норми в основні групи – інститути права, підгалузі права, галузі права, підсистеми права.

Отже, систему права складають такі *елементи*.

1. Норма права – первинний структурний елемент системи права, спрямований на регулювання типових суспільних відносин. Узгодженість, взаємопов'язаність, поділ і групування правових норм у системі права зумовлені, з одного боку, структурою предмета регулювання (суспільними відносинами), а з другого – прагненням суб'єкта (законодавця) ефективно врегулювати ці відносини правовими засобами.

2. Інститут права – відокремлена група норм права, які регулюють суспільні відносини певного виду (наприклад, інститут реєстрації кандидатів у народні депутати у виборчому праві, інститут заповіту в спадковому праві).

3. Підгалузь права – об'єднання взаємопов'язаних інститутів, що формується в межах однієї галузі права (виборче право в межах конституційного права, спадкове право в межах цивільного права).

4. Галузь права – відокремлена сукупність норм права, спрямована на регулювання сфери однорідних суспільних відносин відповідними методами (наприклад, конституційне право, цивільне право).

5. **Підсистема права** – інтегрована принципами, завданнями і функціями, зумовлена характером інтересів сукупність інститутів і галузей права, які регулюють комплекс суспільних відносин за допомогою подібних методів правового регулювання. Такими підсистемами права є приватне і публічне право, процесуальне і матеріальне право, регулятивне та охоронне право.

2. Публічне і приватне право

Поділ права на публічне (*Jus publicum*) і приватне (*jus privatum*) відомий ще з часів Давнього Риму. Його сутність обґрунтував Доміцій Ульпіан, який вважав, що публічне право є тим, що стосується користі Римської держави, а приватне право – користі окремих осіб. Якщо в континентальній Європі ідея поділу права на публічне і приватне здобула теоретичного і законодавчого визнання, то в країнах англосаксонської правової сім'ї вона не мала такого впливу.

Існують декілька теорій обґрунтування критеріїв поділу права на публічне і приватне: матеріальні (на основі інтересів), формальні (за юридичними критеріями) і змішані (поєднують матеріальні та формальні критерії). Такий поділ не заперечує традиційного галузевого поділу системи права, однак суттєво доповнює уявлення про її структуру.

Публічне право – це підсистема права, яка складається з норм, що регулюють відносини, пов'язані зі здійсненням функцій публічної влади у сфері реалізації інтересів держави і місцевого самоврядування за допомогою імперативного методу правового регулювання.

Предметом публічного права є відносини, пов'язані з реалізацією публічних інтересів. Ці відносини зазвичай виникають між суб'єктами владних повноважень, а також між суб'єктами владних повноважень та іншими суб'єктами права.

Метод регулювання публічного права становить сукупність прийомів, що характеризують використання в публічно-правовій сфері того чи іншого комплексу юридичних засобів. Він є імперативним, забезпечує побудову публічних правовідносин за субординаційною схемою «влада – підпорядкування», передбачає наділення одного із суб'єктів правовідносин владними повноваженнями і компетенцією.

Доскладу публічного права входять: матеріальні публічно-правові галузі (конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове право та ін.) і процесуальні публічно-правові галузі (кримінальне процесуальне, цивільне процесуальне, адміністративне процесуальне право тощо).

Публічне право характеризується певним *понятійним апаратом*: «публічний інтерес», «суб'єкт публічного права», «об'єкт публічного права» та ін.

Публічний інтерес – загальний інтерес суспільства, визнаний державою, який спирається на її підтримку і правовий захист.

Суб'єкт публічного права – особа, створена або визнана в порядку, встановленому нормами публічного права, яка має повноваження на участь у публічно-правових відносинах з метою забезпечення і захисту публічних інтересів. Ним може бути держава, орган державної влади чи орган місцевого самоврядування та їх посадові особи.

Об'єкт публічного права – об'єкт, щодо якого виникають суспільні відносини у зв'язку з реалізацією публічного інтересу. Такими об'єктами є безпека, інформація, соціальні або адміністративні послуги тощо.

Приватне право – це підсистема права, яка складається з норм, що регулюють відносини, не пов'язані зі здійсненням функцій публічної влади у сфері реалізації приватних інтересів, за допомогою *диспозитивного методу*.

Предметом приватного права є відносини, пов'язані з реалізацією приватних інтересів. Ці відносини зазвичай виникають між фізичними та/або юридичними особами.

Методу приватному праві характеризується:

а) диспозитивністю (суб'єктам надана свобода вибору варіанта поведінки: вони можуть використовувати встановлені законодавством моделі поведінки або створювати власні правила);

б) визнанням автономії волі та правової ініціативи суб'єктів (зокрема, при вчиненні правочинів, визначенні їх правового змісту, захисті суб'єктивного права);

в) юридичною рівністю суб'єктів приватного права.

Доскладу приватного права входять галузі цивільного, сімейного права та окремі інститути трудового, житлового, земельного права та ін.

Приватне право також має власний *понятійний апарат*: «приватний інтерес», «суб'єкт приватного права», «об'єкт приватного права» та ін.

Приватний інтерес – це інтерес окремої особи, який визнається і захищається державою. До приватних належать інтереси у сфері особистого життя (духовного життя, сфери міжособистісного спілкування, майнової сфери та ін.).

Суб'єкт приватного права – фізична або юридична особа, створена або визнана в установленому нормами приватного права

порядку, здатна брати участь у приватноправових відносинах з метою забезпечення і захисту власних інтересів. Водночас відповідно до норм публічного права він може бути суб'єктом публічно-правових відносин (наприклад, у разі подання позовної заяви до суду фізична особа вступає в публічно-правові процесуальні відносини). Так само суб'єкт публічного права (наприклад, місцева рада) може стати суб'єктом приватноправових відносин, вчиняючи цивільний правочин.

Відмінність між приватним і публічним правом, яка враховує їхні головні ознаки та критерії поділу, відображена у таблиці:

Критерії поділу	Публічне право	Приватне право
Предмет	Сфера публічних відносин (владні, вертикальні)	Сфера приватних відносин (рівні, горизонтальні)
Основний метод регулювання	Імперативний (метод субординації)	Диспозитивний (метод координації)
Інтерес	Публічний (держави, суспільства, громади)	Приватний (окремих осіб)
Суб'єкти	Держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи	Фізичні та юридичні особи
Характер відносин між суб'єктами	Нерівність (юридична підпорядкованість)	Рівність (юридична непідпорядкованість)
Вид правового регулювання	Централізоване	Децентралізоване
Вид норм	Імперативні	Диспозитивні

права		
Тип правового регулювання	Спеціально-дозволенний	Загальнодозволенний

3. Матеріальне і процесуальне право

Регулювання суспільних відносин потребує визначення не тільки правил поведінки, а й порядку, в якому вони можуть бути реалізовані. Це дає підстави для виокремлення *двох підсистем права* – матеріального і процесуального права.

Так, **норми матеріального права** визначають певну модель поведінки шляхом встановлення прав та обов'язків суб'єктів права. Наприклад, норми матеріального права закріплюють правове становище майна та осіб, визначають права та обов'язки учасників конституційних, адміністративних, фінансових, господарських, трудових, цивільних, сімейних та інших правовідносин, підстави і межі відповідальності за правопорушення тощо.

Частина норм матеріального права може бути реалізована у будь-якому порядку, без будь-яких додаткових передумов. Проте в деяких випадках порядок дій має важливе значення: права та обов'язки суб'єктів, передбачені нормами матеріального права, можуть бути реалізовані лише з додержанням певних процедур.

Такі процедури, тобто *послідовність дій*, необхідних для реалізації передбачених матеріальним правом прав та обов'язків, встановлюються **нормами процесуального права**. Вони *сприяють реалізації норм матеріального права* шляхом перевірки і фіксації юридичних фактів, усунення сумнівів у наявності прав та обов'язків й уточнення їхнього змісту та обсягу, врахування інтересів інших осіб, забезпечують більшу визначеність матеріальних норм, їх захист та охорону.

Якщо матеріальне право відповідає на запитання «Що можна або що необхідно робити?», то процесуальне – «В якому порядку реалізується або забезпечується відповідне правило поведінки? В якій послідовності вчиняти дії, аби досягти належного результату?».

Особливістю процесуального права є також використання переважно імперативного методу правового регулювання. Якщо норми матеріального права часто надають суб'єкту право обирати певний

варіант поведінки, то норми процесуального права зобов'язують додержуватися встановленої процедури, не дають можливості відступати від неї. Процесуальне право віддає перевагу централізованому, субординаційному правовому регулюванню, лише іноді дозволяючи координаційне або автономне регулювання (наприклад, статут господарського товариства може визначати порядок ухвалення рішень органами управління товариства, процедуру виплати дивідендів). Установлений за погодженням сторін порядок реалізації набуває обов'язкового характеру і забезпечується державою.

Серед процесуальних норм права можна виділити:

1) **норми, що регламентують процедуру нормотворчості**, тобто встановлюють послідовність дій, які необхідно виконати суб'єкту нормотворчості для реалізації його нормотворчих повноважень (повноважень на встановлення, зміну або скасування нормативно-правових актів);

2) **норми, що регламентують процедуру правозастосування**, тобто встановлюють послідовність дій, які необхідно виконати суб'єкту правозастосування для ухвалення індивідуально-владного рішення у конкретній справі. Особливе значення серед процесуальних норм даної категорії мають правила, які визначають *процедуру судочинства*;

3) **норми, що регламентують процедуру здійснення інших правових форм діяльності** (наприклад, інтерпретаційної, контрольно-наглядової);

4) **норми, що визначають процедуру безпосередньої реалізації права**, тобто встановлюють послідовність дій, які необхідно виконати суб'єкту для виникнення, зміни, припинення чи підтвердження його прав або обов'язків (наприклад, подібні процедури можуть регламентувати укладення трудового договору, передавання прав на торговельну марку, скликання і проведення загальних зборів акціонерного товариства).

4. Галузі та інститути права

Галузь права – це відносно самостійна сукупність норм права, що регулюють сферу однорідних суспільних відносин за допомогою відповідних методів.

Її **ознаками** є такі.

1. **Значний нормативний обсяг** – галузь права є великим за обсягом підрозділом системи права.

2.Однорідність –кожна галузь права визначена певною сферою якісно однорідних суспільних відносин (майнових, немайнових, організаційних та ін.), які вона впорядковує.

3.Єдність предмета і методу правового регулювання.Галузі права різняться за своєрідністю*предмета*правового регулювання, який виступає об'єктивним, матеріальним критерієм відокремлення галузі в системі права. Він потребує адекватних прийомів впливу на відносини – відповідних методів правового регулювання, які визначаються нормотворцем і виступають суб'єктивним, юридичним критерієм відокремлення галузі права.

4.Власна структура.Галузь права є цілісною сукупністю норм, що внутрішньо розподілена (диференційована) за групами – інститутами права. Тому з точки зору структури галузь права визначається як цілісна сукупність її інститутів, що впорядковують певні види суспільних відносин, взаємопов'язані спільним предметом регулювання (наприклад, трудове право складається з інститутів трудового договору, робочого часу і відпочинку, оплати праці, охорони праці, розгляду трудових спорів та ін.).

5.Відносні самостійністьізавершеність.Галузь права є об'єднанням норм права, автономним від інших галузей. Її головне призначення – забезпечити впорядкування суспільних відносин певного роду сукупністю специфічних правових засобів. Тому автономність галузі права зазвичай не передбачає застосування галузевих способів і прийомів правового регулювання до відносин, які перебувають за межами даної галузі. Ззовні самостійність і автономність галузі права відбиваються у закріпленні її норм в окремих галузевих джерелах права – нормативно-правових актах (Кримінальному, Цивільному, Бюджетному кодексах та ін.). Самостійність також виявляється в особливих функціях, які та чи інша галузь виконує в системі права.

6.Власний (галузевий) режим правового регулювання.Окрема галузь права характеризується своєрідністю режиму правового регулювання, що визначається галузевими принципами права, специфічним правовим статусом суб'єктів права та особливим порядком встановлення і реалізації прав та обов'язків, відповідною комбінацією способів правового регулювання, специфічними санкціями та обмеженнями.

7.Галузевий понятійний апарат.Будь-яка галузь права має власну термінологію (наприклад: злочин, покарання, умисел, неосудність

– у кримінальному праві; фізична особа, юридична особа, право-чин, заповіт – у цивільному праві).

8. Суб'єктний склад та особливості правового статусу суб'єктів (наприклад: у кримінальному праві – осудні фізичні особи, які досягають певного віку; у фінансовому праві – платник податків, контролюючий орган; у цивільному процесуальному праві – позивач, відповідач, третя особа та ін.).

За фундаментальністю норм, сконцентрованих у галузях права, їх можна поділити на:

- **базові (фундаментальні)**– містять вихідні норми права, які регулюють первинні суспільні відносини, та володіють вихідними юридичними режимами правового регулювання, що мають особливу значущість для інших галузей права і використовуються ними (конституційне - провідне; цивільне; адміністративне; кримінальне);

- **профілюючі (спеціальні, конкретизуючі)**– містять норми права, які регулюють сфери суспільних відносин, що пов'язані з первинними суспільними відносинами, і спрямовані на конкретизацію і підсилення дії певних норм базових галузей права. Сфери і режими регулювання профілюючих галузей права «відокремлюються» від сфер і режимів регулювання базових галузей права, але без зв'язку з ними існувати не можуть (трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче, фінансове та ін.);

- **комплексні** – містять норми права, що регулюють сфери державного й господарського життя (господарське, екологічне, морське право й ін.), виникають на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користуються режимами, які належать цим галузям (господарське, аграрне, екологічне, житлове, транспортне право).

Коротко охарактеризуємо **основні галузі права**.

Конституційне праворегулює суспільні відносини, що забезпечують реалізацію народовладдя, визначають конституційний лад, закріплюють основи правового статусу людини і громадянина, встановлюють засади організації і функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У ньому домінує імперативний метод.

Цивільне праворегулює особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Особливість цих відносин: їх сторонами є автономні суб'єкти – фізичні та юридичні особи

(наприклад, покупець і продавець); відсутність між ними субординації, що зумовлює диспозитивний метод їх правового регулювання.

Адміністративне праворегулює суспільні відносини, пов'язані із діяльністю органів виконавчої влади, внутрішньо-організаційною діяльністю інших державних органів, підприємств, установ та організацій, управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування. Методом правового регулювання є імперативний. Крім того, адміністративне право регулює розгляд судами справ про адміністративні правопорушення.

Кримінальне правовизначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Воно встановлює підстави та умови притягнення фізичних осіб до кримінальної відповідальності, підстави звільнення від неї, види і системи санкцій тощо. Метод регулювання – імперативний.

Трудове праворегулює трудові відносини (відносини, що складаються в процесі застосування праці), а також відносини, що передують, супроводжують і впливають з трудових (наприклад, відносини щодо працевлаштування, організації та управління працею, розгляду трудових спорів). Методи регулювання трудових відносин – імперативний і диспозитивний.

Сімейне правовизначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права та обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Основний метод регулювання – диспозитивний.

Фінансове праворегулює суспільні відносини, пов'язані з публічною фінансовою діяльністю (формуванням і виконанням державного та місцевих бюджетів, оподаткуванням, грошовим обігом, кредитуванням та ін.). Фінансове право використовує імперативний метод регулювання.

Земельне праворегулює суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження землею (землекористування і землеустрій, зберігання і розподіл земельного фонду, визначення правового режиму різних земельних ділянок та ін.). У земельному праві застосовуються як імперативний, так і диспозитивний методи правового регулювання.

Екологічне праворегулює суспільні відносини, що виникають з приводу забезпечення екологічної безпеки, приналежності, використання, відтворення (відновлення) природних об'єктів, охорони довкілля від

шкідливого впливу. Методи регулювання – імперативний і диспозитивний.

Цивільне процесуальне правовизначає порядок розгляду і вирішення цивільних справ, встановлює права та обов'язки суб'єктів процесуальної діяльності, пов'язане з реалізацією заінтересованими особами права на судовий захист. Метод цивільного процесуального права поєднує імперативне і диспозитивне регулювання.

Кримінальне процесуальне праворегулює відносини, що виникають при відправленні правосуддя в кримінальних справах. Воно встановлює порядок кримінального провадження, права та обов'язки його учасників. Методом правового регулювання є імперативний.

Підгалузь права – це група інститутів галузі права, спрямована на регулювання певного кола однорідних суспільних відносин. Підгалузь характеризується наявністю спільних принципів, способів регулювання, специфікою норм, що входять до її складу. Наприклад, у конституційному праві виокремлюють виборче, парламентське право та ін.; у цивільному праві – речове, зобов'язальне право та ін.; у фінансовому праві – бюджетне, податкове, банківське право. Галузі права, для яких характерні тісна консолідація, компактність змісту, не мають у своєму складі підгалузей права (наприклад, кримінальне процесуальне право).

Інститут права – це виокремлена група норм права, які регулюють певний вид однорідних суспільних відносин. Він є базовим рівнем об'єднання норм права (наприклад, інститут конституційних прав людини і громадянина – в конституційному праві, інститут кримінальної відповідальності – в кримінальному праві).

Інститут права визначається тим, що він:

- 1) регулює певний вид однорідних суспільних відносин;
- 2) є складовою галузі права;
- 3) є виокремленою, відносно автономною сукупністю норм галузі; головна функція інституту права полягає в забезпеченні самостійного, цілісного, правового регулювання певного виду суспільних відносин;
- 4) характеризується особливим предметом, статусом суб'єктів, специфічними поняттями, законодавчими конструкціями (наприклад, покупець, продавець – в інституті договору в цивільному праві; посадова особа – в інституті посадових злочинів у кримінальному праві тощо).

У складі великих за обсягом інститутів права можуть утворюватися особливі підрозділи – **субінститути**. Вони є сукупністю відносно відокремлених у межах правового інституту норм права

(наприклад, субінститут охорони праці вагітних жінок – в інституті охорони праці, субінститут роздрібної купівлі-продажу – в інституті купівлі-продажу).

5. Співвідношення міжнародного і національного права

Вивчаючи систему національного (внутрішньодержавного) права, ми стикаємося з питаннями його співвідношення з міжнародним правом, тобто з нормами і принципами, що регулюють відносини між державами і міжнародними організаціями, а також у деяких випадках відносини цих суб'єктів з іншими особами.

Існують **дві основні концепції** співвідношення міжнародного і національного права: моністична та дуалістична.

Сутність **моністичної концепції** полягає у визнанні існування єдиної системи права, складовими якої є міжнародне і національне право. Отже, в такому випадку відсутня потреба у закріпленні спеціальних юридичних механізмів застосування міжнародного права на національному рівні. При цьому пріоритет має або міжнародне, або національне право, що дає змогу виділити **два різновиди** моністичної теорії – *доктрину примату міжнародного права* і *доктрину примату внутрішньодержавного права*.

Дуалістична теорія, навпаки, визнає самостійний характер цих двох систем права, наявність у кожної із них власних джерел і механізмів реалізації права. При цьому необхідною умовою трансформації норми міжнародного права у внутрішньодержавну систему та її введення в дію на національному рівні зазвичай є видання відповідного правового акта.

У сучасних умовах домінуючим стає саме дуалістичний підхід, який підкреслює тісну взаємодію національного і міжнародного права та визнає примат останнього.

Цей підхід відображено в ч. 3 ст. X Декларації про державний суверенітет України, згідно з якою Україна «визнає... пріоритет загально-визнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права». Крім того, у ст. 18 Конституції України проголошено, що зовнішньополітична діяльність України здійснюється за загально-визнаними принципами і нормами міжнародного права.

Співвідношення норм міжнародного і національного права залежить насамперед від того, *якому джерелі закріпленоту* чи іншу норму міжнародного права – міжнародному договору, міжнародному звичаї, обов'язкових нормативних резолюціях міжнародних організацій.

Крім того, допоміжним джерелом міжнародного права визнаються судові рішення і міжнародно-правова доктрина.

В Україні вихідною точкою в цьому питанні є ст. 9 Конституції, згідно з якою «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

Більш докладно статус *міжнародних угод* визначено у ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори України»:

«1. Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є *частиною національного законодавства* і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

2. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлені *інші* правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, *то застосовуються правила міжнародного договору*».

З наведеного випливає, що норми Конституції України мають більшу юридичну силу, ніж норми міжнародних договорів, обов'язкових для України. Отже, міжнародний договір не може суперечити Конституції України.

Водночас норми чинних міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства *і мають більшу юридичну силу* щодо всіх інших актів українського законодавства. Цей принцип підтверджується також у ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. (до якої приєдналася й Україна): «Учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору».

Певні особливості має співвідношення національного права і норм міжнародного права, закріплених *в інших джерелах*.

Так, у деяких випадках згода на обов'язковість міжнародного договору для України надається не Верховною Радою, а іншими органами державної влади України (Президентом, Кабінетом Міністрів тощо). Такі договори не можуть уважатися частиною національного законодавства, однак вони є обов'язковими для України в частині, що не суперечить Конституції та законам України.

Унаслідок приєднання України до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, визнання обов'язковості юрисдикції Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення та застосування цієї Конвенції, набуло актуальності питання про місце рішень міжнародних судів у вітчизняній правовій системі. Це питання вирішене у ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», згідно з якою суди при розгляді справ застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Що стосується норм, закріплених у міжнародних звичаях, то вони не є частиною національного права України. Проте якщо вони вважаються загальновизнаними нормами міжнародного права, то згідно з Декларацією про державний суверенітет України ці звичаї мають пріоритет над нормами національного права.

Рішення міжнародних організацій також не входять до складу національного права України, але використовуються як авторитетне джерело, наприклад, у практиці Конституційного Суду України.

Крім того, внутрішньодержавна дія міжнародного права не вичерпується тільки виконанням міжнародно-правових норм. Так, органи державної влади мають тлумачити норми національного права (наприклад, норми, які визначають права людини або процедуру проведення виборів) з урахуванням норм і принципів міжнародного права.

6. Поняття системи законодавства. Її співвідношення з системою права

Формальна визначеність права є його невід'ємною властивістю, що передбачає необхідність закріплення норм права у формальних джерелах права, зокрема в нормативно-правових актах (законодавстві).

Термін «законодавство» з'явився в Новий час, коли його почали розуміти як письмові правові акти, що підтримуються державою. Наразі цей термін є однією з базових категорій юриспруденції: його тлумачать як сукупність усіх чинних у державі нормативно-правових актів (*широке розуміння*), а також як сукупність законів (*вужьке розуміння*).

У Рішенні Конституційного Суду України від 9 липня 1998 р. № 12-рп/98 роз'яснено, що **термін «законодавство»** охоплює закони та інші нормативно-правові акти, зокрема, закони та інші акти Верховної Ради України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в

деяких випадках – також нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади.

Система законодавства – це цілісна, внутрішньо узгоджена сукупність чинних нормативно-правових актів.

Особливості системи законодавства відбивають її *ознаки*.

1. Цілісність, обумовлена цілісністю права, спільністю загальних цілей, завдань і принципів законодавства.

2. Генетичний зв'язок з системою права. Система права є первинною стосовно системи законодавства, остання виникає на ґрунті принципів і структури права. Система законодавства є важливим зовнішнім виявом системи права поряд з іншими джерелами права – нормативно-правовими договорами, правовими прецедентами, правовими звичаями.

3. Система законодавства є результатом діяльності нормотворчого суб'єкта. Вона є результатом нормотворчої діяльності уповноважених на це суб'єктів, завдяки якій система права втілюється в систему законодавства (зовнішню форму системи права).

4. Системність її внутрішніх зв'язків. Така властивість виявляється в тому, що внутрішні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти) взаємопов'язані – знаходяться в координаційних (залежно від предмета правового регулювання) і субординаційних (залежно від їх юридичної сили) зв'язках.

5. Структурованість. Відображає внутрішню форму, спосіб організації нормативно-правових актів; унаслідок його система законодавства набуває, зокрема, вертикальної та горизонтальної структур:

- **вертикальна** (ієрархічна) структура передбачає розташування в системі законодавства всіх нормативно-правових актів залежно від їх юридичної сили. Остання визначається насамперед місцем відповідного уповноваженого нормотворчого органу в механізмі держави (органи законодавчої, виконавчої гілок влади та інші суб'єкти нормотворчості);

- **горизонтальна** (галузева) структура означає утворення галузевих нормативно-правових актів та інститутів законодавства відповідно до предмета правового регулювання.

6. Диференціація, яка відбувається як за предметною ознакою, так і за критерієм суб'єктів, що створюють нормативно-правові акти різної юридичної сили.

7. **Узгодженість** змісту нормативно-правових актів, що зумовлює дієвість різноманітних функціональних зв'язків між нормативно-правовими актами, баланс приватноправових і публічно-правових інтересів, адаптацію до міжнародно-правових стандартів.

8. **Понятійна (термінологічна) єдність**, яка передбачає логічну (понятійну) і термінологічну узгодженість нормативно-правових актів шляхом універсалізації та уніфікації понятійного апарату в ієрархічному (в законах та підзаконних актах), предметному (в галузевих і міжгалузевих актах), міжнародному (в актах національного законодавства і міжнародно-правових актах) вимірах.

Важливим для з'ясування сутності системи законодавства є питання її **співвідношення із системою права**: система законодавства є формою існування (зовнішнього вираження) системи права, а система права у свою чергу є відображенням змісту системи законодавства.

Відмінності між ними полягають у такому:

Система права	Система законодавства
Характеризує <i>зміст</i> права (сукупність норм права)	Характеризує зовнішню <i>форму</i> права (сукупність нормативно-правових актів)
Відображає <i>структуру права</i>	Відображає <i>структуру законодавства</i>
Має <i>горизонтальну</i> (галузеву) структуру	Має як <i>горизонтальну</i> (галузеву), так і <i>вертикальну</i> (ієрархічну) структуру
Первинним елементом є <i>норма права</i>	Первинним елементом є <i>нормативно-правовий акт</i>
Має <i>об'єктивний</i> характер, зумовлений станом розвитку суспільних відносин	Має <i>суб'єктивний</i> характер, є результатом діяльності суб'єкта нормотворчості

7. Структура системи законодавства

Структура законодавства – це організація нормативно-правових актів, яка виражається в їх узгодженості, диференціації та об'єднанні у структурні підрозділи.

Структура законодавства має декілька структурних зрізів, виокремлення кожного з яких залежить від певного критерію. *Вирізняють горизонтальну (галузеву), вертикальну (ієрархічну) і функціональну структури системи законодавства.*

Горизонтальна структура законодавства відображає поділ законодавства залежно від предмета правового регулювання та обсягу нормативного матеріалу.

Нормативно-правові акти можуть містити норми однієї або декількох галузей права. Це дає підстави для виокремлення галузевого і міжгалузевого (комплексного) законодавства.

Галузеве законодавство складають нормативно-правові акти, що містять норми певної галузі права (наприклад, нормативно-правові акти, що містять норми цивільного права, утворюють цивільне законодавство).

Міжгалузеве (комплексне) законодавство становлять нормативно-правові акти, які містять норми декількох галузей права, що регулюють окрему сферу суспільного життя (наприклад, комплексне законодавство про освіту утворюють акти, які містять норми адміністративного, цивільного, трудового, фінансового права та ін.).

За обсягом нормативного матеріалу в горизонтальній структурі законодавства виділяють:

1) **нормативно-правовий акт** – письмовий акт, що містить сукупність нормативно-правових приписів, спрямованих на регулювання окремої групи суспільних відносин. У свою чергу **нормативно-правовий припис** є формою закріплення в нормативно-правовому акті змісту норми права. Він може бути викладеним у статтях, пунктах, частинах, параграфах, абзацах нормативно-правового акта;

2) **інститут законодавства**, що являє собою сукупність взаємопов'язаних нормативно-правових приписів, спрямованих на регулювання відповідної відокремленої сукупності суспільних відносин.

Інститут законодавства може бути галузевим або міжгалузевим (комплексним);

3) *підгалузь законодавства*, що охоплює групу інститутів галузі законодавства, спрямовану на регулювання певного кола однорідних суспільних відносин. Наприклад, виборче та муніципальне законодавство є підгалуззями конституційного законодавства;

4) *галузь законодавства*, що є взаємопов'язаною системою нормативно-правових актів. Головне призначення галузей законодавства полягає в тому, що вони виступають як офіційна форма, спосіб організації, існування і зовнішнього вираження структури змісту права на рівні його галузей.

Вертикальна структура законодавства відображає поділ законодавства залежно від юридичної сили нормативно-правових актів.

До неї входять такі *складові*:

1) *Конституція України*, що має найвищу юридичну силу;

2) *міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України*, котрі є частиною національного законодавства згідно зі ст. 9 Конституції України (наприклад, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Верховною Радою України Законом від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР);

3) *закони*, що приймаються Верховною Радою як єдиним органом законодавчої влади в Україні або безпосередньо народом;

4) *нормативні укази Президента України* – підзаконні акти, що видаються відповідно до Конституції України;

5) *постанови Кабінету Міністрів України*, що видаються на основі Конституції, законів та указів Президента;

6) підзаконні нормативно-правові *акти центральних органів виконавчої влади та інших центральних органів державної влади*;

7) нормативно-правові *акти місцевих органів виконавчої влади* – місцевих державних адміністрацій (наприклад, розпорядження голови державної адміністрації);

8) нормативно-правові *акти органів місцевого самоврядування*.

Крім того, *залежно від юридичної сили* нормативно-правові акти поділяють на два види: закони і підзаконні нормативно-правові акти.

Функціональна структура законодавства відображає побудову законодавства залежно від призначення нормативно-правових актів. На цій підставі виокремлюють:

- *первинні нормативно-правові акти* – акти, що встановлюють правила регулювання певних сфер суспільних відносин;

- **вторинні нормативно-правові акти** – акти, що вносять зміни до первинних або скасовують їх. Наприклад, Закон України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України».

У федеративній державі виокремлюють також федеральне законодавство і законодавство суб'єктів федерації.

8. Чинники формування і розвитку системи законодавства

Чинники формування і розвитку законодавства – це соціально значущі обставини, які визначають необхідність створення нормативно-правових актів, формування інститутів і галузей законодавства, їх зміст, корекцію чинних актів відповідно до завдань суспільства.

Такі чинники зумовлені політичними подіями, економікою, культурними традиціями, менталітетом, громадською думкою, впливом міжнародних організацій і міжнародних стандартів та визначають: зміст і форму законодавства, його внутрішню узгодженість і структуру, юридичну силу, час створення та ефективність нормативно-правових актів. Їх умовно поділяють на внутрішні та зовнішні, а за мірою впливу – на групи.

Внутрішніми чинниками формування та розвитку законодавства є:

1. Тип і форма держави. Їхній вплив визначає структуру і зміст законодавства, його пріоритети щодо регулювання приватної і публічної сфер. Наприклад, створення держави у формі федерації породжує дуальну систему її законодавства з його поділом на федеральне законодавство і законодавство суб'єктів федерації. Перехід держави від релігійного до світського типу потребує законодавчого гарантування свободи релігійних організацій на нових принципах їх співвідношення з державою.

2. Правонаступництво як зберігання і перенесення в законодавство норм та інститутів, які існували на попередньому історичному етапі розвитку держави. Воно підтримує і зберігає національні правові традиції, засновані на використанні звичаїв, норм моралі.

3. Рецепція як запозичення норм та інститутів права інших держав (наприклад, запозичення норм, що закріплюють принцип поділу державної влади).

4. Стан економічних, політичних та інших соціальних відносин спричиняє появу нових галузей та інститутів законодавства, у тому числі комплексних (підприємницьке, комерційне, інформаційне),

оновлення законодавства, тобто доповнення або скасування нормативно-правових актів (наприклад, ринкові відносини зумовлюють суттєве оновлення законодавства в економічній сфері, реформування ринку праці та ін.).

5. Зміна ціннісних орієнтирів суспільства, зокрема гуманітарних, культурологічних, ідеологічних.

6. Стан розвитку правової науки, освіти, нормотворчої техніки та юридичної практики.

Важливе значення мають також **зовнішні чинники**, наприклад, **статус та авторитет держави в міжнародній спільноті**, її участь у міжнародних організаціях. Наприклад, Україна обрала **європейський вектор** розвитку, додержується міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини, інтегрується у світові економічні, політичні, гуманітарні та інші процеси. Відповідно міжнародне право суттєво впливає на законодавство України.

На змісті законодавства позначаються **процеси глобалізації**, у тому числі правової. Під правовою глобалізацією розуміють стимульований гуманітарною складовою процес інтернаціоналізації національних правових систем, активізацію процесів рецепції, гармонізації, уніфікації та стандартизації законодавства різних держав.

Правова глобалізація передбачає, зокрема, визнання національною правовою системою гармонізованих і уніфікованих правових принципів і норм, а також правових доктрин і теорій.

У глобальному світі національне законодавство знаходиться під **спостереженням багатьох організацій**: Європарламенту, Комітету з прав людини ООН, Комітету з економічних, соціальних і культурних прав ООН, Управління Верховного комісара ООН з прав людини та ін. Серед організацій, які авторитетно впливають на зміст і повноту національного законодавства, можна виділити:

1) **Венеціанську комісію** (Європейську комісію за демократію через право) – консультативний орган з конституційного права, створений при Раді Європи з метою аналізу законів і законопроектів з проблем конституційного права держав (виборчого права, прав меншин та ін.);

2) **Парламентську Асамблею Ради Європи** (ПАРЄ) – континентальний представницький парламентський форум, який здійснює моніторинг виконання законотворчих зобов'язань державами – членами Ради Європи;

3) *Європейський суд з прав людини*, практика якого визнається джерелом права України. Його створено для контролю за додержанням Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

ЛЕКЦІЯ 7. Нормативно-правові акти

1. Поняття та ознаки нормативно-правового акту.
2. Поняття і види законів.
3. Кодекс як особливий вид закону.
4. Підзаконні нормативно-правові акти.
5. Дія нормативно-правових актів у часі.
6. Дія нормативно-правових актів у просторі та за колом осіб.

1. Поняття та ознаки нормативно-правового акту

Нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженими на це суб'єктами нормотворчості у визначеній формі та за встановленою процедурою, спрямований на встановлення, зміну або скасування норм права.

Нормативно-правовий акт є **різновидам правового акта**. Під правовим актом зазвичай розуміють документ, що є зовнішньою юридичною формою закріплення змістовних елементів правової системи (норм права, індивідуальних приписів, автономних рішень осіб та ін.).

До найбільш поширених видів правових актів поряд із нормативними відносять:

- *акти застосування норм права* (акти державних та інших уповноважених органів, посадових осіб, які містять державно - владні, персоніфіковані рішення з конкретних юридичних справ – вирок суду, рішення про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності);
- *інтерпретаційні акти* (акти тлумачення норм права), наприклад, рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення Конституції чи законів);
- *акти реалізації прав та обов'язків* (документи, які закріплюють автономні рішення окремих суб'єктів права – індивідуально-правові договори, заповіти).

Для нормативно-правового акта характерні такі **специфічні ознаки**:

- 1) він має *правоутворююче призначення*, тобто оформлює встановлення, зміну чи скасування норм права;
- 2) *приймається суб'єктами нормотворчості в межах їхньої компетенції*. В Україні такими суб'єктами є народ України, Верховна

Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства, інші органи і посадові особи, визначені Конституцією та законодавством України;

3) розробляється і приймається з додержанням особливої *процедури*, яка охоплює розроблення, розгляд, обговорення проектів нормативних актів, їх прийняття та офіційне оприлюднення;

4) ухвалюється у *формі*, визначеній Конституцією і законами України для кожного виду нормативно-правового акта (наприклад, Верховна Рада України приймає закони, Президент України – укази, Кабінет Міністрів України – постанови);

5) являє собою *офіційний письмовий документ*, який повинен відповідати низці *вимог*, серед яких:

- наявність *структури і певних реквізитів*. Нормативно-правовий акт, як правило, складається з таких структурних елементів: преамбула, розділи, глави, статті, пункти, підпункти статей. Назва акта вказує на орган, який його видав, вид акта, предмет регулювання. Наприкінці нормативно-правового акта розміщуються дата і місце його прийняття, а також підпис відповідальної посадової особи;

- опрацювання з урахуванням правил *нормотворчої техніки*, яка передбачає використання особливої мови нормативного акта (юридичної термінології), прийомів і способів викладення норм права в статтях нормативних актів, юридичних конструкцій, юридичних фікцій, приміток тощо;

- *обов'язкова державна реєстрація та облік*. Державній реєстрації підлягають нормативно-правові акти, якщо в них є одна або більше норм, що зачіпають права, свободи та законні інтереси громадян, встановлюють новий або змінюють, доповнюють чи скасовують чинний організаційно-правовий механізм їх реалізації; або мають міжвідомчий характер, тобто є обов'язковими для міністерств, органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, що не входять до сфери управління органу, який видав нормативно-правовий акт.

В Україні існує *Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів*, до якого включаються чинні закони України, постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, декрети, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, нормативні акти міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, органів адміністративно-господарського управління та контролю, зареєстровані в

Міністерстві юстиції України, нормативні акти Національного банку України, міжнародні договори України;

- *опублікування в офіційних друкованих виданнях.* В Україні до таких видань належать «Офіційний вісник України», «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник Президента України», газети «Голос України» та «Урядовий кур'єр».

Нормативно-правові акти можна **класифікувати** за різними критеріями:

1) за юридичною силою – на *закони* (акти вищої юридичної сили) і *підзаконні акти* (акти, видані на підставі закону);

2) за суб'єктами нормотворчості – на нормативні акти, прийняті *народом, главою держави, органами законодавчої, виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та ін.*;

3) за формою – на *закони, укази, постанови, рішення, накази, розпорядження* тощо;

4) за часом дії – на *постійні* (мають необмежену в часі дію) і *тимчасові* (діють певний проміжок часу) акти;

5) за сферою дії – на акти, що поширюються на *всю територію держави*, і акти *територіально обмеженої дії*,

6) за колом осіб – на акти *загальної дії*, що поширюються на всіх суб'єктів права, акти *спеціальної дії*, розраховані на певне коло осіб, які мають спеціальний статус, та *акти виняткової дії*, що встановлюють винятки із загальних правил для обмеженого кола осіб.

2. Поняття і види законів

Закон – це *нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що приймається відповідно до особливої процедури парламентом або безпосередньо народом і регулює найважливіші суспільні відносини.*

Закони відрізняються від інших нормативно-правових актів за такими **ознаками**.

1. Вони приймаються **спеціально уповноваженими суб'єктами** – парламентом як органом законодавчої влади або безпосередньо *народом* (шляхом референдуму). В Україні прийняття законів є виключною компетенцією Верховної Ради України. Народ України здійснює законодавчі повноваження через всеукраїнський референдум.

2. Вони регулюють **найбільш значущі, ключові суспільні відносини**, встановлюють **їх відправні засади**. Так, згідно зі ст. 92

Конституції України виключно законами України визначаються права, свободи, обов'язки людини і громадянина, порядок застосування мов, правовий режим власності, територіальний устрій України, організація і порядок проведення виборів та референдумів, організація і діяльність органів виконавчої влади, засади місцевого самоврядування, судоустрій, засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них та ін.

3. Вони мають **вищу юридичну силу**. Вища юридична сила закону виявляється у тому, що:

- всі інші нормативні акти повинні відповідати закону (вони мають підзаконний характер);
- закон може змінюватися чи скасовуватися тільки законом;
- прийняття нового закону спричиняє зміну або скасування підзаконних актів у частині, що суперечить цьому закону.

4. Вони приймаються з додержанням **особливої процедури**. Порядок прийняття законів в Україні регулюється Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України, Законом України «Про всеукраїнський референдум».

Порядок прийняття закону парламентом складається з таких **стадій**:

а) підготування законопроекту до розгляду його Верховною Радою України. Ця стадія включає ухвалення рішення щодо підготування проекту, організаційно-технічне та фінансове забезпечення підготування проекту, розроблення концепції законопроекту, підготування тексту проекту закону, наукову експертизу проекту закону, внесення його на розгляд Верховної Ради України суб'єктом права законодавчої ініціативи.

Особливе значення має наукова експертиза законопроекту, що включає дослідження і оцінювання якості проекту, його наукової обґрунтованості, відповідності встановленим вимогам (економічним, фінансовим, екологічним та ін.). Підготовлені проекти законів можуть бути оприлюднені для обговорення державними органами, науковими установами, громадськістю.

Проекти законів вносяться на розгляд Верховної Ради України виключно суб'єктами права законодавчої ініціативи: Президентом України, народними депутатами України, Кабінетом Міністрів України, Національним банком України (ст. 93 Конституції України). Після цього законопроекти проходять попередній розгляд у відповідних комітетах Верховної Ради України;

б) розгляд законопроекту Верховною Радою України і ухвалення рішення щодо нього. Законопроекти розглядаються на пленарних засіданнях Верховної Ради України, як правило, за процедурою *трьох читань* (*перше* читання включає обговорення основних положень, структури законопроекту та прийняття його за основу; *друге* – постатейне обговорення; *третє* – прийняття законопроекту в цілому).

За результатами розгляду та обговорення проекту Верховна Рада України шляхом голосування приймає закон, визначає порядок введення його в дію. Введення закону в дію визначається у його прикінцевих або перехідних положеннях або окремим законом;

в) офіційне оприлюднення закону. Прийнятий закон направляється на підпис Президенту України, який має підписати закон протягом 15 днів або застосувати право вето. Верховна Рада України враховує пропозиції Президента України або може подолати вето не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради. Закони публікуються в офіційних друкованих виданнях, після чого набирають чинності.

Види законів виокремлюють за такими критеріями:

1) за юридичною силою:

а) Конституція та конституційні закони.

Конституція є Основним Законом, який має найвищу юридичну силу і втілює принцип верховенства права. Вона є актом **установчого** характеру, який закріплює загальні засади громадянського суспільства і держави, основи правової системи, права і свободи людини і громадянина, державно-територіальний устрій, організацію органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Конституція має найвищу **стабільність**, її норми є нормами **прямої дії**.

Конституційні закони вносять зміни до Конституції. Вони приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України в особливому порядку, передбаченому розділом XIII Конституції України;

б) звичайні закони, які приймаються Верховною Радою України більшістю від її конституційного складу (наприклад, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»);

2) за ступенем упорядкованості:

а) кодифіковані закони, в яких узагальнюються і систематизуються норми права, що регулюють певну групу суспільних відносин.

Кодифіковані закони приймаються у формі кодексів та основ законодавства (наприклад, Митний кодекс України, Основи законодавства України про охорону здоров'я);

б) поточні закони, прийняті з окремих питань (наприклад, Закон України «Про громадські об'єднання»);

3) за значенням у механізмі правового регулювання:

а) первинні закони, які встановлюють правила регулювання певних сфер суспільних відносин (наприклад, Закон України «Про акціонерні товариства»);

б) вторинні закони, які вносять зміни до первинних або скасовують їх дію (наприклад, Закон України «Про внесення зміни до статті 23 Закону України «Про акціонерні товариства»).

3. Кодекс як особливий вид закону

В Україні норми основних галузей права вміщено в об'ємні, внутрішньо узгоджені та систематизовані кодифіковані акти – кодекси.

Кодекс – це єдиний, зведений, внутрішньо узгоджений акт, який на основі загальних принципів регулює певну сферу суспільних відносин.

Головними ознаками кодексу є:

1) він є особливим різновидом закону, приймається парламентом або народом;

2) об'єднує певну групу норм права, предметом регулювання яких є однорідна сфера суспільних відносин;

3) його положення мають широку сферу застосування в межах галузі чи підгалузі права;

4) містить загальні принципи, на підставі яких регулюються ці суспільні відносини;

5) є систематизованим нормативно-правовим актом, логічно узгодженим об'єднанням норм права;

6) дія його характеризується підвищеною стабільністю.

Як правило, кодекс складається з **двох частин**: загальної та особливої. *Загальна частина* включає фундаментальні положення (завдання кодексу, принципи правового регулювання, нормативні узагальнення, визначення понять) та інші вихідні нормативні положення, які характеризуються високим рівнем узагальнення. *Особлива частина* закріплює юридичні права та обов'язки суб'єктів суспільних відносин, а також визначає вид та міру можливої або належної поведінки, негативні наслідки порушення прав і невиконання обов'язків.

На сьогодні в Україні діють більше 20 кодексів. Останніми роками Верховною Радою України ухвалено Податковий кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Кодекс цивільного захисту та ін. Ведеться активна робота щодо підготування нових кодексів: Трудового, Виборчого, Інноваційного, Інформаційного, Банківського, Аграрного, Екологічного та ін.

Кодекси *класифікуються* за різними критеріями:

1) *за видами норм права, вміщених у кодексі*: матеріальні та процесуальні. **Матеріальні** кодекси містять норми, що визначають зміст прав та обов'язків суб'єктів, їх правовий статус і безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин (Кримінальний, Цивільний, Сімейний, Земельний та ін.). У свою чергу **процесуальні** кодекси містять норми, які забезпечують процедуру та захист норм матеріального права (Цивільний процесуальний, Кримінальний процесуальний, Кодекс адміністративного судочинства);

2) *за об'єктом кодифікації*: **галузеві**, які є результатом здійснення галузевої кодифікації (Цивільний, Кримінальний, Сімейний та ін.); **спеціальні** що об'єднують правові норми одного чи декількох інститутів (Водний, Лісовий та ін.); **міжгалузеві**, які містять норми, спрямовані на регулювання комплексної сфери суспільних відносин (Митний, Повітряний);

3) *за ступенем охоплення суспільних відносин*: **повні**, тобто кодекси, які повністю охоплюють певну галузь законодавства (Кримінальний кодекс); **неповні** кодекси, які охоплюють лише певну частину актів галузі законодавства (Земельний кодекс).

Від кодексів як різновиду законів слід відрізнити акти, що закріплюють вимоги до тієї чи іншої професійної діяльності і в своїй назві теж використовують термін «кодекс» (наприклад, Кодекс професійної етики суддів, Етичний кодекс ученого України, Етичний кодекс лікаря України). Їх правовий статус визначається залежно від того, якими актами й якими суб'єктами вони затверджуються.

4. Підзаконні нормативно-правові акти

Підзаконні нормативно-правові акти – це акти, що приймаються уповноваженими на це суб'єктами нормотворчості на основі законів і не повинні їм суперечити.

Слово «підзаконний» не означає меншу юридичну обов'язковість цього акта порівняно з законом. Підзаконний акт володіє необхідною юридичною силою. Щоправда, його юридична сила не має такої ж

загальності і верховенства, як це властиво закону. Проте він посідає важливе місце в системі правового регулювання, оскільки забезпечує виконання законів шляхом конкретизованого, деталізованого нормативного регулювання усього комплексу суспільних відносин.

Ознаки підзаконного нормативно-правового акта:

1) містить вторинні (похідні) норми, що приймаються на основі закону, відповідають йому;

2) розвиває, конкретизує, деталізує первинні норми, вміщені в законах з метою їх реалізації, або регулює забезпечувальні чи допоміжні суспільні відносини;

3) приймається як колегіальним органом держави (уряд), так і уповноваженими особами (Генеральний прокурор);

4) залежно від виду має свою процедуру прийняття, яка не настільки сувора і деталізована, як при прийнятті законів;

5) порівняно із законами кількість їх більша, оскільки суб'єктами їх прийняття виступають органи влади як виконавчі (згори донизу), так і представницькі (органи місцевого самоврядування та їх посадові особи тощо).

Прийняття підзаконних нормативно-правових актів зумовлено необхідністю створення норм права, які покликані сприяти реалізації суб'єктами владних повноважень покладених на них функцій. Крім того, їх прийняття викликане складністю суспільних відносин, які потребують як законодавчого, так і більш докладного, конкретизуючого нормативного регулювання з метою оперативного вирішення питань в окремих сферах життєдіяльності суспільства.

Підзаконні нормативно-правові акти можна **класифікувати** різними критеріями:

1) за суб'єктами прийняття – акти *президента, уряду, центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів і посадових осіб місцевого самоврядування* ін.;

2) за зовнішньою формою акта – *укази, постанови, накази, розпорядження, рішення, статuti, правила* та ін.;

3) за сферою дії акта:

- *загальні акти*, обов'язкові до виконання на всій території держави (постанови Кабінету Міністрів України);

- *міжвідомчі акти*, обов'язкові для міністерств, органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, що не входять до сфери управління

органу, який видав нормативно-правовий акт (накази міністерств, що мають зовнішнє значення);

- *відомчі акти*, приписи яких поширюються на організації та осіб, що перебувають у системі службового підпорядкування відповідного міністерства, відомства (накази міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, що мають внутрішнє значення);

- *місцеві акти*, дія яких обмежується територією відповідної адміністративно-територіальної одиниці (розпорядження голів місцевих державних адміністрацій);

- *локальні акти*,

- які діють тільки в межах конкретного підприємства, установи, організації (накази керівників підприємств, установ, організацій);

4) за характером нормотворчої компетенції – прийняті в межах *власної нормотворчої компетенції* (нормативні акти уряду) і в порядку реалізації *делегованих нормотворчих повноважень* (деякі нормативні акти органів місцевого самоврядування);

5) за порядком прийняття: акти, прийняті *одноособово* (наказ міністерства) *іколегіально* (постанови правління Національного банку України);

6) за кількістю суб'єктів нормотворчості: акти, прийняті *одним* суб'єктом владних повноважень (укази Президента України) і *спільно* двома або більше суб'єктами (накази Міністерства фінансів України та Міністерства економічного розвитку і торгівлі України);

7) за характером відомостей, що містяться в нормативному акті: акти *звідкритим* доступом та акти *зобмеженим* доступом (видаються з грифами «для службового користування», «таємно», «особливої важливості» і містять державну таємницю або відомості, розголошення яких може спричинити шкоду інтересам держави або конкретного відомства).

5. Дія нормативно-правових актів у часі

Дію нормативно-правового акта в часі характеризують чотири показники:

- 1) момент набрання нормативним актом чинності;
- 2) напрям темпоральної дії нормативного акта;
- 3) момент зупинення і відновлення дії нормативного акта;
- 4) момент припинення дії нормативного акта.

Дія нормативно-правового акта в часі починається **з моменту набрання ним чинності** – календарної дати, з якої суб'єкти права (суб'єкти владних повноважень, фізичні і юридичні особи та ін.) повинні керуватися ним, виконувати та додержуватись його приписів.

Так, нормативно-правові акти можуть набирати чинності:

- 1) з моменту їх офіційного оприлюднення (опублікування) чи через певний строк з моменту такого оприлюднення;
- 2) з моменту прийняття нормативно-правового акта;
- 3) з конкретної дати, передбаченої самим нормативно-правовим актом;
- 4) з моменту державної реєстрації нормативно-правового акта чи через певний строк з моменту такої реєстрації.

За всіх умов закон набирає чинності не раніше дати опублікування. Якщо в законі містяться слова «з моменту», «з дня», «після» (прийняття, опублікування, підписання), то це означає набрання законом чинності на наступний календарний день. В Україні порядок набрання нормативними актами чинності встановлюється насамперед у частинах 2 та 3 ст. 57 Конституції, згідно з якими закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними.

На сьогодні в Україні немає спеціального закону, який би регулював ці питання. Зараз у цій сфері діють укази Президента України від 10 червня 1997 р. «Про порядок офіційного обнародування нормативно-правових актів і набрання ними чинності» та від 3 жовтня 1992 р. «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади».

Нормативно-правові акти підлягають оприлюдненню в офіційних друкованих виданнях – «Офіційному віснику України», «Урядовому кур'єрі», «Голосі України», «Відомостях Верховної Ради України», «Офіційному віснику Президента України», після опублікування в яких акти вважаються офіційно оприлюдненими.

Крім того, порядок набрання чинності нормативно-правовими актами, які видаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, врегульовано у законах України, що визначають правовий статус таких органів, наприклад, «Про Кабінет Міністрів

України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про Національний банк України», «Про місцеве самоврядування в Україні».

Так, *нормативно-правові акти Верховної Ради України і Президента України* набувають чинності через десять днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим нормативним актом, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні. *Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України* набувають чинності з дня їх офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування. *Нормативно-правові акти міністерств*, які пройшли державну реєстрацію, набувають чинності з дня офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня офіційного опублікування.

Напрям темпоральності дії – це показник, що визначає дію нормативно-правового акта стосовно правових відносин, які виникли до і після набуття ним чинності.

Важливе значення для вирішення цього питання має Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 р. № 1-рп/99 у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів. У ньому зазначається, що перехід від однієї форми правового регулювання суспільних відносин до іншої може здійснюватися, зокрема, *негайно (безпосередня дія), шляхам перехідного періоду (ультраактивна форма) та шляхом зворотної дії (ретроактивна форма)*.

Негайна (безпосередня, пряма дія) – новий акт поширюється тільки на факти чи правовідносини, що виникли після набрання ним чинності, або до набрання ним чинності і тривали на момент набрання актом чинності, тобто діє лише «уперед» і зворотної сили не має;

Дія шляхам перехідного періоду (переживаюча дія, ультраактивна форма) – акт, що втратив юридичну чинність і за спеціальною вказівкою нового акта (закону) продовжує поширювати свою дію на старі триваючі факти з окремих питань (часткова дія). Наприклад, після розпаду СРСР Верховна Рада України 12.09.1991 ухвалила постанову про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР, якщо відповідні питання не врегульовані законодавством України, за умови, що ці загальносоюзні акти не суперечать Конституції і законам України.

Зворотна дія (зворотна сила) (ретроактивна форма) – акт поширює свою дію на нові і старі факти, правовідносини, що виникли до і після набрання чинності, тобто закон поширюється на всі факти не лише

«уперед», але й «назад». За Конституцією України (ст. 58), зворотну силу мають акти, які пом'якшують або скасовують відповідальність фізичних осіб;

Основним принципом, який визначає напрям темпоральної дії нормативно-правових актів, є негайна (пряма) дія. Це пояснюється тим, що держава, як правило, зацікавлена в найбільш швидкій заміні старих правовідносин новими, старої норми права – новою. Переживаюча дія застосовується, якщо необхідно враховувати інтереси осіб, що вступили у правовідносини до видання нового акта.

Момент зупинення дії нормативно-правового акта – це календарна дата, з якої акт тимчасово перериває свою дію.

Зупинити дію нормативно-правового акта може як суб'єкт, що прийняв цей акт (його правонаступник), так і інший суб'єкт, якщо відповідні повноваження надано йому законом. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 117 КАС України адміністративний суд у порядку забезпечення адміністративного позову може відповідною ухвалою зупинити дію рішення суб'єкта владних повноважень чи його окремих положень, що оскаржуються. Таке зупинення триває **до моменту відновлення дії** нормативно-правового акта або припинення його дії.

Дія нормативно-правового акта у часі завершується **з моменту припинення його дії** – календарної дати, з якої нормативно-правовий акт остаточно втрачає чинність.

Підставами припинення дії нормативно-правових актів є:

1) **скасування** нормативно-правового акта іншим актом, яке може бути:

а) прямим, яке може здійснювати суб'єкт, котрий прийняв цей акт (його правонаступник), або інший уповноважений на це суб'єкт (наприклад, згідно з п. 16 ст. 106 Конституції України Президент України уповноважений на скасування актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим; за п. 9 ст. 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» накази міністерства можуть бути скасовані Кабінетом Міністрів України повністю чи в окремій частині);

б) фактичним, яке відбувається внаслідок прийняття іншого нормативно-правового акта, що регулює ту саму групу суспільних відносин. У такому разі в новому акті нерідко зазначається, що до приведення законодавства у відповідність до цього акта нормативно-правові акти застосовуються в частині, що не суперечить цьому акту;

2) **визнання** судами нормативно-правових актів **неконституційними або неправомірними** (такі рішення можуть ухвалювати Конституційний Суд України та адміністративні суди);

3) **закінчення строку**, на який вони були прийняті (наприклад, закон про Державний бюджет України на відповідний рік втрачає силу в 0 годин 1 січня наступного року).

6. Дія нормативно-правових актів у просторі та за колом осіб

Дія нормативно-правового акта у просторі – це здатність нормативно-правового акта створювати юридичні наслідки на певній території.

Виокремлюють **три принципи** дії нормативних актів у просторі: *територіальний, екстратериторіальний та екстериторіальний*.

Територіальний принцип є основним принципом дії нормативно-правового акта у просторі. Дія акта в межах території відповідної держави пов'язана з концепцією державного суверенітету й обумовлена територіальним верховенством державної влади. Держава може встановлювати права та обов'язки для осіб, які перебувають на її території, а також визначати юридичний статус суб'єктів права і майна.

Державною територією визнається частина земної кулі, на яку поширюється політичне та юридичне верховенство (суверенітет) цієї держави. Межі території визначаються державним кордоном, а сама державна територія охоплює сушу, внутрішні води, територіальне море, надра і повітряний простір.

Екстратериторіальний принцип означає, що дія нормативно-правових актів певної держави не обмежується її територією, а виходить за її кордони. Так, екстратериторіальну дію мають нормативно-правові акти **приватного права**, які регулюють відносини з іноземним елементом. *Іноземний елемент* має місце в разі, коли у відносинах беруть участь фізичні особи – іноземці та іноземні юридичні особи, або об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави, або юридичний факт виник на території іноземної держави. Вибір законів певної держави, що підлягають застосуванню до таких відносин, визначається згідно з колізійними нормами (нормами Закону «Про міжнародне приватне право», інших законів і міжнародних договорів України). За загальним правилом учасники приватноправових відносин мають автономію волі, тобто можуть самостійно здійснювати вибір права, що підлягає застосуванню до їх відносин.

Вихід за межі національних кордонів нормативно-правових актів *публічного права* розглядається як виняток, що забезпечує реалізацію суверенних прав та інтересів держави поза її територією. Зазвичай ці випадки врегульовано нормами міжнародного публічного права.

Такі акти можуть діяти на:

1) *територіях з міжнародним режимом* (наприклад, у відкритому морі, міжнародному повітряному просторі, космічному просторі, Антарктиці);

2) *територіях зі змішаним режимом* (наприклад, у виключній економічній зоні, на континентальному шельфі);

3) *території інших держав* (йдеться, наприклад, про дію кримінального законодавства, законодавства про вибори, експортний контроль).

Екстериторіальний принцип означає, що дія нормативних актів певної держави не поширюється на частину її території. Така ситуація має місце при спеціальному обмеженні суверенних прав держави на визначених територіях у силу її зобов'язань за міжнародним публічним правом (наприклад, на території посольств іноземних держав, іноземних військових баз), а також у разі військової окупації.

Крім того, деякі нормативно-правові акти **діють на певній частині території держави** через причини, не пов'язані з міжнародним публічним і приватним правом.

У цьому разі **внутрішньодержавне право враховує:**

1) *територіальний масштаб діяльності суб'єкта нормотворчості*. Нормативно-правові акти місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування діють у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Наприклад, Закон України «Про місцеві державні адміністрації» передбачає, що розпорядження голів місцевих державних адміністрацій є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами. Згідно із Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» акти місцевої ради, сільського, селищного, міського голови є обов'язковими для виконання всіма розташованими на відповідній території органами виконавчої влади, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами, а також громадянами, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території;

2) *локалізацію мети акта*, прийнятого центральними органами державної влади. Так, обмежену сферу дії мають нормативно-правові

акти, які визначають спеціальний правовий статус певної території (наприклад, закон «Про статус гірських населених пунктів в Україні»), а також акти, які встановлюють правила щодо проведення експерименту на території певної області чи районів (наприклад, постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2010 р. № 866 «Про проведення у Волинській області експерименту з надання громадянам пільг у грошовій формі з оплати електроенергії»).

Дія нормативно-правового акта за коломосіб—це здатність акта створювати юридичні наслідки для тих чи інших суб'єктів права.

Цей параметр дії нормативно-правових актів визначається зважаючи на принципи територіальної та персональної юрисдикції.

Принцип територіальної юрисдикції обумовлений територіальним верховенством певної держави й означає, що за загальним правилом нормативно-правовий акт діє стосовно всіх осіб, які перебувають на її території (громадян, іноземців та осіб без громадянства). Лише у деяких випадках певні особи, які перебувають на державній території, можуть користуватися повним чи частковим імунітетом і не підпадати під дію нормативно-правових актів даної держави (наприклад, члени дипломатичного персоналу).

Принцип персональної юрисдикції зумовлений тим, що особа, яка перебуває за межами території держави, має відношення до реалізації істотних суверенних прав та інтересів цієї держави. Такий принцип може мати *декілька варіантів*, зокрема:

- *захисний принцип*, який дозволяє державі покласти відповідальність на іноземців та іноземних юридичних осіб, що перебувають за кордоном, якщо їх дії посягають на фундаментальні інтереси цієї держави (наприклад, забруднюють довкілля, порушують законодавство про захист економічної конкуренції);

- *активний персональний принцип*, який поширює дію нормативно-правових актів держави на власних громадян, що перебувають за кордоном, а також регулює операції вітчизняних юридичних осіб за кордоном;

- *пасивний персональний принцип*, який припускає здійснення юрисдикції над діями осіб, що мають місце поза межами державної території, коли вони завдають шкоди громадянам даної держави (наприклад, КК України передбачає, що іноземці або особи без громадянства, які не проживають постійно в Україні та вчинили злочини за її межами, підлягають в Україні відповідальності, якщо вони вчинили

тяжкі або особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України);

- *принцип універсальності*, який дозволяє державам здійснювати юрисдикцію над злочинами проти людства і людяності (наприклад, за геноцид, порушення основних прав людини, включаючи рабство і расову дискримінацію, військові злочини, піратство).

Крім того, ті чи інші нормативно-правові акти можуть поширюватися тільки на певну категорію осіб (*спеціальних суб'єктів*) унаслідок **диференціації правового регулювання**. Такий спеціальний характер можуть мати як закони, так і підзаконні нормативно-правові акти, які визначають *правовий статус окремих категорій громадян* (наприклад, правовий статус військовослужбовців, ветеранів війни, державних службовців, суддів, народних депутатів і депутатів місцевих рад, іноземців, біженців, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи).

Обмежене коло адресатів мають також **відомчі нормативно-правові акти**: їх дія поширюється лише на співробітників цього відомства, а також на підприємства, установи та організації, що входять до сфери управління органу, який видав нормативно-правовий акт.

ЛЕКЦІЯ 8. Нормотворчість. Систематизація законодавства

1. Нормотворчість: поняття, види.
2. Функції та принципи нормотворчості.
3. Стадії створення нормативно-правових актів.
4. Нормотворча техніка: поняття, елементи. Юридична термінологія.
5. Поняття систематизації законодавства.
6. Облік, інкорпорація та консолідація законодавства.

7. Кодифікація законодавства і створення зводу законів.

1. Нормотворчість: поняття, види

Нормотворчість – це діяльність уповноважених на це суб'єктів з розроблення, розгляду, прийняття та офіційного оприлюднення нормативно-правових актів, яка здійснюється за визначеною процедурою.

Сформулюємо основні **ознаки нормотворчості**.

1. Нормотворчість є **етапом правоутворення**. Під час нормотворчості в нормативно-правових актах мають закріплюватися норми права, які є результатом узагальнення найбільш важливих повторювальних суспільних відносин, а також засобом витіснення шкідливої суспільної практики. Крім того, нормотворчість нерідко створює необхідні правові умови для розвитку нових відносин, у яких зацікавлене суспільство (наприклад, створення фондів фінансування будівництва), або, навпаки, не допускає розвиток нової небажаної практики (наприклад, репродуктивне клонування людини). Право, що зароджується у суспільстві, завдяки нормотворчій діяльності уповноважених суб'єктів набуває формальної визначеності, державного захисту, системності, що суттєво підвищує його регулятивну ефективність.

2. Нормотворчість є **справою формою діяльності публічної влади** поряд із правозастосуванням, тлумаченням права, контрольно-наглядовою та установчою діяльністю. Тому нормотворча діяльність урегульована правом і є юридично значущою, тобто породжує правові наслідки. Основна відмінність нормотворчості від інших правових форм діяльності полягає в тому, що її метою є створення, зміна або скасування норм права.

3. **Результатом** нормотворчої діяльності є **нормативно-правові акти**, за допомогою яких формально закріплюють норми права. Загальним результатом нормотворчості є законодавство як джерело права.

4. Нормотворчість здійснюється **уповноваженими на це суб'єктами** – органами і носіями публічної влади: органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, народом та територіальними громадами. При цьому переважна більшість нормативно-правових актів приймається органами державної влади та органами місцевого самоврядування: нормотворча діяльність здійснюється ними на основі виконання завдання підтримання загального

соціального порядку. Крім того, суб'єктами нормотворчості можуть виступати інші особи, яким публічна влада делегувала нормотворчі повноваження (наприклад, державні та недержавні організації).

5. Нормотворчість здійснюється *за певною процедурою, яка регламентується законодавством*. Процедурний характер нормотворчої діяльності (тобто її здійснення в установленому порядку) зменшує вірогідність свавілля та помилкових рішень, забезпечує створення справедливих та ефективних норм права. Додержання процедури розгляду, прийняття та набрання чинності нормативно-правовими актами є однією з умов легальності нормотворчого процесу. Суттєві порушення процедури нормотворчості можуть призвести до визнання нормативно-правового акта недійсним у судовому порядку.

Важливе значення для юриспруденції має виокремлення *видів нормотворчості*.

Так, *за особливостями процедури та юридичною силою* виділяють: *законотворчість*, яка здійснюється парламентом, а також народом за особливу процедуру, результатом якої є прийняття законів як нормативно-правових актів вищої юридичної сили; *та підзаконну нормотворчість*, яка здійснюється уповноваженими суб'єктами за більш простою процедурою, результатом якої є підзаконні нормативно-правові акти.

За уповноваженим суб'єктам можна виокремити нормотворчість *органів державної влади*, нормотворчість *органів місцевого самоврядування*, нормотворчість *народу* або *територіальних громад*, нормотворчість *державних організацій*, нормотворчість *недержавних організацій* та ін.

За сферою дії розрізняють *загальнодержавну* нормотворчість, яка здійснюється в межах території всієї держави, *місцеву* нормотворчість, яка здійснюється в межах окремої адміністративно-територіальної одиниці, а також *локальну* нормотворчість, яка здійснюється в межах відповідної організації.

2. Функції та принципи нормотворчості

Функції нормотворчості – напрями діяльності зі встановлення, зміни або скасування правових норм, створення і розвитку системи законодавства.

Вивчення основних напрямів впливу нормотворчості на правове регулювання суспільних відносин дає змогу виділити такі **функції нормотворчості**:

1) **первинне регулювання суспільних відносин** – вироблення і прийняття нових нормативно-правових актів з метою врегулювання суспільних відносин, які раніше не регулювалися правом. Наприклад, лише з розвитком космічних досліджень виникла потреба в регулюванні відносин у цій сфері – з'явилося космічне право;

2) **вторинне регулювання суспільних відносин (оновлення правового регулювання)** – внесення змін та доповнень до нормативно-правових актів або скасування їх окремих положень. Правове регулювання може оновлюватися також шляхом прийняття нормативно-правових актів на заміну існуючим. У цьому разі йдеться про забезпечення відповідності правового регулювання сучасним умовам і тенденціям розвитку суспільства, підтримання законодавства в актуальному стані. Не повинно бути дисбалансу між темпами оновлення законодавства і рівнем розвитку суспільства. Деталізація (конкретизація) права відбувається також шляхом створення відповідних підзаконних актів, приписи яких деталізують (конкретизують) ті норми права, що закріплені у приписах законів;

3) **дерегуляція суспільних відносин** – скасування нормативно-правових актів з метою скасування або скорочення правового регулювання в певній сфері суспільних відносин, наприклад, у сфері підприємницької діяльності;

4) **усунення недоліків правового регулювання (вдосконалення правового регулювання)** – усунення прогалин та колізій у законодавстві, скорочення нормативно-правових актів, які регулюють одні й ті самі суспільні відносини;

5) **впорядкування правового регулювання** – систематизація нормативно-правових актів з метою створення або підтримання цілісної, узгодженої, зручної для користування системи законодавства.

Принципи нормотворчості – це найбільш важливі вимоги, які ставляться до цієї діяльності та її результатів.

У сфері нормотворчості діють **три групи принципів**.

1. **Принципи, що характеризують діяльність державного апарату, в тому числі у сфері нормотворчості**

1.1. **Верховенство права**, яке передбачає, що суб'єкти нормотворчості у своїй діяльності обмежені міжнародними стандартами прав людини, основоположними принципами права, конституційними

цінностями. Відповідно до цього виключається прийняття свавільних законів, законів, які закріплюють надмірні дискреційні повноваження органів державної влади, містять дискримінаційні положення стосовно певних осіб та ін.

1.2.*Законність*, що вимагає від суб'єктів нормотворчості діяти лише в межах повноважень, в порядку та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

1.3.*Демократизм*, що означає зв'язок нормотворчості з народовладдям: гарантування вільної, активної та рівноправної участі всіх зацікавлених суб'єктів у підготованні та обговоренні проектів нормативно-правових актів; відкритість нормотворчого процесу; відображення, закріплення в нормативно-правових актах інтересів більшості при врахуванні прав меншості.

1.4.*Ефективність*, що означає необхідність прийняття нормативно-правових актів, які досягають запланованих цілей, передбачають оптимальне використання матеріальних, фінансових, людських та інших ресурсів.

1.5.*Професіоналізм*, згідно з яким нормативно-правові акти повинні розроблятися і прийматися особами, які мають необхідну освіту та професійні навички і вміння. На практиці цей принцип реалізується через залучення до процесу нормотворчості юридичних служб суб'єктів нормотворчості, юристів-учених і практиків, фахівців у відповідній сфері суспільних відносин.

2. Принципи нормотворчості, що ґрунтуються на основоположних і загальних принципах права. Зокрема, йдеться про принципи справедливості, гуманізму, рівності, свободи, правової визначеності, пропорційності, добросовісності, які зумовлюють існування відповідних вимог до нормотворчої діяльності та її результатів.

3. Спеціальні (власні) принципи нормотворчості

3.1. *Науковість*, відповідно до якої в нормотворчій діяльності повинні враховуватися і практично використовуватися напрацювання та рекомендації юридичної науки, а також інших соціальних і природничих наук.

3.2. *Плановість*, яка означає, що нормотворча діяльність має здійснюватися на основі затверджених уповноваженим суб'єктом відповідних планів (програм), які встановлюють перелік проектів нормативно-правових актів, котрі слід опрацювати і прийняти у певний проміжок часу, а також перелік інших необхідних заходів із вказівкою на їх послідовність, строки реалізації та виконавців.

3.3. *Оперативність*, що передбачає своєчасність видання нормативно-правових актів, скасування і зміни застарілих актів, швидку ліквідацію прогалин і колізій у законодавстві.

3.4. *Системність*, що вимагає при створенні нормативно-правового акта враховувати системні властивості законодавства. Цей принцип спрямовано на забезпечення логічної послідовності, узгодженості, збалансованості положень нормативно-правових актів.

3.5. *Технічна досконалість*, згідно з якою суб'єкти нормотворчості повинні використовувати нормотворчу техніку з метою створення максимально доступних, стислих, точних, однозначних, несуперечливих нормативно-правових актів.

3. Стадії створення нормативно-правових актів

Нормотворчість здійснюється в установленому порядку, складається з відповідних стадій.

Стадія нормотворчості – це сукупність процедурних дій, які здійснюються в процесі нормотворчості та об'єднані певною проміжною метою.

Стадіями створення нормативно-правових актів є такі.

1. *Підготування проекту нормативно-правового акта*, що включає:

- розгляд питання про необхідність прийняття нормативно-правового акта та ухвалення рішення щодо розроблення проекту. Таке рішення ухвалюється на підставі програм і планів нормотворчої діяльності, аналізу відповідних нормотворчих пропозицій, доручень від уповноважених органів державної влади тощо;

- організаційно-технічне і фінансове забезпечення підготування проекту. Зокрема, з метою опрацювання важливих і складних проектів утворюються комісії, які включають юристів-нормопроектувальників, вчених і практиків, представників зацікавлених організацій і громадських організацій; вирішується питання про обсяги фінансування підготування проекту;

- збирання необхідної інформації про стан суспільних відносин, які потребують правового регулювання, стан наявної нормативно-правової бази і практики її реалізації. При цьому з'ясовуються наукові напрацювання, громадська думка, вивчається вітчизняний та іноземний досвід;

- створення в разі необхідності концепції проекту нормативно- правового акта, в якій розкриваються основні ідеї, цілі прийняття, механізм реалізації майбутнього акта;
- формулювання тексту проекту, пояснювальної записки та інших необхідних документів до нього (наприклад, фінансово-економічного обґрунтування). Крім того, проект повинен одержати висновки уповноважених суб'єктів (наприклад, висновок Антимонопольного комітету України).

Ця стадія завершується офіційним внесенням суб'єктом нормотворчої ініціативи проектів нормативно-правових актів уповноваженому суб'єкту нормотворчості. Суб'єкти нормотворчої ініціативи визначаються Конституцією України, а також законодавством про статус відповідних органів.

2. Розгляд проекту нормативно-правового акта та ухвалення рішення щодо нього. Внесений у встановленому порядку проект розглядається та обговорюється суб'єктом нормотворчості, його відповідними органами і службами. При цьому з'ясовуються економічна, соціально-політична та юридична обґрунтованість проекту, його відповідність планам прийняття нормативно-правових актів.

На цій стадії можливим є публічне обговорення проекту нормативно-правового акта із залученням широкого кола зацікавлених суб'єктів (державних органів, підприємств, установ, громадських організацій тощо) та експертних установ. Крім того, проект акта або окремі ключові питання можуть бути винесені на референдум. Усе це дозволяє врахувати громадську думку, віднайти компроміси, збалансовані нормотворчі рішення.

У разі необхідності проект направляється для проведення експертизи (правової, фінансово-економічної, кримінологічної, наукової, екологічної та ін.). Наприклад, під час правової експертизи з'ясовується відповідність проекту Конституції та законодавству України, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, практики Європейського суду з прав людини, міжнародним договорам України, *acquis communitaire*. Експертиза оцінює також внутрішню узгодженість змісту проекту, його відповідність вимогам нормотворчої техніки тощо.

За результатами розгляду проекту уповноважений суб'єкт **може ухвалити одне з рішень:**

- а) прийняти нормативно-правовий акт;

- б) повернути проект для доопрацювання, внесення до нього необхідних змін із зазначенням зауважень і строку доопрацювання;
- в) відхилити проект нормативно-правового акта.

3.Офіційне оприлюднення (промульгація) нормативно-правового акта.Прийняті нормативно-правові акти оформлюються та підписуються уповноваженими суб'єктами, у разі необхідності реєструються в Міністерстві юстиції України, включаються до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, підлягають офіційному опублікуванню, після чого набирають чинності. Промульгація є необхідною формальною умовою для визначення початку дії нормативно-правових актів, підтвердження автентичності, офіційності їх текстів. Обов'язок офіційного оприлюднення передбачено у ст. 57 Конституції України, згідно з якою нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення. Оприлюднення нормативно-правового акта шляхом опублікування або безпосереднього доведення до виконавців – опублікування тексту акта з усіма реквізитами відбувається в офіційно встановлених друкованих виданнях: закони – «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник України», газета «Голос України»; постанови уряду – «Урядовий кур'єр»; укази Президента – «Офіційний вісник Президента України»; відомчі нормативні акти – у відповідних бюлетенях; нормативні акти органів самоврядування та державної адміністрації на місцях – в місцевій пресі. За законодавством України, нормативно-правовий акт (закон) набуває чинності після його опублікування (загальне правило).

Для різних видів нормотворчості встановлюються особливі процедурні вимоги. Зокрема, головними особливостямизаконодавчого процесує ускладнений порядок прийняття законів та докладна регламентація його стадій.*Порядок прийняття законів в Україні*визначається Конституцією України, а також Регламентом Верховної Ради України, затвердженим Законом від 10 лютого 2010 р.

Конституціями ряду країн (США, Індія, Україна та ін.) передбачена *факультативна (додаткова) стадія в законодавчому процесі–вступ у дію права «вето» президента*, тобто накладання ним заборони на прийнятий парламентом законопроект. Зокрема, в Україні Президент може скористатися своїм правом відкладного вето і повернути закон зі своїми зауваженнями і пропозиціями Верховній Раді для повторного розгляду. Якщо під час повторного розгляду закон приймається не менш як 2/3 голосів установленого Конституцією складу

Верховної Ради, Президент зобов'язаний підписати його і представити для офіційного опублікування протягом 10 днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно обнародується Головою Верховної Ради України і публікується за його підписом. Вето об'єктивно є стадією законотворчого процесу, має позапарламентський характер, але переборюється в парламенті (законодавчому органі).

Нормативно-правові акти скасовуються через голосування щодо них в цілому, а зміни і доповнення до них вносяться шляхом:

- 1) вилучення структурних частин;
- 2) доповнення структурних частин;
- 3) прийняття поправок;
- 4) викладення тексту акта в новій редакції.

4. Нормотворча техніка: поняття, елементи. Юридична термінологія

Важливим інструментом нормотворчої діяльності є *нормотворча техніка* – система засобів і правил вираження та закріплення змісту нормативно-правових актів, використання якої забезпечує ясність, точність, чіткість і несуперечність цих актів.

Ознаками нормотворчої техніки є такі.

1. Нормотворча техніка *є різновидом юридичної техніки*, яка охоплює сукупність засобів і правил вираження та закріплення змісту юридичних актів; безпосереднім її предметом виступають юридичні акти-документи. Нормотворча техніка застосовується при створенні нормативно-правових актів, що відрізняє її від інших видів юридичної техніки (правозастосовної, інтерпретаційної, договірної та ін.).

2. Її використання *спрямоване на створення ясних, точних, чітких і несуперечливих нормативно-правових актів*. Неправильне або неповне її використання призводить до недоліків як окремих нормативно-правових актів, так і всієї системи законодавства, що ускладнює реалізацію норм права, сприяє їх порушенню.

3. Нормотворча техніка *включає відповідні засоби і правила*. *Засоби* нормотворчої техніки є інструментами, що використовуються в процесі нормотворчості з метою забезпечення ясності, точності, чіткості та несуперечливості нормативно-правових актів (юридична термінологія, юридичні конструкції, способи викладення нормативно-правових актів тощо). *Правила* нормотворчої техніки є *технічними нормами*, які встановлюють вимоги до вираження і закріплення змісту нормативно-

правових актів та регулюють застосування відповідних засобів нормотворчої техніки.

4. Нормотворча техніка *заснована на знаннях і досвіді, накопичених у сфері нормотворчої діяльності*. Якість нормотворчої техніки, її належне використання при створенні нормативно-правових актів дають змогу досягти техніко-юридичної досконалості законодавства. Найбільш важливі засоби і правила нормотворчої техніки закріплюються в регламентах, які регулюють діяльність суб'єктів нормотворчості, викладаються в методичних рекомендаціях, посібниках з нормотворчої техніки.

За видами актів, при створенні яких використовується нормотворча техніка, можна виокремити *законодавчу* техніку і техніку творення *підзаконних* нормативно-правових актів.

Правила нормотворчої техніки:

1) вимоги до форми (зовнішнього оформлення) нормативно-правового акта – наявність обов'язкових офіційних реквізитів:

а) назва (заголовок) і вид документа, повна назва суб'єкта нормотворчості;

б) дата, у разі потреби – місце прийняття нормативного акта;

в) власний номер акта;

г) грифи («затверджено», «погоджено» тощо);

г) підписи;

д) посада і прізвище посадової особи, яка підписала нормативний акт; посада і прізвище уповноваженої посадової особи, яка скріпила підписом нормативний акт, – у випадках, передбачених конституцією і законом країни;

е) реєстраційний номер/код нормативного акта, та включення його до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

2) вимоги до структури нормативно-правового акта (закону) – наявність таких структурних складових:

а) *п р е а м б у л и* (у разі потреби);

б) *р у б р и к а ц і ї*: частини (вони містяться, як правило, у кодексах: загальна і особлива частини); розділи (мають наскрізну порядкову нумерацію, що позначається римськими цифрами); глави (мають наскрізну порядкову нумерацію, що позначається арабськими цифрами); статті (мають наскрізну порядкову нумерацію, що позначається арабськими цифрами); частини і пункти в підзаконних актах (позначаються арабськими цифрами з крапкою і починаються з абзацу);

пункти (позначаються буквою або арабською з маленької букви з дужкою); абзаци залежно від виду нормативного акта;

в) *п р и к и н ц е в і п о л о ж е н н я* (у разі потреби);

г) *п е р е х і д н і п о л о ж е н н я* (у разі потреби);

г) *д о д а т к и* (якщо вони існують).

Структурна будова нормативно-правового акта залежить від його специфіки і виду, передбачає поділ нормативного матеріалу за підрозділами; при цьому загальні норми і поняття, вживані в акті, містяться на його початку, а однорідні норми викладаються компактно у главах, розділах. Від структури закону (преамбула, розділи, глави, статті, частини статей, пункти, підпункти, прикінцеві положення; перехідні положення, додатки) відрізняється структура підзаконного акта (преамбула, розділи, підрозділи, пункти, підпункти, абзаци, додатки);

3) вимоги до змісту нормативно-правового акта:

а) регулювання однорідних суспільних відносин;

б) відповідність змісту акта його назві;

в) відсутність прогалин;

г) відсутність суперечностей усередині нормативного акта, а також колізій з іншими нормативними актами;

г) переважання прямих приписів, зведення до мінімуму бланкетних норм і відсилань; винятків, приміток тощо.

4) вимоги до стилю і мови (стилістики) викладу нормативно-правового акта: чіткість, ясність, зрозумілість для адресатів, стислість, компактність, послідовність, стандартність (визначеність) формулювань, відповідність вимогам сучасної державної літературної мови та правилам її правопису, простота – відсутність художнього прикрашення виразів (фраз) і декларативних положень (метафор, епітетів, порівнянь, аббревіатур, ненормативних слів і словосполучень), надмірної правової інформації (так званого нормативного «баласту») та ін. Стандартизованість формулювань надає особливій виразності нормативному стилю, відрізняє його від суто офіційно-ділового, додає йому наказового характеру.

У складі нормотворчої техніки з огляду на вищенаведені правила можна виділити **такі групи засобів і правил:**

1. Філологічні засоби і правила, які забезпечують стислість, зрозумілість, точність мови нормативно-правового акта. Вони включають використання таких засобів, як слова, словосполучення, речення, аббревіатури, розділові знаки тощо.

Філологічні правила вимагають: відповідності мови акта нормам українського правопису; експресивної нейтральності (беземоційності), неупередженості мови акта; доступності мови акта, що досягається за рахунок її точності, простоти, стислості, та ін.

2. Логічні правила та засоби, що забезпечують послідовність і несуперечливість нормативно-правового акта. Вони формуються, зокрема, через утворення і використання таких логічних засобів, як поняття, судження, умовиводи; додержання основних логічних законів (тотожності, суперечності (несуперечності), виключення третього);

Додержання правил **формальної та деонтичної логіки** забезпечує послідовність викладення змісту, узгодженість нормативно-правових приписів, недопущення логічних суперечностей, послідовне однакове використання понять.

3. Структурні засоби і правила, які забезпечують поділ нормативно-правового акта на його структурні елементи. Структура нормативно-правового акта може включати: преамбулу, основну частину, прикінцеві та перехідні положення, додатки. Нормативно-правовий акт залежно від виду та обсягу поділяється на пункти і підпункти, абзаци пунктів, статті та частини статей, частини, розділи та підрозділи, глави, книги та ін.

4. Засоби і правила оформлення документів, що визначають використання реквізитів нормативно-правового акта. Такими **реквізитами** є: вид акта; назва суб'єкта нормотворчості; найменування (заголовки) нормативно-правового акта; підпис посадової особи; дата і місце прийняття, номер акта; номер акта в Єдиному державному реєстрі нормативних актів.

5. Засоби і правила, що відповідають за системні зв'язки нормативно-правових актів. До них належать: відсилання (позначення зв'язків між приписами нормативно-правових актів); доручення підготувати і прийняти певний нормативно-правовий акт, привести власні акти у відповідність до прийнятих; оперативні приписи, за допомогою яких вводяться в дію і припиняється дія норм права; примітки; правові застереження та ін.

Для забезпечення системності слід досягти несуперечності між нормативно-правовими приписами, скоротити до мінімуму кількість нормативно-правових актів з одного й того самого питання, уникати необґрунтованого дублювання нормативно-правових приписів, узгоджувати акти, що видаються, з раніше прийнятими (своєчасно скасовувати акти та їх частини, що суперечать новому акту, вносити

необхідні зміни до чинних актів тощо), мінімізувати відсилання до нечинних нормативно-правових актів, оперативно приймати необхідні акти, системно використовувати термінологію.

6. Спеціально-юридичні засоби і правила. До них належать термінологія законодавства, юридична конструкція, презумпція, фікція, галузева типізація, спосіб формулювання норм права тощо.

Термінологія законодавства – це сукупність термінів, які застосовуються в законодавстві. У свою чергу **термін** – це слово або усталене словосполучення, що позначає поняття, яке використовується при викладенні змісту нормативно-правового акта.

Терміни, які використовуються в законодавстві, поділяються на три основні види: *загальноживані терміни* (територія, ділянка, документ тощо); *спеціальні технічні терміни* – слова і словосполучення, які походять з інших (неюридичних) наук (рентген, аудіовізуальний твір, провайдер та ін.); *спеціально-юридичні терміни* – слова і словосполучення, що відбивають специфіку правових явищ та використовуються юриспруденцією (позов, дієздатність, законність, юридична відповідальність, нормативно-правовий акт тощо).

Нормотворча техніка передбачає вимоги щодо єдності, однаковості вживання термінології (один термін повинен послідовно застосовуватися на позначення одного й того самого поняття; для позначення одних і тих самих понять неприпустимо використовувати синоніми). Термінологія законодавства має бути стабільною: неприпустимо без достатніх підстав відмовлятися від усталених термінів, а зміна їх значення має бути завжди обґрунтованою.

Одним із головних завдань удосконалення юридичних термінів в Україні є приведення їх у відповідність із термінами європейського і міжнародного права.

За ступенем охоплення правом регульованих суспільних відносин розрізняють терміни загально-правові, міжгалузеві) галузеві. На відміну від міжгалузевої термінології, що використовується в декількох галузях законодавства (наприклад, матеріальна відповідальність, значний збиток, провина), галузева термінологія спирається на предметно-логічні зв'язки і співвідношення понять, що відображають специфіку лише її сфери суспільних відносин і не поширюються на інші. Поняття терміну, котре використано в одній галузі законодавства, може бути неоднаковим за змістом із терміном, що міститься в іншій галузі. Наприклад, термін «декларація» у конституційному законодавстві може використовуватися як документ, який проголошує принципи і має рекомендаційний

характер; у митному законодавстві – як заява, що подається у разі провезення через кордон цінностей; у податковому законодавстві – заява особи про доходи, отримані протягом року; у міжнародному праві – заява, якою держави проголошують принципи своєї внутрішньої і зовнішньої політики або декларують свою позицію з конкретних питань, та ін.

Для єдності юридичної термінології необхідно, щоб при позначенні в нормативному тексті певного поняття послідовно вживався той самий термін, а при позначенні різних, незбіжних між собою понять використовувалися різні терміни. Щоб уникнути неправильного розуміння норми права, закон має вказати, в якому значенні вживається термін, що міститься в ньому, навести його дефініцію. Нормотворча техніка покликана забезпечувати *простоту, зрозумілість і чіткість термінології*. Головним засобом забезпечення цієї вимоги є визначення термінів у нормах-дефініціях або описових гіпотезах, диспозиціях та санкціях. Нормативні дефініції усувають неясність нормативно-правових актів, сприяють їх одноманітному застосуванню, зменшують можливість різного тлумачення в процесі реалізації права.

Правові дефініції– це стислі логічні визначення, що містять найістотніші правові ознаки понять, через які розкривається їх сутність. Правові дефініції є вихідним матеріалом для створення нормативного (законодавчого та підзаконного) акта чи нормативного договору. Підготовка проекту будь-якого нормативно-правового акта зазвичай починається з формулювання основних дефініцій, які уточнюються, коригуються в процесі подальшої нормотворчої роботи. Правові дефініції, що містяться в нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, не завжди тотожні дефініціям науки права, тобто тим, що розробляються і вживаються в юридичній науці, хоча нормотворча практика у формулюванні важливих понять має спиратися на наукові досягнення.

Розміщення правових дефініцій у нормативно-правових актах має свою ієрархію, яка відповідає ієрархії чинного законодавства: Конституція (найважливіші), закони (важливі), підзаконні акти (конкретизуючі). Дефініції мають бути введені в їх тексти лише у разі, коли в цьому є потреба. Відсутність необхідних дефініцій шкодить якості нормативно-правового акта. У вітчизняній нормотворчості майже традиційним стало наведення дефініцій на початку тексту акта або його найважливіших складових (розділів, глав).

Юридична конструкція – засіб побудови правового матеріалу відповідно до певного виду або типу правових відносин. Цей засіб забезпечує логічність, послідовність, однотипність та стислість викладення змісту закону. В кожній галузі права існують сталі, базові юридичні конструкції: склад злочину в кримінальному праві; модель цивільного договору в цивільному праві та ін. Так, конструкція складу злочину пов'язує в єдине ціле низку норм Загальної частини КК України та дає змогу уніфіковано викласти конкретні склади злочинів в Особливій частині КК України.

Юридична презумпція – засіб, що закріплює припущення про існування або відсутність юридично значущого факту. Презумпція утворюється на основі досвіду, завдяки спостереженню за повторюваними обставинами. Прикладом юридичної презумпції є припущення про смерть особи за умови її тривалої відсутності за місцем проживання, презумпція батьківства при народженні дитини у шлюбі, презумпція добросовісності поведінки учасника цивільних відносин.

Юридична фікція – засіб, за допомогою якого неіснуючі явища, процеси та обставини визнаються юридично існуючими, а також існуюче визнається юридично неіснуючим. Прикладом використання фікції у кримінальному праві є визнання за певних обставин несудимими осіб, які мають судимість.

Галузева типізація – засіб, який дозволяє закріпити норми права таким чином, аби вони включались у певну галузь права. Це досягається шляхом включення норми права в галузевий кодифікований акт, застосування галузевої термінології та ін.

У процесі нормотворчості використовуються два основні **способи формулювання норм права** – абстрактний і казуїстичний. **Абстрактний спосіб** формулювання приписів полягає у визначенні обставин, дій, явищ через родові ознаки. Прикладами його використання є визначення поняття злочину, встановлення правила про можливість будь-яких не заборонених законом дій власника щодо його майна. Сутність **казуїстичного способу** полягає у визначенні обставин чи дій через вказівку на їх індивідуальні ознаки, в тому числі шляхом формулювання переліку відповідних фактів, обставин, підстав, суб'єктів, повноважень тощо (наприклад, визначення переліку осіб спадкоємців і черговості їхнього спадкування).

5. Поняття систематизації законодавства

Систематизація законодавства – це діяльність із приведення нормативно-правових актів у впорядковану систему.

Першим завданням цієї діяльності є *забезпечення уніфікації національного законодавства* – його приведення до єдиної системи шляхом усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню подібних або близьких за змістом видів суспільних відносин.

Друге, не менш важливе завдання систематизації зумовлено необхідністю *забезпечити кожній людині право знати свої права та обов'язки*. В Україні така норма закріплена в ч. 1 ст. 57 Конституції України. В умовах одночасної дії десятків тисяч нормативно-правових актів, наявності значної кількості нечинних, неузгоджених, колізійних актів громадянинові важко відшукати необхідні норми, аби реалізувати це конституційне право самостійно, без організаційної та технічної фахової підтримки. Систематизація є ефективним засобом реалізації цього права шляхом забезпечення вільного та оперативного доступу громадян до всього масиву національного законодавства.

Об'єктами систематизації є як система законодавства у цілому, так і її окремі частини (нормативно-правові акти та ін.).

Суб'єкти систематизації поділяються на дві групи.

До *першої групи* належать спеціально уповноважені органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які здійснюють *офіційну* систематизацію. Її результатами є прийняття кодифікованих нормативно-правових актів (передусім кодексів), видання офіційних збірників законодавства (як правило, під грифом уповноваженого міністерства або відомства), методичних посібників для органів публічної влади та ін.

До *другої групи* суб'єктів систематизації входять приватні особи – громадяни та організації. Систематизація здійснюється ними за власною ініціативою з метою правового забезпечення господарської, наукової, освітньої або іншої діяльності. Така систематизація називається **неофіційною**. Її результатами є видання друкованих збірників, комп'ютерних баз даних та ін. Комп'ютеризація суспільного життя, розвиток приватної видавничої справи приводять до постійного збільшення частки неофіційної систематизації. Так, в Європі, зокрема у Франції, набула поширення практика створення провідними правознавцями неофіційних кодифікацій законодавства (в Україні кодифікація є прерогативою законодавчої влади).

Систематизація законодавства здійснюється на підставі певної системи **принципів** – обов'язкових загальних вимог до цього виду юридичної діяльності, головними серед яких є її повнота, доцільність, оперативність, безперервність, професіоналізм здійснення та ін. Їх додержання дозволяє суб'єктам систематизації якнайкраще досягти її **мети** – приведення національного законодавства в упорядковану систему.

У сучасній юридичній практиці використовуються такі способи досягнення цієї мети (**способи систематизації законодавства**):

- *першим* є збирання, фіксування в логічній послідовності, зберігання та підтримання нормативно-правових актів в актуальному стані, тобто з урахуванням усіх змін до них;
- *другим* є об'єднання нормативно-правових актів у збірники та зібрання за спільними ознаками;
- *третьим* є об'єднання кількох нормативно-правових актів, що регулюють певний вид однакових суспільних відносин, в єдиний нормативно-правовий акт без перероблення їхнього змісту;
- *четвертим* є створення нового кодифікованого нормативно-правового акта шляхом істотного перероблення змісту чинних нормативно-правових актів однієї галузі або підгалузі законодавства.

Відповідно до цих способів в юридичній науці виділяють такі **види систематизації законодавства**:

- 1) облік;
- 2) інкорпорація;
- 3) консолідація;
- 4) кодифікація.

Перші два види систематизації завжди здійснюються поза процесом нормотворчості, два останні – зазвичай у його межах.

Від систематизації слід відрізнити видання науково-практичних коментарів до Конституції, кодексів, інших актів законодавства. Ці джерела мають велике значення для вивчення і правильного застосування нормативно-правових актів, оскільки вони, як правило, опрацьовуються провідними правознавцями – науковцями, викладачами, суддями вищих інстанцій. Вони не мають офіційного характеру, є результатами наукового тлумачення, у практичній юридичній діяльності використовуються лише разом із першоджерелами – текстами нормативно-правових актів.

6. Облік, інкорпорація та консолідація законодавства

Облік законодавства – це вид систематизації, що здійснюється шляхом збирання, фіксування в логічній послідовності та зберігання нормативно-правових актів, підтримання їх у контрольному (актуальному) стані з урахуванням змін, а також створення спеціальних систем їх накопичення і пошуку.

Головним завданням обліку є підтримання нормативно-правових актів у стані, який дозволяє *оперативно одержувати актуальну і достовірну правову інформацію*. Ретельний облік законодавства є необхідним для забезпечення застосування норм права органами публічної влади, юридичними та фізичними особами. Основними вимогами до організації обліку законодавства є забезпечення повноти інформаційного масиву, достовірності правової інформації, зручності користування нею.

Засобами накопичення та оброблення нормативної інформації можуть бути:

1) *спеціальні журнали*, в яких реєструються нормативно-правові акти та всі зміни до них;

2) *картотеки*, в яких кожному нормативно-правовому акту відповідає його картка, що містить повну інформацію про його видавника, галузь і підгалузь законодавства, зміни, що внесені до акта, тощо;

3) *електронні носії інформації* (електронні сервери, жорсткі диски комп'ютерів, компакт-диски), які здатні вміщувати великий обсяг правової інформації, дають змогу створювати повні універсальні бази національного законодавства.

Цим засобам відповідають такі *форми обліку* законодавства, як журнальна, карткова та електронна. Журнальна та карткова форми обліку в зв'язку із загальною комп'ютеризацією використовуються все менше і тільки за умови невеликого інформаційного масиву. Значні можливості електронного обліку законодавства пов'язані з розширенням мережі Інтернет і спрощенням доступу до неї. Перевагами електронних баз правових даних є простота і швидкість пошуку та одержання необхідної правової інформації, оперативність її оновлення та актуалізації текстів нормативно-правових актів у разі внесення до них змін.

В Україні забезпечується безкоштовний доступ користувачів до баз національного законодавства на офіційних порталах Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, а також платний доступ до низки комерційних правових баз даних. Проте

слід мати на увазі, що тексти нормативно-правових актів, розміщені в зазначених базах у мережі Інтернет або на компактних електронних носіях інформації, не є офіційними.

Спеціальним офіційним видом обліку законодавства, що здійснюється уповноваженими органами державної влади, є створення *державних реєстрів нормативно-правових актів*. Так, згідно з Указом Президента України від 27 червня 1996 р. запроваджено Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів – автоматизовану систему збирання, накопичення та опрацювання актів законодавства. Цей Реєстр створено з метою забезпечення додержання єдиних принципів ідентифікації нормативно-правових актів і ведення їх державного обліку в межах інформаційного простору України, створення фонду нормативно-правових актів і підтримання їх у контрольному стані, надання інформації щодо них, забезпечення доступності, гласності та відкритості правової інформації для користувачів. До Реєстру включаються не тільки нормативно-правові акти, а й міжнародні договори України, рішення та висновки Конституційного Суду України.

Ведення Реєстру покладено на Міністерство юстиції України. Будь-яка юридична чи фізична особа може одержати копії еталонних текстів актів з інформаційного фонду Реєстру на електронних чи паперових носіях. Акти, включені до Реєстру, постійно підтримуються Міністерством юстиції України в контрольному стані з урахуванням усіх змін.

***Інкорпорація законодавства** –це вид систематизації, що здійснюється за допомогою впорядкування нормативно-правових актів без зміни їхнього змісту шляхом зведення в єдині друковані видання (збірники, зібрання, довідники тощо) за хронологією та/або тематикою.*

Нові нормативно-правові акти або норми права внаслідок інкорпорації не з'являються; втручання в тексти актів можливе лише на рівні редакційної правки. Інкорпорація може здійснюватися як органами публічної влади (офіційна інкорпорація), так і іншими особами в межах їхньої підприємницької діяльності, а також у наукових, навчальних та інших цілях (неофіційна інкорпорація).

Офіційна інкорпорація законодавства здійснюється шляхом підготування та опублікування збірників і зібрань нормативно-правових актів органами, що їх видали, або спеціально уповноваженими на цю діяльність органами. В Україні уповноваженим видавцем збірників актів законодавства та кодексів України є Міністерство юстиції України. Такі видання, як правило, мають примітки «Офіційне видання» або

«Офіційний текст», гриф відповідного органу державної влади і можуть використовуватися як офіційні джерела правової інформації.

Неофіційна інкорпорація законодавства, як правило, здійснюється в межах підприємницької діяльності упорядників і видавців, що діють відповідно до Закону України «Про видавничу справу».

Найпоширенішими в Україні **результатами інкорпорації** є збірники та зібрання законодавства.

Збірники законодавства – це збірки нормативно-правових актів, об'єднаних за тематичною ознакою.

Тексти актів у них наводяться із змінами на момент закінчення підготування до друку (на першій сторінці або у вихідних даних має міститися інформація про те, станом на яку дату наводяться тексти документів). Допускається включення в такі збірники не повних текстів актів, а лише необхідних витягів із них, а також офіційних роз'яснень органів державної влади з питань застосування цих актів, відповідних рішень Конституційного Суду України, узагальнень судової практики Верховного Суду.

Зібрання законодавства – це систематизовані за хронологічною ознакою збірки нормативно-правових актів.

Такі зібрання зазвичай мають офіційний характер. Так, поширеною є практика видання друкованих зібрань законів із роз'ємними частинами, що надає можливість актуалізувати тексти законів шляхом заміни частин, які втратили чинність, на нові. Причому видавці таких зібрань беруть на себе зобов'язання своєчасно постачати нові випуски передплатникам для самостійного оновлення текстів.

Консолідація законодавства – це вид систематизації, що здійснюється шляхом зведення декількох близьких за змістом нормативно-правових актів у новий єдиний нормативно-правовий акт беззміни їхнього змісту.

Консолідація характеризується такими **ознаками**:

1) вона завжди є офіційною, здійснюється виключно в межах нормотворчої діяльності;

2) нові норми права внаслідок здійснення консолідації не створюються, втручання в тексти нормативно-правових актів можливе лише на рівні редакційної правки;

3) результатом консолідації є видання нового нормативно-правового акта;

4) з моменту набрання чинності консолідованим нормативно-правовим актом втрачають чинність попередні акти, що входять до його складу.

Практика систематизації законодавства шляхом консолідації нормативно-правових актів є поширеною у багатьох країнах. Саме консолідованими, а не кодифікованими актами є, наприклад, Соціальний кодекс Німеччини, французький Кодекс про працю, англійські консолідовані статuti. В Україні консолідація нормативно-правових актів не практикується, наслідком чого є громіздкість вітчизняного законодавчого масиву, дублювання в ньому низки положень у різних актах.

7. Кодифікація законодавства і створення зводу законів

Кодифікація законодавства – це вид систематизації, що здійснюється шляхом перероблення та зведення у процесі нормотворчості норм права, що містяться в різних нормативно-правових актах, у логічно узгоджену, побудовану на наукових принципах систему і створення на цій основі нового єдиного нормативно-правового акта.

Ознаками кодифікації є такі:

- 1) як і консолідація, вона завжди є офіційною систематизацією, що здійснюється виключно в межах нормотворчої діяльності;
- 2) результатом кодифікації є видання нового (кодифікованого) нормативно-правового акта;
- 3) у процесі кодифікації з'являються нові елементи системи права – норми та інститути права, що принципово відрізняє кодифікацію від інших видів систематизації;
- 4) з набранням чинності кодифікованим актом попередні акти, що регулюють аналогічні суспільні відносини, втрачають чинність повністю або в частині, що суперечить цьому акту.

Результатом кодифікації є *видання кодифікованого акта* – нового зведеного нормативно-правового акта, що системно і вичерпно регулює певну сферу суспільних відносин – на рівні галузі або підгалузі права.

Кодифіковані акти становлять той фундамент, на якому будується нове законодавство. Вони впорядковують нормативно-правовий масив, усувають наявні суперечності, уніфікують правовий категорійний апарат, забезпечують термінологічно-мовну єдність нормативно-правових актів.

На відміну від результатів інших видів систематизації кодифікований акт не тільки впорядковує чинне законодавство, а й якісно, методологічно вдосконалює його. Кодекс є свідченням високого рівня розвитку юридичної науки та законодавчої техніки і водночас потужним поштовхом до подальших наукових досліджень відповідної галузі, розроблення та видання нових нормативно-правових актів на виконання його норм. Підготування до його видання, як правило, займає роки і навіть десятиріччя (так, накопичення необхідного наукового потенціалу, підготування та безпосереднє опрацювання Німецького цивільного уложення зайняло майже все ХІХ ст.).

За рівнем перероблення та оновлення правових норм історично склалися **два основні методи кодифікації**: кодифікація-компіляція і кодифікація-реформа.

Кодифікація-компіляція – це метод кодифікації законодавства, що передбачає зібрання чинних норм права та їх приведення в певну кодифіковану форму без суттєвих змін.

Цей метод використовується у разі, якщо єдиною метою кодифікації є спрощення та уніфікація законодавства. Багато відомих історії кодифікацій здійснено саме за цим методом. Серед них – Руська правда, Соборне уложення 1649 р., Господарський кодекс України.

Кодифікація-реформа – це метод кодифікації законодавства, що передбачає зібрання норм права та їх приведення в певну кодифіковану форму із суттєвими змінами, зокрема створенням принципово нових норм та інститутів.

Цей метод є складнішим, більш тривалим, передбачає більш високий рівень юридичної науки та нормотворчої майстерності. Як правило, він використовується на тих етапах реформування суспільства, що передбачають одночасне реформування правової системи і досягнення не тільки суто юридичних, а й інших цілей – утвердження та закріплення нових цивілізаційних стандартів, нового типу державного режиму, принципово нових відносин власності тощо. Такими кодифікаціями є Французький цивільний кодекс 1804 р., відомий як Кодекс Наполеона, Німецьке цивільне уложення 1896 р. Серед прикладів сучасних вітчизняних кодифікацій-реформ – Цивільний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, Кримінальний процесуальний кодекс України.

Головними видами кодифікованих актів є **Основи законодавства і кодекси**.

Основи законодавства містять найбільш загальні норми права і визначають цілі та принципи правового регулювання певної групи суспільних відносин. Вони видаються зазвичай у країнах з федеративною формою державного устрою і мають на меті уніфікацію майбутніх однотипних законодавчих актів суб'єктів федерації. Такі кодифікації видавалися, наприклад, у Російській Федерації до 1993 р.

У національній правовій системі України специфічною метою Основ законодавства є закріплення найбільш загальних, принципівих положень, що в подальшому мають стати стрижневими для нових законів. На цей час в Україні діють основи законодавства про охорону здоров'я, про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Ці нормативно-правові акти затверджені законами України, містять норми прямої дії і є фундаментом для створення відповідних законів та підзаконних актів.

Кодекс є єдиним, зведеним, юридично і логічно цілісним, внутрішньо узгодженим нормативно-правовим актом. Він забезпечує на науковій основі повне, узагальнене і системне регулювання відповідної галузі або підгалузі права.

На цей час чинними є 22 кодекси України: Цивільний, Сімейний, Земельний, Житловий, законів про працю, Господарський, Кримінальний, про адміністративні правопорушення, Бюджетний, Податковий, Митний, Цивільний процесуальний, адміністративного судочинства, Господарський процесуальний, Кримінальний процесуальний, Кримінально-виконавчий, Повітряний, Лісовий, про надра, Водний, торговельного мореплавства, цивільного захисту. Законодавча діяльність із кодифікації законодавства є безперервною. Так, на стадії опрацювання знаходяться проекти Трудового, Виборчого кодексів України, а також змін до чинних кодексів.

Кодекси є важливим чинником стабільності системи законодавства, національної правової системи загалом. Вони діють, як правило, протягом багатьох років. Норми інших нормативно-правових актів, навіть законів, не повинні суперечити відповідним кодексам. Так, згідно з ч. 2 ст. 3 ЗК України земельні відносини регулюються цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами, якщо вони не суперечать цьому Кодексу. Відповідно до ч. 2 ст. 4 ЦК України якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи подав до Верховної Ради України проект закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж цей Кодекс, він зобов'язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до цього Кодексу, причому обидва проекти розглядаються Верховною

Радою України одночасно. Зазначеними нормами законодавець визначає особливе місце кодексів у системі законодавства, забезпечує стабільність правового регулювання.

Основними видами **кодифікацій** є галузева і спеціальна.

Галузева кодифікація здійснюється на рівні певної галузі законодавства. Її результатами в Україні є видання, наприклад, ЦК, КК, ЦПК, КПК.

Спеціальна кодифікація здійснюється у межах певної підгалузі законодавства. У результаті проведення цього виду кодифікації в Україні видано, наприклад, Бюджетний, Податковий, Митний кодекси.

Особливим видом систематизації законодавства є створення **зводу законів** – зібрання в одному нормативно-правовому акті всього чинного законодавства держави, розташованого у хронологічному порядку або за галузями права.

Цей систематизований акт відрізняється такими головними ознаками:

1) він завжди є офіційним джерелом нормативно-правових актів, оскільки видається від імені та за дорученням органу законодавчої влади;

2) звід законів має пріоритет перед усіма попередніми офіційними публікаціями законів, містить їхню чинну редакцію;

3) він є зібранням усіх чинних законів без винятку (а не кодифікацією за галузевим принципом);

4) цей вид систематизації передбачає велику попередню законотворчу роботу з узгодження норм права, усунення колізій і прогалин у законодавстві, скасування застарілих норм, об'єднання законів, що регулюють однакові питання, в єдині законодавчі акти тощо.

Діяльність із опрацювання зводу законів має властивості консолідації та кодифікації, він посідає окреме, особливе місце серед інших результатів систематизації. Робота з підготування та видання зводу законів є тривалою, важкою, передбачає надзвичайно високий рівень юридичної науки та законодавчої техніки.

Історії юриспруденції відомі реальні приклади створення таких універсальних актів. Першим із них вважається давньоримський Звід законів Юстиніана, що в XVI ст. одержав назву *Corpus juris civilis* – Звід цивільних законів. В історії російського права першим і найвідомішим повноцінним актом такого типу був Звід законів Російської імперії 1833 р. Він складався з 16 великих томів, містив у хронологічному порядку всі закони Російської імперії, починаючи з Соборного уложення 1649 р., і був визнаний єдиним чинним законодавчим актом країни.

Слід зазначити, що кодифікації є важливим показником рівня прогресу людства, взірцем правничої думки. Почесне місце в скарбниці світової культури посідають перший із видатних кодексів – вавилонський Кодекс Хаммурапі, оригінал якого у вигляді базальтової стели зберігається в Луврі (Париж), римські Закони XII таблиць та *Corpus juris civilis*, Руська правда – пам'ятник середньовічної вітчизняної правничої думки, славнозвісні кодифікації XIX ст. – Кодекс Наполеона, Німецьке цивільне уложення, Звід законів Російської імперії та ін. Ці зразки систематизації законодавства є видатними пам'ятками не тільки правничої думки, а й світової цивілізації загалом.

ЛЕКЦІЯ 9. Правові відносини

1. Поняття і види правових відносин.
2. Суб'єкти правових відносин та їх види.
3. Правосуб'єктність і правовий статус суб'єктів правовідносин.
4. Об'єкти правових відносин, їх види.
5. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин.
6. Юридичні факти та їх види.

1. Поняття і види правових відносин

Суб'єкти права мають можливість реалізовувати свої права та обов'язки як у відносинах з іншими особами, так і поза ними. Це дає підстави виділити **два шляхи реалізації норм права**:

1) використання суб'єктом його прав і виконання ним обов'язків, коли він *вступає у відносини з іншими особами*. Наприклад, власник може користуватися своїм майном, а всі інші суб'єкти повинні утримуватися від втручання у сферу його майнових прав. Поза відносинами з іншими особами реалізуються норми права, які встановлюють заборони (наприклад, заборона вбивати, гвалтувати та ін.);

2) реалізація правових норм, пов'язана з необхідністю для суб'єкта *вступати у правовідносини з іншими особами*.

Правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані правом, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Характерними **ознаками** правовідносин є те, що:

1) *це суспільні відносини*, що виникають між людьми та їх об'єднаннями (наприклад, відносини з приводу купівлі-продажу майна, відносини у зв'язку зі зверненням до суду);

2) це відносини, *щовиникають, змінюються та припиняються на основі норм і принципів права*. Норми права зазвичай закріплюють модель таких відносин, визначаючи їх об'єкти, суб'єктів, права та обов'язки останніх, а також юридичні факти, необхідні для виникнення, зміни і припинення цих відносин. Водночас модель певних відносин (насамперед деяких цивільних і сімейних) безпосередньо нормами не встановлюється; їх правове впорядкування здійснюється за допомогою інститутів аналогії закону та аналогії права, а також за власним рішенням (домовленістю) суб'єктів, яке не суперечить принципам права і нормам, обов'язковість яких випливає з їх змісту або із сутності відносин між сторонами;

3) *суб'єкти правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками*. Вони виступають як уповноважені і зобов'язані особи; права та інтереси уповноважених осіб можуть бути реалізовані через виконання обов'язків зобов'язаних осіб. Наприклад, право кредитора як уповноваженої на одержання боргу особи реалізується завдяки діям боржника як особи, зобов'язаної повернути борг;

4) правовідносини являють собою *індивідуалізовані та конкретизовані зв'язки*. *Індивідуалізація* означає зв'язок між конкретними, поінформованими щодо один одного суб'єктами. У свою чергу *конкретизація* полягає у визначеності об'єкта певного правовідношення, а також змісту й обсягу прав та обов'язків його суб'єктів. Так, якщо норма цивільного права, яка регулює суспільні відносини купівлі-продажу, передбачає, зокрема, обов'язок покупцеві оплатити майно, що продається, та обов'язок продавця передати майно покупцю, то правовідношення з купівлі-продажу виникає між певним покупцем і певним продавцем стосовно визначеної речі (наприклад, конкретної моделі телевізора) і передбачає наявність конкретних індивідуальних прав та обов'язків (наприклад, обов'язок покупця сплатити 10000 грн за телевізор до 20 січня 2021 р. та його право вимагати доставлення телевізора за місцем свого постійного проживання протягом трьох днів з моменту оплати);

5) охороняються державою, забезпечуються заходами державного впливу аж до примусу. У більшості випадків суб'єктивні права і юридичні обов'язки здійснюються без застосування примусових заходів. У разі

потреби зацікавлена сторона може звернутися до компетентного державного органу, що виносить рішення (акт застосування права) з чітким визначенням прав і обов'язків сторін. Можливість державного примусу створює режим соціальної захищеності, безпеки, законності.

Склад правовідношення –це юридична конструкція, яка включає сукупність елементів, необхідних для його виникнення: об'єкт, суб'єктів, юридичний зміст (права і обов'язки суб'єктів), юридичний факт.

Об'єкт правовідношення– це матеріальне або нематеріальне благо, заради якого суб'єкти вступають у правовідношення.

Суб'єкти правовідношення –це його учасники, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Юридичний зміст правовідношення – цесуб'єктивні права та юридичні обов'язки його суб'єктів.

Юридичний факт–це життєва обставина, з наявністю або відсутністю якої пов'язуються виникнення, зміна та припинення правовідношення.

Правовідносини можуть бути **класифіковані** за різними критеріями.

1. *За предметом правового регулювання* вони поділяються на **наконституційні, цивільні, адміністративні, трудові, фінансові** та ін. Наприклад, відносини, пов'язані з прийняттям на роботу, звільненням з роботи працівника власником або уповноваженим ним органом, є трудовими; відносини, пов'язані з наданням банком кредиту фермеру, – цивільними; відносини з приводу виконання Державного бюджету – фінансовими.

2. *За функціональним призначенням* виокремлюють **регулятивні** та **охоронні** правовідносини. Регулятивні правовідносини виникають на основі регулятивних норм права (наприклад, регулятивними є правовідносини з перевезення вантажу, користування комунальними послугами). Охоронні правовідносини виникають на основі охоронних норм права у разі порушення регулятивних норм (наприклад, відносини щодо накладання штрафу на водія у зв'язку з порушенням ним правил дорожнього руху).

3. Розрізняють також **матеріальні** та **процесуальні** правовідносини. Матеріальні правовідносини виникають на основі норм матеріального права (наприклад, відносини з приводу одержання вищої освіти, передавання у власність майна). У свою чергу процесуальні правовідносини виникають на основі норм процесуального права

(наприклад, відносини з приводу розгляду в суді цивільних справ, з приводу проходження зовнішнього незалежного оцінювання).

4. *За тривалістю дії* виділяють постійні, тимчасові та одномоментні правовідносини. **Постійні** правовідносини – це правовідносини, дія яких у момент їх виникнення не обмежена часом (наприклад, шлюбні відносини, постійні трудові відносини). **Тимчасові** правовідносини тривають певний, визначений час (наприклад, відносини з приводу виконання підрядних робіт, перевезення вантажу, строкові трудові відносини). **Одномоментні** правовідносини виникають і припиняються внаслідок реалізації прав та обов'язків у дуже стислі строки, в один момент (наприклад, роздрібна купівля-продаж).

5. *За характером обов'язку:* **активні** – обов'язок здійснити певні дії на користь іншої сторони; **пасивні** – обов'язок утриматися від небажаних для іншої сторони дій; **змішані** – складні правовідносини, в яких поєднуються правовідносини пасивного й активного типу.

6. *За поділом прав і обов'язків між суб'єктами:* **односторонні** – кожна зі сторін має або права, або обов'язки (договір дарування, договір позики); **двосторонні** – кожна зі сторін має як права, так і обов'язки (договір купівлі-продажу); **багатосторонні** – кожна із трьох і більше сторін має права й обов'язки стосовно одна одної (цивільно-правова угода, в якій, крім двох основних сторін, діє третя сторона – посередник).

7. *За ступенем визначеності суб'єктів:* **абсолютні** – визначена лише одна сторона – носій суб'єктивного права, а всі інші (суспільство і кожний суб'єкт права) зобов'язані утримуватися від порушення його законних прав та інтересів (відносини власності – точно визначений власник, всі інші зобов'язані не заважати йому здійснювати свої права); **відносні** – точно визначені права й обов'язки всіх учасників, як у правомочних, так і правозобов'язаних (покупець і продавець; працівник і роботодавець тощо).

2. Суб'єкти правових відносин та їх види

Суб'єкти правовідносин – це суб'єкти права, які вступили у правовідношення для реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Поняття суб'єктів правовідносин та суб'єктів права не завжди збігаються. Зважаючи на те, що правовідносини – не єдина форма реалізації норм права, суб'єкт права не завжди є водночас суб'єктом правовідносин.

Відмінність суб'єктів права від учасників правовідносин полягає в такому:

- 1) суб'єкти права є потенційними учасниками правовідносин;
- 2) суб'єкти права можуть втілити (реалізувати) свої права й поза правовідносинами;
- 3) суб'єкти права (діти; душевнохворі) можуть володіти лише правоздатністю, а для учасників правовідносин необхідна дієздатність. Від їх імені у правовідносинах виступають законні представники (батьки, опікуни, піклувальники), щоб набути права та виконати обов'язки.

Суб'єкти правовідносин поділяються на *індивідуальні* (фізична особа, посадова особа) та *колективні* (юридична особа, орган державної влади та ін.).

У правовідносинах у сфері *приватного права* беруть участь переважно *фізичні особи* як індивідуальні суб'єкти права та *юридичні особи* як колективні суб'єкти. В цих правовідносинах вони беруть участь як покупець і продавець, працівник і роботодавець, кредитор і боржник тощо.

Фізичною вважається особа як учасник приватних правовідносин – громадяни, тобто особи, що мають громадянство певної країни; іноземні громадяни; особи без громадянства (апатриди); особи з подвійним громадянством (біпатриди).

Юридичними особами є організації, створені і зареєстровані в установленому законом порядку, які можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав та обов'язків і здійснювати їх, бути позивачами та відповідачами у суді.

Ознаки юридичної особи:

1) організаційна єдність і автономія, тобто чітка внутрішня структура, наявність органів управління і відповідних підрозділів для виконання завдань і функцій, закріплених статутом, установчим договором або положенням; самостійний баланс – кошторис витрат, статутний фонд і банківський рахунок;

2) майнова відокремленість, тобто має майно, яке відокремлене від майна її учасників і засновників; володіння цим майном на праві власності, господарського відання або оперативного управління. Важливим є не факт наявності майна як такого, а сам принцип функціонування організації за розпорядженням, користуванням і володінням ним;

3) наявність самостійної майнової відповідальності за своїми обов'язками, що нерозривно пов'язано з майновою відокремленістю.

Наприклад, стягнення кредиторів звертаються на відособлене майно організації;

4) участь у цивільному обігу від свого імені, набуття і здійснення від свого імені майнових та особистих немайнових прав, несення обов'язків (цивільна дієздатність);

5) процесуальна правосуб'єктність – здатність бути позивачем і відповідачем у суді (звертатися з позовом до громадян, інших осіб, відповідати за боргами у разі зворотного позову) (процесуальна дієздатність);

6) легалізація діяльності – зареєстрованість у встановленому законом порядку (у сфері підприємницької діяльності легалізацією є момент видачі ліцензії на спеціально визначені види діяльності).

Види юридичних осіб залежно від порядку створення:

- *юридичні особи приватного права* – створюються на підставі установчих документів (статут, затверджений учасниками, або установчий договір між учасниками);

- *юридичні особи публічного права* – створюються за рішенням державного органу (розпорядчим актом президента країни, вищого органу державної виконавчої влади, органу державної влади на місцях або органу місцевого самоврядування).

Види юридичних осіб залежно від держави:

- *державні* – створюються для виконання функцій держави; мають публічні цілі і не прагнуть до одержання прибутку як статутного завдання; можуть займатися і підприємницькою діяльністю, але лише тією мірою, яка служить досягненню цілей, заради яких вони створені і відповідають їм; фінансуються головним чином коштом держбюджету; функціонують на підставі принципу: «заборонено все, окрім прямо дозволеного законом»;

- *недержавні* – створюються у сфері господарювання, політики, освіти, культури (громадські організації, профспілки, політичні партії, релігійні організації, приватні підприємства, господарські об'єднання та ін.); мають на меті досягнення цілей та інтересів своїх членів; фінансуються, як правило, своїм коштом; діють відповідно до статутних документів, зареєстрованих у встановленому законом порядку; функціонують на підставі принципу «дозволено все, окрім прямо забороненого законом». Недержавні юридичні особи можна поділити на комерційні (мають на меті отримання прибутку) і некомерційні (не мають на меті отримання прибутку).

Специфічним суб'єктом відносин у *публічному праві* є *суб'єкт владних повноважень* (орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи та ін.). Вони беруть участь у таких правовідносинах як контролюючий орган, розпорядник бюджетних коштів, суддя, слідчий, державний службовець та ін. Крім того, у публічні правовідносини можуть вступати фізичні та юридичні особи, які беруть участь у них як громадяни, іноземці, особи без громадянства, виборці, політичні партії, громадські організації та ін.

Специфічними суб'єктами правовідносин є *держава, Автономна Республіка Крим, територіальна громада*. Так, держава вступає в різні правовідносини, зокрема у міжнародні (тобто у відносини з іноземними державами і міжнародними організаціями), публічні (наприклад, відносини щодо громадянства), приватні (відносини з приводу спадкування за заповітом на користь держави).

3. Правосуб'єктність і правовий статус суб'єктів правовідносин

Правосуб'єктність – це здатність особи бути суб'єктом права.

Завдяки правосуб'єктності особа як суб'єкт права здатна бути учасником правовідносин. У юридичній науці розрізняють:

- *загальну правосуб'єктність*, тобто здатність особи бути суб'єктом права у межах певної правової системи (наприклад, правової системи України);
- *галузеву правосуб'єктність*, тобто здатність особи бути суб'єктом тієї чи іншої галузі права. Наприклад, йдеться про конституційну, цивільну, кримінально-правову, трудову правосуб'єктність;
- *спеціальну правосуб'єктність*, тобто здатність особи бути учасником певного кола правовідносин у межах галузі права. Наприклад, спеціальну правосуб'єктність мають державні службовці, військовослужбовці, пенсіонери, студенти та ін.

Правосуб'єктність визначає становище особи в суспільстві, є умовою і гарантією стабільності її правового статусу. Вона є не просто сумою прав та обов'язків, не тільки їх кількісним відображенням, а й необхідним і постійно діючим станом, елементом правового статусу особи, передумовою реалізації її прав та обов'язків.

Правосуб'єктність складається з правоздатності та дієздатності.

Правоздатність – це здатність суб'єкта права мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Правоздатність притаманна всім суб'єктам

права, хоча вони не обов'язково реалізують усі належні їм права. Правоздатність фізичної особи виникає від її народження і припиняється смертю. У свою чергу правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Особливості виникнення і припинення правоздатності суб'єктів публічного права визначаються Конституцією та законами. Наприклад, особа набуває правоздатності судді після її призначення на посаду Президентом України і складення присяги судді. Правоздатність судді припиняється залежно від підстав для його звільнення з посади.

Дієздатність – це здатність суб'єкта права своїми діями набувати права та обов'язки, самостійно їх реалізовувати.

Необхідність виділення у складі правосуб'єктності правоздатності та дієздатності зумовлена тим, що у деяких галузях права можливість певного суб'єкта мати права та обов'язки не завжди означає можливість їх самостійного набуття та здійснення. Іншими словами, правосуб'єктність нібито роз'єднується на відокремлені структурні елементи: правоздатність і дієздатність. Прикладом цього є цивільне право, яке визнає цивільну правоздатність фізичних осіб з моменту народження, у той час як цивільна дієздатність виникає поступово, з досягненням певного віку, залежить від віку і психічного стану особи.

Так, *часткова цивільна дієздатність* встановлюється для осіб, які не досягають 14 років (малолітніх осіб). *Неповна цивільна дієздатність* встановлюється для фізичних осіб віком від 14 до 18 років (неповнолітніх осіб). *Повну цивільну дієздатність* має фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття). За певних умов набуття повної цивільної дієздатності є можливим до досягнення 18 років.

Обмежена цивільна дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо особа страждає на психічний розлад, що істотно позначається на її здатності усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Суд також може обмежити цивільну дієздатність, якщо особа зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми і ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Фізична особа може бути визнана *недієздатною* судом, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Над *недієздатною* фізичною особою встановлюється *опіка*.

У деяких галузях (наприклад, у трудовому праві) правосуб'єктність існує як єдина праводієздатність: правоздатність і дієздатність виникають у особи одночасно. Це пояснюється тим, що специфіка трудових правовідносин передбачає особисте виконання працівником трудових обов'язків; особа до досягнення певного віку (за законодавством України – до 14 років) не може здійснювати трудові обов'язки, а виконання їх іншою особою не допускається.

Для юридичних осіб цивільна правоздатність і дієздатність зазвичай виникають одночасно.

Крім того, іноді виділяють третій елемент правосуб'єктності – *деліктоздатність*, тобто здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені нею правопорушення (делікти). Вона нерозривно пов'язана з дієздатністю. У деяких випадках деліктоздатність передуює настанню повної дієздатності. Наприклад, в Україні кримінальній і адміністративній відповідальності підлягають особи, яким до здійснення злочину виповнилося 16 років, а за види злочинів підвищеної соціальної небезпеки (особливо тяжкі злочини) вона настає з 14 років. Не досягнувши повної дієздатності, ці особи є деліктоздатними. Передумовою деліктоздатності є *осудність*, тобто здатність у момент здійснення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Правосуб'єктність юридичної особи настає з моменту державної реєстрації. Державна реєстрація означає легалізацію підготовлених установчих документів і реквізитів (статут, кругла печатка, штампи, найменування та ін.) та одержання свідоцтва про державну реєстрацію – документа устанавленого зразка, що засвідчує факт внесення до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію юридичної або фізичної особи. Виключення з державного реєстру означає ліквідацію юридичної особи і, отже, втрату її правосуб'єктності.

Правосуб'єктність юридичної особи є спеціальною: вона здійснює лише ті дії, котрі зафіксовані в установчих документах.

Поняття правосуб'єктності має важливе значення для визначення правового статусу особи.

Правовий статус – це сукупність суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і законних інтересів суб'єктів права.

В юриспруденції розрізняють:

1) *загальний правовий статус* особи, визначений у межах певної правової системи (зокрема правовий статус людини);

2) **спеціальний правовий статус**, який мають окремі категорії осіб (наприклад, судді, прокурори, студенти, фінансові установи);

3) **індивідуальний правовий статус**, який має конкретна особа; він визначається нормативними, індивідуальними та іншими правовими актами (наприклад, правочинами).

4. Об'єкти правових відносин, їх види

Об'єкт правовідносин—це матеріальне або нематеріальне благо, задля одержання, передавання або використання якого суб'єкти вступають у правовідносини.

Об'єкти правовідносин – це те, заради чого вони виникають. Якщо об'єкт права – суспільні відносини, що можуть бути предметом регулювання і вимагають такого регулювання, то об'єкт правовідносин – конкретніше – це частинка суспільних відносин, елемент (одиниця загального), з приводу якого взаємодіють суб'єкти, те, на що спрямовані суб'єктивні юридичні права і обов'язки осіб. Одне й те ж благо може бути об'єктом різних відносин. Людина не може бути об'єктом правовідносин.

Такі об'єкти є конкретними та індивідуалізованими; саме потреба в об'єкті спричиняє виникнення правового зв'язку між суб'єктами, викликає появу і реалізацію їх прав та обов'язків.

Залежно від специфіки блага виділяють такі **види об'єктів** правовідносин:

1) **природні об'єкти**— земля, її надра, атмосферне повітря, водні, лісові та інші природні ресурси; вони мають природний характер, не створюються людьми, але використовуються ними для задоволення своїх потреб;

2) **речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше рухоме і нерухоме майно**. Предмети матеріального світу задовольняють різноманітні потреби людини і виступають об'єктами майнових відносин (наприклад, купівля-продаж, дарування, обмін, спадкування);

3) **немайнові блага (особисті та соціальні)**— життя, здоров'я, честь і гідність, свобода, недоторканність житла, права людини, конституційний лад, громадський порядок і безпека, довкілля, належне управління та ін. Вони визнаються значущими для суспільства і людини, внаслідок чого захищаються правом;

4) **результати дій, у тому числі послуги і результати робіт**. Вони надаються у сферах управління, побутового обслуговування, господарській, культурній, освітянській та інших сферах (наприклад, соціальні, адміністративні, фінансові, побутові послуги);

5) *об'єкти права інтелектуальної власності* (літературні та художні твори, комп'ютерні програми, наукові відкриття, торговельні марки та ін.). З приводу використання і передавання таких об'єктів виникають різноманітні правовідносини.

5. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин

Суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин утворюють *зміст правовідносин*.

Суб'єктивне право – це гарантована нормами права міра можливої поведінки особи.

Суб'єктивне право безпосередньо пов'язане із свободою особи і виступає мірою цієї свободи. Воно належить уповноваженій особі, його реалізація дає змогу задовольнити певний власний інтерес. При цьому носій суб'єктивного права вільно обирає передбачений правом варіант поведінки. Наприклад, особа має право на шлюб, на працю і відпочинок тощо. Водночас межі можливої поведінки суб'єкта визначено нормами права. Так, право на шлюб може бути реалізоване особою лише за наявності певних умов (досягнення шлюбного віку, дієздатності та ін.) і з додержанням законодавчих обмежень (наприклад, щодо заборони перебування в іншому шлюбі, заборони перебування в шлюбі з родичами прямої лінії споріднення).

Реалізація суб'єктивного права, тобто переведення передбачених ним можливостей у практичну площину, реальне здійснення відповідних правомірних дій відбуваються як у межах правовідносин, так і поза ними. У першому випадку вона зумовлена певними юридичними фактами (наприклад, фактом укладання договору, подачі позову, скарги або заяви, виданням наказу). Саме в межах правовідносин відбувається конкретизація суб'єктивного права, визначеного нормою права: здійснюється його прив'язка до іншого суб'єкта – зобов'язаної сторони, до певного об'єкта (визначеного блага), уточнюються зміст і межі дозволеної поведінки уповноваженої особи.

У складі суб'єктивного права можна виокремити такі *правомочності*:

а) *право на власні дії*, тобто можливість суб'єкта діяти особисто (наприклад, право голосувати, подавати позов до суду, продавати або дарувати своє майно та ін.);

б) *право на чужі дії*, тобто можливість суб'єкта вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи (вимагання) (наприклад, вимагати

сплати боргу, передавати майно, відшкодувати податкові недоплати та ін.);

в) **право на дії уповноважених осіб**, тобто можливість звертатися до уповноважених на це суб'єктів заради застосування державного примушування у разі невиконання зобов'язаною особою своїх обов'язків (домагання). Це право приводить у дію апарат держави – примус, якщо інша сторона не виконує своїх обов'язків (стягувати в примусовому порядку борг, поновлювати незаконно звільненого на роботі). Праводомагання є продовженням права-вимоги і найважливішою гарантією виконання певних обов'язків.

Наприклад, у разі відчуження майна виникають правовідносини між покупцем і продавцем. Покупець має право оплатити й одержати товар (право на власні дії), вимагати від продавця передати товар (право на вимагання), а також звернутися до суду про відшкодування збитків (право на дії уповноважених осіб).

Юридичний обов'язок – це встановлена нормами права міра належної поведінки особи.

Юридичний обов'язок покладається на зобов'язану особу, яка повинна обрати передбачений правом варіант поведінки – здійснювати певні дії або утримуватися від них. При цьому право визначає міру необхідної поведінки. Наприклад, особа зобов'язана сплачувати податки в певному розмірі та у визначені строки; батьки зобов'язані утримувати своїх дітей і піклуватися про них; суб'єкти підприємницької діяльності повинні утримуватися від поширення неповних, неточних або неправдивих даних про походження товару, виробника, ціну і знижки на них. Юридичний обов'язок є гарантом виконання суб'єктивних прав, що встановлюються в інтересах уповноваженої особи.

Реалізація юридичних обов'язків, так само як і реалізація суб'єктивного права, відбувається в межах правовідносин або поза ними. У межах правовідносин визначений нормою права юридичний обов'язок конкретизується: визначаються уповноважена сторона, певний об'єкт, уточнюються зміст і межі належної поведінки зобов'язаної особи.

Юридичний обов'язок передбачає:

а) необхідність здійснення певних дій або утримання від них – це зобов'язання діянням;

б) необхідність відреагувати на законні вимоги уповноваженої особи (наприклад, обов'язок виконувати умови договору) – це зобов'язання виконанням;

в) необхідність не перешкоджати уповноваженій особі користуватися благами, на які вона має право – це зобов'язання не перешкоджати контрагенту;

г) необхідність нести відповідальність за невиконання своїх обов'язків (наприклад, обов'язок боржника платити неустойку за невиконання умов договору) – це зобов'язання зазнавати обмежень або позбавлення благ.

6. Юридичні факти та їх види

***Юридичні факти** – це життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин.*

Характеризуючи юридичні факти, слід урахувувати, що вони:

1) є життєвими обставинами – діями або подіями, наявними або відсутніми;

2) прямо або опосередковано визначені гіпотезою норми права;

3) є підставою для виникнення, зміни або припинення правових відносин.

*Для настання юридичного факту важливі дві обставини: **фактична і юридична**. Наприклад, для вступу особи у спадкоємні правовідносини недостатньо норми права, що регулює порядок спадкування. Для цього необхідно мати фактичну обставину – відкриття спадщини для конкретної особи (смерть чоловіка) і юридичну обставину – подання заяви цієї особи (дружини) нотаріусу про прийняття спадщини за місцем її відкриття та ін.*

Існують різні ***класифікації*** юридичних фактів.

*За вольовою ознакою їх поділяють на **юридичні дії та юридичні події**.*

***Юридичні дії** – це юридично значущі вчинки (вольова поведінка) особи, з якою пов'язані виникнення, зміна та припинення правовідносин (угода, постанова слідчого, рішення суду).*

Вони поділяються на правомірні та протиправні. ***Правомірні дії** відповідають нормам і принципам права. **Протиправні дії** суперечать нормам і принципам права.*

У свою чергу правомірні дії залежно від спрямованості волі суб'єкта поділяються на ***юридичні акти та юридичні вчинки**.*

***Юридичні акти** є діями, спрямованими на досягнення певного правового результату (вчинення правочину, видання наказу, подання позову та ін.).*

Юридичні вчинки породжують юридичні наслідки незалежно від спрямованості волі на їх настання (створення літературного твору, наукове відкриття та ін.).

У процесі правового регулювання юридичні дії як основний вид юридичних фактів виступають у різних якостях. З одного боку, дії є підставами виникнення, зміни, припинення правовідносин, настання різних правових наслідків, а з іншого – вони відіграють роль матеріального об'єкта, на який впливають правові відносини і заради яких здійснюється правове регулювання.

Юридичні події – це юридично значущі життєві обставини, настання яких не залежить від волі людини.

Наприклад, смерть і народження людини, сплив часу, землетрус, повінь. У свою чергу юридичні події можуть бути поділені на **відносні** (викликані діяльністю людей – наприклад, пожежа внаслідок підпалу) та **абсолютні** (ті, що не пов'язані з діяльністю людей, – наприклад, падіння метеориту, пожежа через самозаймання).

Залежно від наявності або відсутності життєвих обставин виділяють **позитивні** та **негативні** юридичні факти. Наприклад, наявність громадянства буде позитивним юридичним фактом для військової служби, а відсутність захворювання, що перешкоджає проходженню військової служби, – негативним.

Залежно від юридичних наслідків юридичні факти поділяються на факти, що **породжують правовідносини** (наприклад, видання наказу про призначення на посаду), факти, що **змінюють правовідносини** (наприклад, видання наказу про переведення на іншу посаду), факти, що **припиняють правовідносини** (наприклад, видання наказу про звільнення з посади).

Певними особливостями характеризуються факти **безперервної дії** – правові стани (наприклад, громадянство, шлюб, судимість).

У деяких випадках для виникнення, зміни чи припинення правовідносин необхідний **фактичний склад** – наявність або відсутність декількох юридичних фактів. Наприклад, для призову на дійсну військову службу необхідні такі юридичні факти, як українське громадянство, досягнення встановленого законом віку, належний стан здоров'я, відсутність права на відстрочку.

ЛЕКЦІЯ 10. Юридично значуща поведінка

1. Поняття і види юридично значущої поведінки.
2. Правомірна поведінка.

3. Правопорушення та його ознаки.
4. Склад правопорушення.
5. Види правопорушень.
6. Причини правопорушень.
7. Зловживання правом.
8. Об'єктивно неправомірне діяння.

1. Поняття і види юридично значущої поведінки

Будь-яка поведінка особи оцінюється залежно від соціальної значущості її наслідків (корисних чи шкідливих) та її відповідності соціальним нормам. У свою чергу юридично значущою є поведінка осіб, яка впорядкована нормами права і має у зв'язку з цим позитивні чи негативні юридичні наслідки.

Юридично значуща поведінка – це врегульована нормами і принципами права поведінка особи, що має певні юридичні наслідки.

Вона характеризується такими ознаками.

1. **Соціальна значущість.** З точки зору інтересів суспільства ця поведінка оцінюється як корисна, нейтральна чи шкідлива для нього. Корисною є конструктивна правова активність суб'єктів (наприклад, укладання договорів, участь громадян у виборах). Соціально шкідлива поведінка, навпаки, порушує нормальні соціальні зв'язки (адміністративні проступки, злочини, невиконання батьківських обов'язків та ін.).

2. **Інтелектуально-вольовий характер.** Правові засоби впливу придатні для регулювання такої поведінки, яка перебуває під реальним чи потенційним контролем свідомості – *інтелекту* та *волі* особи. Проте іноді юридичні наслідки настають і за відсутності цього чинника, якщо поведінка порушує права інших осіб (наприклад, поведінка неосудної особи, наслідком якої може стати примусове лікування за судовим рішенням).

3. **Об'єктивізація (зовнішній вияв).** Це зовнішнє втілення інтелектуально-вольової характеристики поведінки суб'єкта (його мотивів, цілей, намірів тощо), її об'єктивна, доступна для сприйняття форма – дія або бездіяльність. Юридично значуща поведінка може бути активною (*дія*) або пасивною (*бездіяльність*), правомірною або неправомірною. Намір суб'єкта щось учинити, не втілений у поведінку, юридичних наслідків не викликає.

4. **Структурованість.** Будь-яка поведінка у сфері права може бути оцінена (кваліфікована) з точки зору об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони.

5. **Юридична визначеність.** Поведінка є юридично значущою, якщо її зовнішні (об'єктивні) та внутрішні (суб'єктивні) параметри регламентовано нормами права.

Норми права визначають:

- *параметри самої поведінки* (ознаки правосуб'єктності особи, зовнішній вияв – дія чи бездіяльність, способи, засоби, час і місце вчинення);

- *юридичні засоби впливу* на таку поведінку (спосіб установлення й обсяг прав та обов'язків – дозволяння, заборони, зобов'язування; способи їх реалізації);

- *правові наслідки* (наприклад, юридична відповідальність, що настає за вчинення правопорушення).

6. **Здатність викликати юридичні наслідки.** Така поведінка виступає юридичним фактом, що зумовлює виникнення, зміну і припинення правовідносин, прав та обов'язків їх учасників, заходів юридичної відповідальності.

Залежно від соціального змісту і правового оцінювання юридично значущу поведінку поділяють на головні **види**:

а) **правомірну поведінку** – таку, що є соціально корисною чи допустимою і відповідає нормам та принципам права;

б) **неправомірну поведінку**, яка у свою чергу включає: *правопорушення* – протиправне, винне, соціально шкідливе діяння; *об'єктивно неправомірне діяння* – протиправне, безневинне, соціально шкідливе діяння; *зловживання правом* – діяння, що може формально відповідати нормам права, але є суспільно шкідливим, порушує права і законні інтереси інших осіб.

2. Правомірна поведінка

Правомірна поведінка - це вид юридично значущої поведінки, яка **відповідає нормам і принципам права.**

Ознаки правомірної поведінки зумовлені властивостями, загальними для будь-якої юридично значущої поведінки, – соціальною значущістю, інтелектуально-вольовим характером, об'єктивізацією, юридичною визначеністю та ін. Правомірна поведінка виступає як загальна форма реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Вид і міра правомірної поведінки встановлені диспозиціями норм права. Шляхом правомірної поведінки відбувається управління суспільством, здійснюється його життєдіяльність.

Особливість правомірної поведінки визначається такими її ознаками:

1) відповідністю нормам і принципам права (*правомірністю*);
2) *соціальною корисністю чи допустимістю*. Правомірною поведінкою є суспільно корисною, якщо вона сприяє нормальному розвитку суспільства, реалізації прав і виконанню обов'язків. Водночас суб'єкт права може діяти правомірно, але не завжди суспільно корисно (наприклад, правом допускаються участь у виборах, відмова від народженої дитини);

3) є *свідомо вольовою*, оскільки виражається в усвідомленій добровільній мотивації правомірних діянь для досягнення поставлених цілей;

4) *зовні виражається у дії чи бездіяльності*, здійснюється у формах реалізації права – дотриманні, виконанні, використанні (громадянами), правозастосуванні (посадовими особами);

5) *складається з елементів – правомірних вчинків*, тобто юридично значущих діянь (бездіяльностей), які, залежно від диспозиції правової норми, можна поділити на типи: зобов'язальні, заборонні, дозволяючі;

6) *спричиняє юридичні наслідки*, оскільки виявляється в юридичних фактах (правовстановлювальних, правозмінювальних, правоприпиняючих), що є передумовами правовідносин;

7) *охороняється державою* за допомогою дозвільних, зобов'язальних та охоронних норм, стимулюється за допомогою рекомендаційних та заохочувальних норм.

Склад правомірної поведінки утворюють:

- *об'єкт* – блага, з приводу яких суб'єкти права здійснюють свої права та обов'язки відповідно до норм і принципів права;

- *об'єктивна сторона* – її зовнішній вияв, який виступає у вигляді можливого чи необхідного правомірного діяння (дії або бездіяльності);

- *суб'єкт* – будь-який суб'єкт права, який діє або утримується від дій відповідно до норм і принципів права;

- *суб'єктивна сторона* – ставлення суб'єкта до норм і принципів права та власного правомірного діяння.

Відповідність поведінки приписам правових норм є неоднорідною за своїми суб'єктивними передумовами і зовнішніми виявами, що дозволяє виокремити **види** правомірної поведінки.

Так, за суспільною оцінкою виділяють необхідну, бажану і допустиму правомірну поведінку. **Необхідна** поведінка визнається обов'язковою (наприклад, сплата податків), **бажана** – соціально корисною, проте її вибір залишається на розсуд самого суб'єкта (наприклад, реалізація права на освіту). **Допустима** поведінка розглядається суспільством як можлива (наприклад, розлучення, участь у громадських організаціях).

За об'єктивною стороною правомірна поведінка може виступати у формі **дії** або **бездіяльності**. У першому випадку поведінка має усний чи письмовий зовнішній вияв (укладання договору в усній чи письмовій формі) або втілюється у конклюдентних діях (наприклад, жести руками, в тому числі з жезлом, регулювальника дорожнього руху). У свою чергу бездіяльність ззовні виглядає як відсутність дій, тобто утримання від них.

За *вольовою* характеристикою виокремлюють **добровільну** поведінку, в основі якої лежить самостійний, усвідомлений вибір особи, і **вимушену** поведінку, яка здійснюється під впливом сили зовнішніх чинників. У свою чергу добровільна поведінка може ґрунтуватися на **переконанні** особи в доцільності свого вибору або **звичці**, тобто обранні варіанта, запропонованого нормами права, без його додаткового оцінювання. Вимушена поведінка особи може ґрунтуватися на **конформізмі** (бажанні уникнути самостійного вибору, пристосуватися до існуючих стандартів поведінки), **їстраху суспільного осуду** або **бажанні уникнути юридичної відповідальності**.

3. Правопорушення та його ознаки

Правопорушення – це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридичну відповідальність.

Правопорушення є:

1) **діянням**, тобто вольовим, усвідомленим вчинком, який виражається в **дії** або **бездіяльності**. Образ думок, політичні, релігійні або інші переконання, світогляд чи наміри особи з приводу її можливих вчинків самі по собі не є правопорушеннями і вважаються юридично нейтральними, доки вони не виявляються в особистих діяннях. Дія є зовнішнім виявом соціальної активності суб'єкта (крадіжка, розбій, наклеп, образа), тоді як бездіяльність (недбалість, прогул, залишення особи в безпорадному стані) характеризується відсутністю вияву такої активності;

2) **соціально шкідливим**, тобто таким, яке завдає чи може завдати шкоди юридично захищеним суспільним благам (правам і свободам суб'єктів, власності, життю, здоров'ю, честі, гідності та ін.).

Ступінь шкідливості залежить від:

- значущості для суспільства благ, що стали об'єктом протиправного посягання (наприклад, громадський порядок, здоров'я, майно і майнові права);
- розміру заподіяної чи можливої шкоди, який враховується законом для встановлення виду правопорушення і відповідальності (наприклад, адміністративне або кримінальне порушення і відповідальність);
- способу, часу і місця вчинення діяння (наприклад, протиправний учинок може бути відкритим (розбій) чи таємним (крадіжка), вчиненим в умовах надзвичайного чи військового стану);
- особи правопорушника (наприклад, частоти вчинення ним правопорушень);

3) **протиправним діянням**, тобто таким, що порушує норми права. Зокрема, воно може виявлятися у вигляді:

- *недодержання юридичної заборони;*
- *невиконання або неналежного виконання юридичного обов'язку;*
- *зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень.*

Законом прямо передбачаються не тільки умови протиправності діянь, а й обставини, наявність яких *виключає протиправність* деяких із них (наприклад, виконання професійних обов'язків, обґрунтований ризик);

4) **винним діянням**, тобто усвідомленим (умисним чи необережним) вчинком. Вина відмежовує правопорушення від інших видів неправомірної поведінки, які характеризуються відсутністю вини (наприклад, від об'єктивно неправомірних діянь);

5) **карним діянням**, тобто таким, *щотягне за собою передбачену правом відповідальність* для правопорушника (втрати матеріальних, особистих або організаційних благ). Її настання гарантується державою, яка «запускає» механізм притягнення особи до юридичної відповідальності з метою відновлення порушених прав суб'єктів. Унаслідок правопорушення як юридичного факту виникають охоронні (наприклад, кримінально-правові), а також процесуальні (наприклад,

кримінальні процесуальні) відносини, змінюються або припиняються ті матеріальні правовідносини, учасником яких був суб'єкт (наприклад, припинення трудових відносин унаслідок звільнення працівника у зв'язку з прогулом).

4. Склад правопорушення

Склад правопорушення –це сукупність визначених законом об'єктивних і суб'єктивних виявів протиправного діяння, за вчинення якого передбачено юридичну відповідальність.

Склад правопорушення єюридичною конструкцією, яка виводиться із змісту норм права і є необхідною при правозастосуванні для юридичної кваліфікації певного діяння як правопорушення. До складу правопорушення входять такі елементи: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, та суб'єктивна сторона.

1.Об'єкт правопорушення– охоронювані нормами права суспільні відносини, це матеріальні або нематеріальні блага, що захищаються та охороняються правом, на які посягає правопорушення (наприклад, власність, суспільна мораль, громадський порядок, безпека, здоров'я людини).

2.Об'єктивна сторона правопорушення –це зовнішній вияв протиправного вчинку. Дообов'язкових елементів об'єктивної сторони належать:діяння(дія чи бездіяльність суб'єкта); йогошкідливі наслідки(або загроза їх настання);необхідний причинно-наслідковий зв'язокміж діянням і наслідками.

Об'єктивна сторона має такожфакультативні елементи:час, місце, спосіб, обставини, знаряддя та засобивчинення правопорушення.

3.Суб'єкт правопорушення –це особа, яка вчинила правопорушення. Необхідною ознакою суб'єкта є його деліктоздатність, тобто визнана законом спроможність особи персонально відповідати за протиправні діяння. Фізична особа визнається суб'єктом правопорушення, якщо вона є осудною (здатною контролювати свою поведінку інтелектом і волею) і досягла певного віку (наприклад, віку кримінальної відповідальності згідно з КК України). Юридичні особи (органи державної влади та органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, господарські товариства та ін.) є деліктоздатними з моменту їх створення.

4.Суб'єктивна сторона правопорушення –це сукупність ознак, які відображають психічне ставлення особи до власного діяння та його шкідливих наслідків. Правопорушенням визнається лише діяння особи,

яка здатна усвідомлювати значення свого вчинку і керувати ним. Здатність усвідомлювати значення свого вчинку (інтелектуальний показник) і керувати ним (вольовий показник) на час правопорушення – необхідні умови *вини* суб'єкта, яка може виступати у двох основних формах: *умисла* або *необережності*.

Припрямому умислу особа усвідомлює протиправний характер свого вчинку, передбачає його наслідки і бажає їх настання (наприклад, крадіжка чужого майна). *Принепрямому умислу* особа свідомо допускає можливість настання таких наслідків, але не бажає їх (наприклад, заподіяння шкоди здоров'ю власника майна під час пограбування).

Присамовпевненості як виді необережності особа не має наміру настання шкідливих наслідків, але передбачає можливість настання, легковажно розраховуючи на їх відвернення. *Принедбальстві* – другому різновиді необережності – особа не передбачає можливості настання шкідливих наслідків результату, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Факультативними ознаками суб'єктивної сторони правопорушення є його мотив і мета. *Мотивом* є усвідомлене внутрішнє спонукання, яке викликає в особи рішучість вчинити правопорушення й яким вона керується при його здійсненні (наприклад, корисливість, помста). *Метою* правопорушення є уявлення про результат, досягнення якого прагне правопорушник (збагачення, заподіяння шкоди, страждань та ін.).

5. Види правопорушень

Залежно від галузевої належності норм права, що порушуються, правопорушення поділяються на конституційні, кримінальні, адміністративні, дисциплінарні, цивільні, фінансові та ін.

1. Конституційне правопорушення – суспільно шкідливе, винне діяння, що порушує норми конституційного права (наприклад, норми законодавства про вибори, громадянство, об'єднання громадян).

2. Кримінальне правопорушення (злочин) – передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне, винне діяння (дія чи бездіяльність). Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Об'єктом злочину можуть виступати права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і безпека, довілля,

конституційний устрій та ін. Перелік злочинів міститься у Кримінальному кодексі України (в ньому передбачено більше 700 складів злочинів). Якщо протиправний вчинок не заборонений кримінальним законом, він злочином не визнається. Якщо вчинок має всі ознаки, перелічені у кримінальному законодавстві, але є безпечним (тобто вчинок не заподіяв і не міг заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі), він також не може бути визнаний злочином.

3.Адміністративне правопорушення (проступок) –протиправне, винне діяння, яке посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління (наприклад, у галузях охорони праці і здоров'я населення, митної справи, дорожнього руху та ін.). Суб'єктами таких проступків є фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства) і посадові особи. За вчинення таких проступків встановлено адміністративні стягнення (штраф, позбавлення спеціального права – наприклад, права керування транспортом, та ін.) і примусові заходи адміністративного впливу (наприклад, відсторонення нетверезого водія від керування транспортним засобом).

4.Цивільно-правове правопорушення (делікт)– протиправне діяння фізичних та юридичних осіб, що завдає шкоди майновим та особистим немайновим відносинам, урегульованим нормами цивільного права (наприклад, пошкодження чужого майна, поширення неправдивих відомостей, що ганьблять честь і гідність особи). Залежно від підстав цивільні правопорушення поділяються на *договірні* (пов'язані з невиконанням або неналежним виконанням договору), *позадоговірні* (пов'язані зі шкодою, завданою особі або її майну поза договорами).

5.Порушення норм трудового права– протиправне винне діяння, що завдає шкоди трудовим і пов'язаним з ними правовідносинам. Йдеться, зокрема, про *порушення працівником норм, які встановлюють правила трудової дисципліни* (прогули, невиконання розпоряджень власника та ін.), *заподіяння працівником шкоди підприємству внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків* (зіпсування або знищення матеріалів, незаконне звільнення або переведення працівника на іншу роботу та ін.), *порушення норм трудового права з боку роботодавця* (наприклад, несвоєчасна виплата заробітної плати, ухилення від укладання колективного договору, відсутність безпечних умов праці).

6.Фінансові правопорушення –протиправні, винні діяння суб'єктів фінансового права – фізичних та юридичних осіб (ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів, порушення порядку

надання фінансової звітності, нецільове використання бюджетних коштів та ін.).

7. **Міжнародне правопорушення** – протиправне порушення суб'єктом міжнародного права міжнародних зобов'язань. Ці порушення включають міжнародні злочини і міжнародні делікти. У першому випадку діяння становить небезпечність для міжнародного співтовариства (агресія, геноцид, рабство, найманство, тероризм тощо). Міжнародні делікти є менш шкідливими (порушення умов міжнародного договору, порушення дипломатичної недоторканності та ін.).

6. Причини правопорушень

Підпричинами **правопорушень** розуміють соціальні явища, що призводять до вчинення правопорушень на масовому, груповому та індивідуальному рівнях.

1) **чинники суб'єктивного характеру** – обставини, що залежать від особи: низький рівень правосвідомості і правової культури, правовий нігілізм, омани в оцінній орієнтації особи в умовах розвитку ринкових відносин (наприклад, неповага до права і закону; незнання приписів закону; негативний вплив на свідомість інформації про криміналізацію економіки);

2) **чинники об'єктивного характеру** – обставини, що не залежать від особи: конкретні суперечності в суспільстві, прояв суспільної кризи, хиткість соціального становища, безробіття, розбіжності рівня розвитку продуктивних сил і потреб суспільства, розрив між багатими і бідними шарами населення;

3) **чинники об'єктивно-суб'єктивного характеру** – обставини, що лише певною мірою залежать від особи: недоліки в нормотворчості і правозастосуванні: суперечності нормативно-правових актів, прогалини в законодавстві, зловживання владою, слабка діяльність правоохоронних органів (наприклад, однакове ставлення до всіх видів власності обов'язково вимагає вживання однакових заходів щодо їх захисту) та ін.

З точки зору **філософського підходу** причиною правопорушення є конфлікт між загальним суспільним інтересом, що втілений у норми права, та особистим інтересом, що відображається у протиправному вчинку. **Соціологічний підхід** ураховує умови життя соціальної групи (професійної, етнічної, релігійної, вікової та ін.), які стають джерелом конфлікту, викликають відхилення від універсальних загальнообов'язкових правил. **Психологічний підхід** акцентує увагу на

психофізичних особливостях, внутрішньому світі людини, що зумовлюють формування протиправних настанов конкретної особи.

Причини правопорушення виявляються на індивідуальному, груповому і суспільному рівнях. На *індивідуальному рівні* визначаються причини правопорушення, вчиненого конкретною особою (наприклад, деформація особистості, антисоціальна настанова). На *рівні соціальних груп* причини правопорушень спричинені особливостями групової правосвідомості. На *загальносуспільному рівні* правопорушення зумовлені несприятливими змінами в соціальній, економічній, культурній, політичній системах суспільства (бідністю, економічною кризою, корупцією та ін.).

За сферами життєдіяльності суспільства виокремлюють *економічні причини* (високий рівень безробіття, фінансова криза, структурні дисфункції ринку), *соціальні* (незбалансованість соціальної політики, що викликає соціальну напругу, низький рівень соціального забезпечення та страхування, маргіналізація суспільства), *юридичні* (колізії та прогалини у праві, нехтування верховенством права, неефективна робота правоохоронних органів), *культурологічні* (пропаганда насильства, жорстокості, соціальної ворожнечі, руйнація культурної спадщини).

7. Зловживання правом

Зловживання правом – це *неправомірне суспільно шкідливе діяння правоможної особи, що спрямоване на задоволення її інтересу, але суперечить призначенню такого права.*

Ознаками зловживання правом є такі.

1. Зловживання можливе *під час здійснення особою суб'єктивного права.*

2. Суб'єктивне право реалізується *всупереч його призначенню*; воно може використовуватися відповідно до «букви» закону, проте завжди – всупереч його «духу». При зловживанні суб'єктивним правом відбувається відхилення від стандарту його правомірного здійснення, переслідується мета, *протилежна принципам його використання.*

Зокрема, при зловживанні правом суб'єкт *порушує принципи добросовісності, розумності, пропорційності.* Добросовісність вимагає від суб'єкта здійснювати свої права належним чином, не вводити інших осіб в оману. У свою чергу розумність передбачає використання суб'єктивного права з метою, що узгоджується з вимогами здорового глузду; воно є передбачуваним та очікуваним. При здійсненні

суб'єктивного права пропорційність вимагає зважування власних інтересів та інтересів інших осіб, досягнення їх справедливого балансу. Зловживаючи своїм суб'єктивним правом, особа використовує його несумлінно, нерозумно і непропорційно, нехтуючи правами та інтересами інших осіб.

3. Зловживаючи правом, особа **переслідує свій неправомірний інтерес**, керуючись при цьому різними мотивами (наприклад, корисливить, помста, заздрість). Таким чином, особа одержує необґрунтовані переваги, *перешкоджає здійсненню прав інших суб'єктів*.

4. При зловживанні правом відбувається **заподіяння шкоди** або створення реальної **загрози** її заподіяння іншим суб'єктам. При цьому зловживання може здійснюватися як з наміром заподіяти шкоду іншій особі, так і з *іншими цілями*(збагачення, одержання пільг, необґрунтованих переваг, затягування розгляду справи в суді, ухиляння від виконання своїх обов'язків тощо), досягнення яких заподіює шкоду іншим суб'єктам.

5. Зловживання правом як юридично значуща (неправомірна) поведінка тягне за собою **настання юридичних наслідків**. Так, згідно з ЦК України у разі зловживання особою своїм правом суд може зобов'язати її припинити такі дії, а також застосувати інші наслідки, зокрема, відмовити у захисті прав такій особі. Якщо зловживання правом призвело до заподіяння шкоди, суд може зобов'язати цю особу відшкодувати заподіяні збитки.

Передумови виникнення на практиці випадків зловживання правом – прогалини у законодавстві або недостатня чіткість правової регламентації тих чи інших суспільних відносин.

Найбільш шкідливі, очевидні види зловживання правом *можуть прямо заборонятися законом*: їх учинення визнається *правопорушенням* і тягне за собою *юридичну відповідальність*. Наприклад, закон забороняє зловживання владою та службовим становищем, зловживання монопольним становищем на ринку, фіктивне банкрутство, а також деякі види зловживання батьківськими правами (експлуатацію дитини, примушування її до жебракування і бродяжництва, жорстоке поводження з дитиною) і встановлює міру юридичної відповідальності за їх вчинення.

Менш шкідливі види зловживання правом (наприклад, укладання удаваних правочинів, укладання фіктивних шлюбів) також можуть заборонятися законом, але тягнуть за собою не юридичну відповідальність, а *інші негативні юридичні наслідки* (зокрема, визнання право- чину, шлюбу недійсними). Усі ці діяння є **зловживанням правом**

у широкому розумінні. Вони демонструють, що правопорушення можуть учинятися не тільки при додержанні заборон, виконанні обов'язків, а й при використанні прав, наданих суб'єкту.

Водночас деякі види зловживання правом є ззовні *легальними*, тобто такими, що законом прямо не заборонені, *але неправомірними за своєю сутністю*, оскільки спрямовані на задоволення неправомірного інтересу, досягнення неправомірної мети. Типовими прикладами таких діянь є зловживання процесуальними правами з метою невинуватого затягування судового процесу (заявлення численних необґрунтованих відводів суддям, нез'явлення представників учасників судового процесу в судові засідання без поважних причин та без повідомлення причин, подання необґрунтованих клопотань про вчинення судом процесуальних дій та ін.). У цьому разі суд має право продовжити розгляд справи, в якій заявлено відвід, залишити клопотання без розгляду та ін., тим самим відмовляючи особі в реалізації і захисті її прав, якими вона зловживає. Такі дії є *зловживанням правам у вузькому розумінні*: вони не є правопорушеннями, але визнаються *неправомірними* діями.

8. Об'єктивно неправомірне діяння

Крім правопорушення, до неправомірної поведінки належить також об'єктивно неправомірне діяння. На відміну від правопорушення в об'єктивно неправомірному діянні *відсутній суб'єктивний елемент – вина*. Об'єктивно неправомірне діяння (наприклад, діяння неосудної чи малолітньої особи, юридичний казус) є подібним правопорушенню лише із зовнішнього боку.

Об'єктивно неправомірне діяння – це безневинне, неправомірне, соціально шкідливе діяння (дія або бездіяльність) фізичної чи юридичної особи, яке тягне за собою юридичну відповідальність лише у виключних випадках.

Ознаки об'єктивно неправомірного діяння є такими.

1. *Є видом неправомірної поведінки*, суперечить нормам права, порушує права та законні інтереси інших осіб.

2. *Заподіює шкоду суспільним благам* (власності, здоров'ю, особистим немайновим благам та ін.).

3. З суб'єктивної сторони характеризується *відсутністю вини*. Невинуватість суб'єкта зумовлюється особливостями його психофізіологічного стану, при якому така особа: *не може усвідомлювати* характер власного діяння (наприклад, унаслідок неосудності, викликані хронічним психічним захворюванням); *не може*

передбачати можливість настання суспільно шкідливих наслідків (юридичний казус); *передбачає* настання шкідливих наслідків у конкретних обставинах, але *не може їм запобігти* (діяння в умовах форс-мажорних обставин).

4. Викликає різноманітні юридичні наслідки:

а) *може бути підставою юридичної (майнової) відповідальності особи*, яка вчинила об'єктивно неправомірне діяння. Вона настає лише у виключних випадках, прямо передбачених законом (наприклад, при заподіянні шкоди власником *джерела підвищеної небезпеки* – використання транспортних засобів, механізмів, електричної енергії високої напруги тощо, *органами державної влади, суб'єктами підприємницької діяльності* при порушенні договірних зобов'язань). Притягнення до юридичної відповідальності у цьому разі має на меті не покарання за об'єктивно неправомірне діяння, а відновлення порушених цим діянням прав інших осіб;

б) *може бути підставою юридичної відповідальності інших осіб* (наприклад, при заподіянні шкоди *малолітньою або недієздатною* особою (підпал будинку, знищення майна та ін.) до юридичної відповідальності притягується не ця особа, а її батьки, усиновителі або опікуни);

в) може призвести до застосування *примусових заходів та інших засобів впливу*, які не пов'язані з юридичною відповідальністю (наприклад, примусові заходи медичного характеру – до *неосудних* осіб, примусові заходи *виховного* характеру – до малолітніх);

г) можуть *не тягти за собою юридичної відповідальності, а також застосування примусових заходів або інших засобів впливу* (наприклад, у випадку *юридичного казусу*, тобто діяння, вчиненого в результаті випадку за відсутності можливості передбачити настання суспільно шкідливих наслідків, або при заподіянні шкоди за умови об'єктивної неможливості запобігти настанню шкідливих наслідків через специфічний психічний стан особи, викликаний *екстремальними умовами і нервово-психічними перевантаженнями*).

Об'єктивно неправомірне діяння слід відрізнити не тільки від правопорушень, а й від **виправданого діянь**, що заподіюють шкоду (внаслідок необхідної оборони, затримання особи, яка вчинила злочин, виконання законного наказу чи розпорядження, діяння в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети).

ЛЕКЦІЯ 11. Юридична відповідальність

1. Поняття юридичної відповідальності.
2. Підстави юридичної відповідальності.
3. Види юридичної відповідальності.
4. Цілі та функції юридичної відповідальності.
5. Принципи юридичної відповідальності.
6. Юридична відповідальність і державно-правовий примус.

1. Поняття юридичної відповідальності

Юридична відповідальність –це передбачені санкціями норм права несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких зазнає особа за вчинене правопорушення.

Вона має ретроспективний характер, оцінює минуле, тобто є відповідальністю за діяння, яке вже відбулося. Тим самим вона відрізняється від політичної, моральної та інших видів соціальної відповідальності, які можуть оцінювати й майбутні дії.

Ознаками юридичної відповідальності є такі.

1. Передбачає настання *несприятливих наслідків особистого* (попередження, оголошення зауваження чи догани), *майнового* (конфіскація майна, штраф, пеня) *чи організаційного характеру* (позбавлення волі на певний строк чи довічно, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися визначеною діяльністю, адміністративний арешт та ін.).

2. До юридичної відповідальності притягуються *за вчинення правопорушення*, що свідчить про негативну правову оцінку цієї поведінки. Притягнення до юридичної відповідальності здійснюється лише за наявності *юридичних, фактичних та процесуальних підстав*.

3. Застосовується лише до *деліктоздатних суб'єктів*. Перелік суб'єктів, здатних нести юридичну відповідальність, та обсяг їх деліктоздатності визначаються галузевим законодавством.

4. Притягнення до юридичної відповідальності зазвичай здійснюється уповноваженими на це суб'єктами *шляхом правозастосування*. Особливого значення у цьому контексті набуває додержання порядку притягнення до відповідальності, встановленого законодавством (кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним, адміністративним процесуальним та ін.). Водночас у приватному праві притягнення до юридичної відповідальності можливе у спрощеному порядку – поза процесуальним провадженням за домовленістю сторін.

5. Настання несприятливих наслідків, передбачених санкціями норм права, **забезпечується можливістю застосування державного примусу**. Завдяки цьому відбувається покарання правопорушника; він зазнає додаткових втрат особистого, майнового, організаційного характеру. При цьому йдеться не тільки про відновлення порушеного права постраждалої особи, а й про покарання правопорушника.

2. Підстави юридичної відповідальності

Юридична відповідальність можлива лише тоді, коли існують підстави для її виникнення і відсутні підстави, що її виключають. **Підпідставами юридичної відповідальності** розуміється певна сукупність обставин, за наявності яких її застосування є можливим. Такі підстави поділяють на юридичні, фактичні та процесуальні.

Юридичною підставою відповідальності є *правові норми*, які містять необхідні об'єктивні та суб'єктивні ознаки поведінки, що кваліфікується як правопорушення, а також перелік санкцій, що можуть застосовуватися до правопорушників.

Фактичною підставою юридичної відповідальності є ті життєві обставини, з наявністю яких норми права пов'язують настання юридичної відповідальності (*юридичні факти*). Ними є наявність у діянні особи складу правопорушення. Фактичною підставою юридичної відповідальності не можуть бути самі по собі наміри, переконання, думки, уподобання, схильності без їх зовнішнього вияву в конкретних діяннях (діях чи бездіяльності). Вчинки, які регулюються не правовими, а іншими соціальними нормами (моральними, релігійними, корпоративними тощо), також можуть бути соціально шкідливими, але не є фактичною підставою юридичної відповідальності.

Процесуальною підставою юридичної відповідальності є *рішення уповноваженого суб'єкта* про застосування до правопорушника конкретних заходів юридичної відповідальності, ухвалене з додержанням необхідної процедури (наприклад, вирок суду). У такому рішенні встановлюється факт вчинення правопорушення певною особою (фактична підстава), а також констатується, що її вина доведена відповідними доказами. Цей правовий акт містить дані про конкретні несприятливі наслідки (покарання) з обов'язковим посиланням на норми права (юридична підстава). На підставі цього акта на правопорушника покладаються певні юридичні обов'язки (щодо сплати штрафу, перебування у місцях позбавлення волі, відшкодування збитків та ін.).

Притягнення до юридичної відповідальності передбачає обов'язкову перевірку наявності **підстав, що її виключають**. До таких підстав, зокрема, належать:

а) **неосудність**, тобто спричинення хворобливим станом психіки особи її нездатність усвідомлювати свої вчинки або керувати ними під час вчинення суспільно шкідливого проступку. Законом визначено критерії неосудності: медичний (біологічний) – психічний розлад, хвороба, а також юридичний – нездатність усвідомлювати власні дії або керувати ними;

б) **необхідна оборона**, тобто дії особи, вчинені з метою захисту охоронюваних законом її прав та інтересів, а також прав та інтересів інших осіб, суспільних і державних інтересів від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння порушнику шкоди, необхідної і достатньої для негайного відвернення чи припинення посягання;

в) **крайня необхідність**, тобто заподіяння шкоди для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі або іншій особі, а також суспільним і державним інтересам, якщо цю небезпеку неможливо було відвернути іншими засобами, а заподіяна шкода є меншою від тієї, що була відвернена;

г) **малозначність діяння**, тобто відсутність суспільної шкідливості того чи іншого діяння, яке формально містить ознаки правопорушення;

г) **юридичний казус**, тобто об'єктивно неправомірне діяння, вчинене випадково, безневинно (наприклад, падіння людини на дорозі через ожеледицю, що спричинило пошкодження чужого майна);

д) **фізичний або психічний примус**, що виключає відповідальність у випадках, коли під його впливом особа не може керувати своїми вчинками і завдає шкоди правам та інтересам інших осіб (наприклад, касир віддає гроші банку озброєному злочинцю).

Підстави звільнення від юридичної відповідальності (узагальнені з тих, що визначені в кримінальному, адміністративному, трудовому законодавстві та інших його галузях):

1) **невисокий ступінь (малозначуїсть)** суспільної небезпеки правопорушення або втрата ним ознак суспільної небезпеки до розгляду справи в суді;

2) **низький ступінь суспільної небезпеки особистості правопорушника** або особа, що вчинила правопорушення, перестала бути суспільно небезпечною;

3) **діяльне каяття правопорушника** – примирення з потерпілим і добровільне відшкодування заподіяної своїми діями шкоди, тобто

наявність в особи соціально схвалюваної поведінки (до і після здійснення правопорушення);

4) *завершення строку давності* щодо притягнення до юридичної відповідальності;

5) *акти про амністію або помилування тощо.*

Кожний вид юридичної відповідальності має підстави для звільнення від неї, що закріплені у приписах законодавчих актів.

Загальні підстави звільнення від відповідальності:

1) особа, яка вчинила правопорушення, перестала бути суспільно небезпечною;

2) правопорушення в результаті змін обставин втратило ознаки суспільної небезпеки.

3. Види юридичної відповідальності

Юридичну відповідальність поділяють на види *за галузевою належністю санкції (за галузями права)*, що застосовується до правопорушника. При цьому зазвичай виокремлюють:

1) ***конституційну відповідальність***, особливість якої полягає в тому, що вона має політико-правовий характер, настає за конституційне правопорушення і передбачає застосування конституційних санкцій.

Суб'єктам такої відповідальності є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадяни та їх об'єднання.

Суб'єкти притягнення: парламент, Конституційний Суд, президент, територіальна громада (виборці) тощо.

Засоби конституційно-правової відповідальності: усунення президента в порядку імпічменту, розпуск парламенту, недовіра і відставка уряду, відставка окремих міністрів, вираження недовіри депутатам та їх відкликання виборцями, визнання неконституційними актів чи окремих його частин, призупинення актів виконавчих органів влади та інші. Так, до Голови Верховної Ради третього скликання і його перших заступників парламент України застосував санкції конституційно-правової відповідальності за порушення норм Регламенту Верховної Ради України. Постановами Верховної Ради України (від 21.01.2000, 13.12.2001) вони були відкликані з посад.

Правозастосовний акт – постанова, указ, рішення;

2) **кримінальну відповідальність**, особливість якої полягає в застосуванні до винної у вчиненні злочину фізичної особи покарання, передбаченого кримінальним законом.

Особливостями кримінальної відповідальності є такі:

- її підставою є вчинення особою злочину;
- встановлюється тільки КК України;
- застосовується тільки в судовому порядку, на підставі процесуального закону (КПК України);
- тягне за собою застосування до винної особи санкцій, перелік яких також визначено кримінальним законом (штраф, позбавлення військового, спеціального звання, виправні роботи, обмеження волі, строкове чи довічне позбавлення волі).

Суб'єкти відповідальності: фізична особа, що скоїла злочин одноосібно чи колективно, групою (груповий злочин – простий і організований – кваліфікується відповідною нормою кримінального законодавства із визначенням ролі в ньому кожного співучасника), в тому числі службова особа (незаконне збагачення, комерційний підкуп, тощо).

Суб'єкт притягнення: суд – кримінальний.

Засоби кримінальної відповідальності і види покарання: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; утримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі - застосовуються тільки в судовому порядку.

Правозастосовний акт – вирок;

3) **адміністративну відповідальність**, що настає за адміністративні проступки. Її особливості полягають у тому, що:

- підставою адміністративної відповідальності є вчинення особою адміністративних проступків, які порушують правила, що діють у сферах, урегульованих адміністративним та іншим (господарським, екологічним, трудовим, фінансовим) законодавством (управління, торгівля, дорожній рух, пожежний, санітарний нагляд та ін.);
- встановлюється КУпАП та іншими законами України;
- суб'єктами, уповноваженими накладати адміністративні стягнення, є органи адміністративної юрисдикції – суди, органи виконавчої влади, їх посадові особи та ін.;

- передбачає застосування специфічних санкцій, перелік яких встановлено законом (штраф, оплатне вилучення чи конфіскація предметів, тимчасове позбавлення спеціального права, виправні роботи, адміністративний арешт).

Суб'єкти відповідальності: фізичні (з 16 років) і юридичні особи.

Суб'єкти притягнення: 1) індивідуальні (суддя, посадова особа відповідних органів); 2) колегіальні шляхом голосування (виконавчі комітети та адміністративні комісії, інспекції).

Засоби адміністративної відповідальності: попередження, штраф, платне вилучення чи конфіскація предметів, адміністративний арешт, позбавлення спеціальних прав (наприклад, прав водія) тощо.

Правозастосовний акт – постанова;

4) **цивільну відповідальність**, яка настає за вчинення цивільно-правового делікту і полягає в застосуванні цивільно-правових санкцій, передбачених законом або договором. Особливостями такої відповідальності є:

- притягнення до неї здійснюється судом (загальним, господарським, третейським) чи самими учасниками цивільних правовідносин:

- презумпція винуватості порушника (відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання або заподіяла шкоду);

- можливість притягнення за відсутності вини (наприклад, за заподіяння шкоди органом державної влади або джерелом підвищеної небезпеки);

- цивільно-правові санкції мають переважно правовідновний характер.

Суб'єкти відповідальності: фізичні і юридичні особи.

Суб'єкти притягнення: суди – загальний, господарський, третейський.

Засоби цивільно-правової відповідальності: відшкодування майнових втрат, скасування незаконних угод, штраф, пеня та інші засоби, що полягають у примушуванні особи нести негативні майнові наслідки. Компенсація моральної шкоди - засіб цивільно-правової відповідальності, що охоплює сферу не тільки цивільно-правових відносин, але і кримінально-правових, трудових, сімейних, адміністративно-правових відносин.

Правозастосовний акт – рішення;

5) **трудова відповідальність (дисциплінарну і матеріальну): дисциплінарну**, що настає за порушення правил трудової, службової,

військової, навчальної дисципліни. Вона може застосовуватися згідно з нормами трудового права, а також інших галузей, які визначають особливості правового статусу окремих категорій працівників (суддів, прокурорів, державних службовців та ін.) у відповідних законах, дисциплінарних статутах і положеннях про дисципліну; **матеріальну**, яка полягає в обов'язку працівника відшкодувати майнову шкоду, завдану роботодавцеві внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків, і передбачена трудовим законодавством.

Суб'єкти відповідальності: дисциплінарна відповідальність – працівники (з 16 років), учні (з 14 років); матеріальна відповідальність – працівники і роботодавці.

Суб'єкти притягнення: адміністрації підприємств, установ, організацій (особа, котра володіє розпорядчо-дисциплінарною владою над конкретним працівником).

Засоби трудової відповідальності: дисциплінарної відповідальності – догана, зниження за посадою, звільнення; матеріальної відповідальності – грошове стягнення працівника на користь роботодавця – розміром завданої шкоди у межах середнього заробітку, а за умисне заподіяння шкоди – у повному її розмірі; грошове стягнення роботодавця на користь працівника – в повному розмірі незалежно від його (роботодавця) фінансово-економічного становища.

Правозастосовний акт – наказ. Відшкодування майнової шкоди може бути й без видання акта – добровільним.

4. Цілі та функції юридичної відповідальності

Цілі юридичної відповідальності – це бажаний соціальний ефект, очікувані результати її застосування.

Їх можна поділити на загальносоціальні та індивідуальні.

Загальносоціальні цілі охоплюють результати, в досягненні яких зацікавлене суспільство в цілому. До них слід віднести:

а) **захист правопорядку**, що дозволяє забезпечити існування суспільства як цілісного організму, його розвиток відповідно до основних правових вимог;

б) **досягнення справедливості**, яке спричиняє необхідність покарання правопорушників з одночасним відновленням порушених прав потерпілих;

в) **гарантування (забезпечення) прав людини**.

Індивідуальні цілі визначають результат, який має бути досягнутий при притягненні до відповідальності за вчинення конкретного правопорушення, а саме:

а) **захист прав фізичної чи юридичної особи.** Притягнення до відповідальності правопорушника захищає права особи, яка постраждала від цього правопорушення (наприклад, компенсує їй матеріальну і моральну шкоду, заподіяну правопорушенням, відновлює її порушені права);

б) **покарання,** яке передбачає обмеження прав конкретного правопорушника, позбавлення його певних матеріальних і нематеріальних благ.

Мета юридичної відповідальності **конкретизується на рівні галузей права,** що пропонують різноманітні можливості забезпечення належного результату. Наприклад, метою покарання за кримінальним правом є не тільки кара, а й виправлення правопорушника. Метою матеріальної відповідальності є компенсація шкоди, заподіяної роботодавцеві діями працівника, що зумовлює її правовідновний характер. Водночас відповідно до мети дисциплінарної відповідальності (забезпечення дисципліни) її заходи є насамперед каральними (наприклад, оголошення догани працівнику чи звільнення його з роботи).

Цілі юридичної відповідальності конкретизуються в її **функціях,** які відображають основні напрями її впливу на суспільство та особу, характеризують її сутність і призначення.

Такими функціями є:

1) **каральна,** змістом якої є відплата за вчинене правопорушення й яка спрямована на обмеження прав і свобод правопорушника (наприклад, обмеження права на заняття певними видами діяльності), а також покладає на нього такі обтяження, яких він до цього не мав (наприклад, пов'язані з позбавленням волі, виправними роботами);

2) **захисна,** зміст якої – відновлення порушених прав постраждалих осіб та/або компенсація заподіяної їм шкоди. Найчастіше така функція «працює» у випадках притягнення до майнової (цивільної, матеріальної) відповідальності (відновлення майнового права, відшкодування моральної шкоди);

3) **попереджувальна,** яка спрямована на запобігання правопорушенням у суспільстві (**загальна превенція**), а також на корекцію поведінки самого правопорушника з метою запобігання вчиненню ним нових протиправних діянь (**спеціальна превенція**).

4) **виховна** – полягає:

- а) у вихованні громадян в душі поваги до закону;
- б) у виправленні й ресоціалізації засуджених;
- в) в інформуванні громадян (особливо тих, хто перебуває на межі правомірної і неправомірної поведінки) про виявлені, припинені, розкриті правопорушення задля того, щоб вони усвідомлено вели себе правомірно.

У разі застосування до особи примусових заходів карального (репресивного) характеру діє **принцип презумпції невинуватості** – припущення, згідно з яким обвинувачений вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено у встановленому законом порядку. Це важлива конституційна гарантія охорони прав особи, що виключає необґрунтоване обвинувачення і осуд.

5. Принципи юридичної відповідальності

Принципи юридичної відповідальності – це засадничі вимоги, що визначають її зміст, підстави, гарантії та процедури здійснення.

До таких вимог насамперед належать:

1) **принцип справедливості**, який передбачає, зокрема:

а) існування єдиних підстав притягнення до юридичної відповідальності для всіх осіб;

б) відповідність санкції рівню соціальної шкідливості, тяжкості правопорушення з урахуванням обставин, що пом'якшують та обтяжують відповідальність особи;

в) індивідуальний характер юридичної відповідальності (за вчинене правопорушення має відповідати особа, яка його вчинила);

г) заборону зворотної дії в часі закону, що встановлює чи посилює юридичну відповідальність;

г) заборону двічі притягувати особу до юридичної відповідальності одного виду за вчинення нею одного й того самого правопорушення;

д) неупередженість і послідовність осіб, що притягують до юридичної відповідальності;

2) **принцип гуманізму**, відповідно до якого заходи відповідальності не повинні переслідувати мету приниження людської гідності, спричинення фізичних страждань. Крім того, з гуманістичних міркувань особа звільняється від відповідальності за певне порушення в разі набрання чинності новим законом, який скасовує караність такого діяння; так само зворотну дію в часі має закон, який пом'якшує відповідальність особи;

3) **принцип законності**, згідно з яким юридична відповідальність застосовується лише за ті діяння, які на час їх скоєння прямо передбачені чинним законодавством як правопорушення. Законність також вимагає застосування заходів юридичної відповідальності в межах санкцій норм права. Крім того, законність означає, що притягнення особи до юридичної відповідальності має здійснюватися уповноваженими на це суб'єктами в установленому процесуальному порядку;

4) **принцип обґрунтованості**, який вимагає встановлення факту вчинення протиправного діяння, наявності необхідних доказів всіх елементів складу правопорушення та з'ясування інших обставин, які впливають на вид і міру юридичної відповідальності. Принцип «презумпції невинуватості» потребує, щоб вина особи, котра притягується до відповідальності, була доведена і визначена у правозастосовному акті;

5) **принцип невідворотності юридичної відповідальності**. Якщо правопорушення вчинене, а відповідальність не настала, це спричиняє шкоду авторитету права, сприяє появі почуття впевненості у можливості безкарності при порушеннях закону. Незнання закону не звільняє від відповідальності;

б) **принцип доцільності**, що зумовлює необхідність обрання таких заходів юридичної відповідальності, які б найкраще узгоджувалися з її цілями. Йдеться, зокрема, про обрання такого покарання, яке найкраще узгоджується з особистими якостями правопорушника, ступенем суспільної шкідливості його вчинку, конкретними обставинами його скоєння. Саме для цього законом передбачено різноманітні види санкцій (альтернативних, відносно-визначених), які дозволяють ураховувати конкретні умови вчинку та індивідуальність винної особи. Принцип доцільності також передбачає обов'язок вирішувати питання про пом'якшення відповідальності або про відмову від її застосування.

6. Юридична відповідальність і державно-правовий примус

Сутність примушування полягає у *фізичному та/або психічному впливі* на волевиявлення суб'єкта з *метою його зміни та переорієнтації* суб'єкта на інші зразки поведінки. В демократичній, правовій державі легітимация державного примусу забезпечується визнанням суспільством його необхідності для захисту свободи й утвердження справедливості; право при цьому виступає критерієм обґрунтованості його застосування. Саме воно має визначати необхідні та достатні способи і засоби

державного примусу, враховуючи вимоги забезпечення прав людини. Єдиною формою легітимного примусу в умовах правової держави виступає державно-правовий примус, спрямований на забезпечення безумовної реалізації всіма суб'єктами права вимог правових принципів і норм.

Державно-правовий примус – це регламентований нормами права вплив, який справляється уповноваженими органами державної влади шляхом використання юридичних засобів обмеження прав і свобод суб'єктів з метою безумовного виконання ними вимог норм і принципів права.

Державно-правовий примус характеризується такими **ознаками**:

1) **здійснюється суб'єктами, уповноваженими державою** (органами міліції (поліції), прокуратури, державної виконавчої служби, податкової, митної служби та ін.);

2) його **соціальним призначенням** є захист інтересів громадян, суспільства і держави; примус має гармонійно поєднуватися з такими методами, як переконання, стимулювання та заохочення правомірної поведінки;

3) **сприяє реалізації норм права** шляхом застосування фізичного впливу у разі відмови особи від їх добровільного виконання;

4) здійснюється **у правовій формі, в межах повноважень** суб'єкта та **за визначеною процедурою**, встановлених законодавством. У системі права існують окремі галузі, призначення яких – встановити порядок, процедуру реалізації правових санкцій (наприклад, кримінальне процесуальне право). Процесуальний порядок не тільки унормовує застосування примусових заходів, а й уможливорює контроль над ними та можливість їх оскарження.

Завдяки можливості застосування державно-правового примусу **забезпечується ефективність**:

а) **заходів запобіжного впливу**, які мають на меті попередження правопорушень або надзвичайних подій, коли існує ймовірність заподіяння суспільству істотної шкоди. Прикладами превентивних заходів можуть бути ревізія транспорту для боротьби зі стихійним лихом, догляд авіапасажирів та їх речей, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, оголошення карантину під час епідемій;

б) **заходів припинення правопорушень**. На відміну від заходів попередження, вони застосовуються лише за наявності незакінчених і закінчених правопорушень. Такими заходами є вилучення холодної і

вогнепальної зброї при відсутності дозволу на володіння нею; затримання осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, арешт тощо;

в) *заходів правового захисту* (правовідновних заходів). Вони застосовуються до суб'єкта, який не виконав свої обов'язки, з метою відновлення правового становища особи, права якої порушено. Наприклад, заходами захисту є примусове вилучення майна із чужого незаконного володіння (віндикація), примусове стягнення боргу, позбавлення батьківських прав;

г) *заходів юридичної відповідальності*, які застосовуються за вчинені правопорушення.

ЛЕКЦІЯ 12. Застосування норм права

1. Поняття і форми реалізації норм права.
2. Застосування норм права як специфічна форма його реалізації.
3. Стадії правозастосування.
4. Принципи застосування норм права.
5. Акти правозастосування та їх види.

1. Поняття і форми реалізації норм права

Реалізація права – це зумовлена нормами права правомірною поведінка суб'єктів права.

Реалізація права може бути пов'язаною як зі здійсненням правомірних дій, так і з правомірною бездіяльністю. Результатом реалізації права є досягнення відповідності фактичних дій (бездіяльності) вимогам норм права щодо цієї поведінки суб'єктів права.

Реалізувати норми права, що містяться в приписах законів та інших нормативно-правових актів, у судових прецедентах, нормативно-правових договорах та інших джерелах (формах) права означає добровільно втілити їх у життя – у суспільні відносини, поведінку громадян. Без реалізації (здійснення) право втрачає свій соціальний зміст і призначення. Ш. Монтеск'є писав: «Коли я вирушаю в яку-небудь країну, я перевіряю не те, чи гарні там закони, а те, як вони здійснюються, оскільки гарні закони зустрічаються скрізь».

Ознаки реалізації норм права:

1) *правомірність дій*, тобто їх відповідність нормам права (неправомірні дії, вчинення правопорушення не можуть вважатися реалізацією норм права);

2) *соціальна корисність дій* – їх спрямованість на задоволення приватних і публічних потреб та інтересів суспільства і людини;

3) *процедурний характер дій*, регламентованість нормами права процесу (стадійності) діяльності суб'єктів права;

4) *вольовий характер дій*, тобто їх усвідомлення, знаходження аргументів на користь балансу між суб'єктивними інтересами і нормами; настанова на дії, що відповідають нормам і принципам права;

5) *забезпеченість державою процесу і результату реалізації права*. Норми права втілюються в життя відповідно до їх призначення: логічні (класичні) норми діють безпосередньо, спеціалізовані (нетипові) норми (загально-закріплені, установчі, прогностичні, декларативні, дефінітивні, темпоральні, тощо) – через системні зв'язки з логічними нормами в якості їх помічників у регулюванні суспільних відносин, поведінки людей.

Виокремлюють такі *типи реалізації норм права*:

1) *безпосередня реалізація*, коли суб'єкти права самостійно, без зовнішнього втручання чи допомоги втілюють правила, передбачені нормами права, у своїй поведінці, здійснюють суб'єктивні права і виконують юридичні обов'язки (наприклад, власник здійснює право власності на належне йому майно, водій виконує обов'язок попередити учасників дорожнього руху про зупинку транспортного засобу). Саме так у суспільстві реалізується переважна більшість норм права;

2) *правозастосовна реалізація*, яка має місце тоді, коли суб'єктивні права та юридичні обов'язки не можуть бути реалізовані особою без залучення спеціальних суб'єктів (суб'єктів правозастосування). У цьому разі реалізація норм права проходить особливу стадію – застосування права (наприклад, громадянин реалізує своє право на пенсію лише із залученням органу Пенсійного фонду, який ухвалює рішення про призначення пенсії цій особі).

Важливе значення для розкриття природи реалізації норм права має також виокремлення *форм*, яке здійснюється *залежно від характеру дій, необхідних для реалізації права*. У свою чергу цей характер зумовлений способом правового регулювання, що використовується в тій чи іншій нормі права.

Поділ норм права на заборонні, зобов'язальні та уповноважувальні дає можливість виділити такі *форми реалізації норм права*:

1) *дотримання*, яке є формою реалізації заборонних норм права. Суть цієї форми полягає у бездіяльності (пасивній поведінці), тобто

утриманні від здійснення дій, що знаходяться під забороною правових норм (наприклад, особа утримується від куріння в громадських місцях або від заподіяння шкоди чужому майну);

2) **виконання**, яке є формою реалізації зобов'язальних норм права. Ця форма вимагає активної поведінки – дій, пов'язаних із виконанням суб'єктами обов'язків, покладених на них нормами права (наприклад, виконуючи свої обов'язки, платник податку сплачує податок на доходи, водій транспортного засобу зупиняється на червоне світло світлофору);

3) **використання**, яке є формою реалізації уповноважувальних норм права. Воно являє собою добровільне здійснення особою своїх прав і втілюється як у діях, активній поведінці (наприклад, виборець використовує право обирати народних депутатів), так і у бездіяльності, пасивній поведінці (наприклад, особа використовує право не свідчити проти себе і своїх близьких).

2. Застосування норм права як специфічна форма його реалізації

Важливою стадією в правовому регулюванні, яка сприяє реалізації норм права, є правозастосування. Якщо в процесі нормотворчості створюються норми права, які пропонують загальні правила поведінки учасників суспільних відносин, то застосування права продовжує правове регулювання, розпочате нормотворчістю, на рівні конкретних життєвих ситуацій. Необхідність правозастосовної діяльності зумовлена тим, що адресати норм права не завжди можуть реалізувати свої права та обов'язки самостійно, без своєрідного посередництва, залучення уповноважених суб'єктів.

Застосування права – це правова форма діяльності уповноважених суб'єктів стосовно забезпечення реалізації норм права щодо конкретних життєвих випадків шляхом ухвалення індивідуально-правових рішень.

Застосуванню норм права притаманні такі **характерні риси**:

1) його метою є **сприяння реалізації норм права** шляхом усунення перешкод, через які їх безпосередня реалізація є неможливою, а також **контроль за процесом такої реалізації**;

2) воно є **владною діяльністю**, що передбачає ухвалення юридично обов'язкових рішень;

3) передбачає ухвалення **індивідуально-правових рішень**, які мають конкретного адресата і розраховані на врегулювання певної ситуації;

4) є діяльністю, що здійснюється **уповноваженими суб'єктами** – насамперед органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами. У деяких випадках закон наділяє правозастосовними повноваженнями інших суб'єктів (наприклад, фонд соціального страхування, приватного нотаріуса). Водночас громадяни не можуть бути суб'єктами правозастосування, хоча така діяльність може здійснюватися за їх ініціативою (наприклад, у разі подання позовної заяви до суду);

5) здійснюється за встановленою законодавством **процедурою**, призначення якої – зменшення вірогідності свавілля, забезпечення ухвалення законних, обґрунтованих, своєчасних і справедливих рішень;

б) завершується прийняттям **акта правозастосування** (вироком, рішенням суду, розпорядженням, наказом посадової особи тощо).

Правозастосування відбувається в таких випадках:

а) коли передбачені нормами права та обов'язки можуть бути реалізованими тільки після винесення індивідуально-правового рішення уповноваженого суб'єкта (наприклад, при призначенні пенсії, зарахуванні до вищого навчального закладу);

б) коли є спір про право і сторони не можуть знайти погодженого рішення щодо змісту своїх прав та обов'язків (має місце при поділі майна, наявності господарського спору та ін.);

в) коли вчинено правопорушення і необхідно визначити міру юридичної відповідальності особи (наприклад, при вчиненні злочину);

г) коли необхідно встановити наявність чи відсутність факту, що має юридичне значення (зокрема, при визнанні фізичної особи безвісно відсутньою або оголошенні її померлою).

Слід виходити з того, що в **окремих** випадках правозастосування є **обов'язковою стадією** реалізації права (наприклад, воно є необхідним для прийняття, поновлення чи припинення громадянства, реєстрації шлюбу). При цьому воно може як розпочинати, так і завершувати реалізацію права. Так, ухвалення рішення про призначення пенсії розпочинає реалізацію особою її права на пенсійне забезпечення, а ухвалення судового рішення про розлучення припиняє реалізацію сімейних прав та обов'язків. Крім того, норми права можуть застосовуватися під час додержання, виконання, використання норм. Наприклад, під час виконання працівником трудових обов'язків роботодавець може ухвалити рішення про його переведення на іншу роботу.

В юридичній науці виокремлюють різноманітні форми правозастосовної діяльності, найважливіше значення серед яких має *правосуддя*, що полягає в розгляді й вирішенні судом віднесених до його компетенції цивільних, кримінальних, адміністративних, господарських та інших справ.

3. Стадії правозастосування

Застосування норм права як вид юридичної діяльності складається зі *стадій* – сукупності процедурних дій, що здійснюються в процесі право застосування й об'єднані певною проміжною метою.

Першою стадією є встановлення фактичних обставин справи. В ході цієї стадії уповноважені суб'єкти встановлюють факти та обставини, що мають юридичне значення і пов'язані з вирішенням справи по суті. Ці факти та обставини виявляються за допомогою доказів, одержаних у встановлених законом формах і порядку: показань свідків, протоколів огляду місця події, висновків експертів, інших документів тощо. Фактичні обставини справи встановлюються через доказування - логічно послідовну творчу діяльність органу дізнання, слідчого, прокурора, суду щодо зібрання, дослідження та оцінки певних документів про обставини, які необхідно встановити для правильного вирішення юридичної справи. Доказування дає змогу відтворити той чи інший фрагмент дійсності, реконструювати обставини з метою встановлення істини для застосування норм права. Законодавство фіксує, які обставини потребують доказування, а які – ні (загальновідомі), які факти доводяться певними способами (наприклад, експертизою). Остаточне оцінювання доказу завжди є справою правозастосувача. При оцінюванні представлених доказів суддя має досягти такого ступеня «внутрішнього переконання», який би був необхідним і достатнім для ухвалення рішення.

Метою першої стадії правозастосування є досягнення фактичної об'єктивної істини.

Другою стадією є встановлення юридичних обставин справи, яке охоплює дії з визначення правової норми, що відповідає обставинам, установленим на першій стадії, і підлягає застосуванню. На цій стадії перевіряється юридична чинність норми з точки зору її дії в часі, у просторі та за колом осіб, а також встановлюється та уточнюється зміст норми за допомогою тлумачення.

Крім того, у деяких складних випадках правозастосування на цій стадії можуть відбуватися **додаткові дії**, спрямовані на **подолання недоліків правового регулювання**(прогалин і колізій у законодавстві).

Юридична кваліфікація фактичних обставин передбачає:

а) відшукування галузі, підгалузі, інституту права і знаходження норми (закріплена у нормативно-правовому приписі), яка може бути застосована до цього випадку;

б) перевірка відповідності тексту норми офіційному її викладу (не слід шукати норму в неофіційних текстах і не можна посилатися на них);

в) аналіз норми з погляду її дії в часі, просторі та за колом осіб, тобто встановлення меж її дії;

г) визначення юридичної сили джерел (форм) права, що застосовуються; вирішення колізій норм при виявленні суперечностей або розбіжностей їх змісту у чинних актах;

г) аналіз норми щодо необхідності тлумачення її змісту.

Усі ці дії об'єднані завданням правильної правової кваліфікації встановлених фактичних обставин. **Правова кваліфікація** являє собою юридичне оцінювання всієї сукупності фактичних обставин справи шляхом віднесення конкретного випадку до сфери дії певних норм права, передбачає визначення галузі та інституту права, а також встановлення норми, яка поширюється на цей випадок.

Третя стадія правозастосування охоплює *ухвалення рішення у справі*. Таке рішення має відповідати фактичним обставинам і ґрунтуватися на нормах права. Воно закріплюється у правозастосовних актах, які оформлюються уповноваженими на це суб'єктами, доводяться до відома зацікавлених сторін і набирають законної сили.

Індивідуальне рішення, оформлене в правозастосовному акті, завжди відіграє роль юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини (наприклад, одруження, розлучення подружжя, усиновлення дитини). Зазвичай рішення, що прийняте в результаті здійснення складного процесу застосування права та породжує чи змінює конкретні правовідносини, потребує ще однієї стадії, без якої не відбудеться соціального результату, а саме – *виконання ухваленого рішення уповноваженими органами*.

Виконання ухваленого рішення уповноваженими органами – державними органами, державними та іншими організаціями, громадянами. Це стадія фактичної діяльності, «роботи» правовиконавчих органів (наприклад, примусове виконання судових рішень державними виконавцями як представниками влади). На жаль, нерідко ухвалені

судами чи виконавчими органами рішення залишаються на папері, що є ущемленням прав і законних інтересів громадян. Виконання чи невиконання правозастосовних рішень в більшості випадків залежить від якості самого рішення, його відповідності закону і доцільності, можливості досягти реальної мети.

Отже, державно-владне рішення, що є результатом правозастосування, виконує подвійну правову функцію:

1) *юридичної констатації* – визнання існування певних фактів, їх правомірності (неправомірності), визнання того чи іншого права за певною особою або констатації у цій події факту правопорушення;

2) *нового юридичного обов'язку* – після ухвалення рішення необхідна додаткова діяльність, новий обов'язок компетентних органів щодо виконання рішення. Колишні правовідносини припиняються або змінюються, і виникають нові.

Усі зазначені дії є головними вимогами застосування норм права і слугують одній меті – правильній кваліфікації фактів, а значить – зміцненню законності і правопорядку.

4. Принципи застосування норм права

Принципи застосування норм права – це основні вимоги, що ставляться до правозастосовної діяльності та її результатів.

До цих принципів належать, зокрема, такі:

1. ***Справедливість***, яка наголошує на безсторонності й послідовності при застосуванні права. Безсторонність вимагає неупередженості, тобто розгляду спірних випадків, незважаючи на особу. В свою чергу послідовність при застосуванні права створює передбачуваність, заперечує сваволю при розгляді справ.

2. ***Пропорційність***, яка вимагає ухвалення рішення, в якому був би додержаний необхідний баланс між несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення.

3. ***Правова визначеність***, яка, зокрема, висуває вимоги зрозумілості, несуперечливості, повноти, остаточності та виконуваності правозастосовних актів.

4. ***Законність***, яка означає, що правозастосовне рішення має ухвалюватися уповноваженим на це суб'єктом у межах його компетенції; правозастосування має здійснюватися в порядку і формах, передбачених процесуальними нормами права; правозастосовні органи зобов'язані

правильно обирати норми матеріального права, належним чином їх тлумачити й ухвалювати рішення відповідно до приписів цих норм.

5. **Обґрунтованість**, яка означає, що ухвалення правозастосовного рішення має базуватися на всебічному і повному дослідженні всіх фактичних обставин, які мають значення для справи, і повинно бути забезпечене належною, перевіреною та переконливою аргументацією.

6. **Доцільність**, яка полягає в обов'язку суб'єкта правозастосування обирати саме те рішення, яке є найбільш сприятливим для досягнення цілей і реалізації завдань відповідної норми права, найкраще враховує специфіку конкретної життєвої ситуації.

7. **Добросовісність**, яка відображає вимогу сумлінного і чесного використання суб'єктом правозастосування наданих йому повноважень та виконання покладених на нього обов'язків.

8. **Розумність**, яка зобов'язує суб'єкта правозастосування ухвалювати рішення, які б відповідали здоровому глузду.

9. **Своєчасність**, яка визначає обов'язок застосовувати норми права протягом розумного строку, без невинуватих зволікань, у найкоротший строк, достатній для одержання обґрунтованого результату.

5. Акти правозастосування та їх види

Акт правозастосування – це правовий акт, в якому закріплюється індивідуальне рішення суб'єкта правозастосування в конкретній справі.

Акт правозастосування характеризується такими **ознаками**:

1) є **одним із видів правових актів**, спрямованих на **індивідуально-правове регулювання** суспільних відносин, забезпечення реалізації норм права, конкретизацію правових вимог щодо певних життєвих ситуацій. Закріплюючи індивідуально-правове рішення, фіксуючи результат застосування норм права, він являє собою **зовнішню форму правозастосовної практики**;

2) на відміну від нормативно-правового акта має **персоніфікований характер**, тобто адресований конкретним особам, визначає їхні суб'єктивні права та обов'язки, а також **вичерпується виконанням** (хоча правові стани, що породжуються ним, можуть мати тривалий характер, наприклад, такі наслідки має рішення про призначення пенсії);

3) видається **уповноваженими на це суб'єктами** (суб'єктами правозастосування) за встановленою законом **процедурою**;

4) як письмовий документ має певний *вид* (постанова, указ, наказ, розпорядження тощо), *власні реквізити* (назва акта, номер, дата, місце прийняття, вказівка на суб'єкта, що його затвердив, підпис і посада особи, яка підписала акт), а також *структуру* (в класичному варіанті – вступна, описова, мотивувальна і резолютивна частини).

Акти застосування норм права – найпоширеніші види правових актів. Вони входять до системи правових форм управління суспільством: організують діяльність у різних його сферах, служать дієвим засобом охорони та захисту прав і свобод громадян (нарахування пенсіонеру пенсії; вирок суду в конкретній кримінальній справі та ін.).

Акти застосування норм права зближує з нормативно-правовими актами те, що вони мають юридичну силу, державно-владний обов'язковий характер. Як і нормативно-правові, правозастосовні акти можуть виходити від тих самих органів і посадових осіб – Президента, Уряду, міністерств і відомств, органів місцевого самоврядування (наприклад, укази Президента можуть бути нормативними й індивідуальними).

Відмінність правозастосовних актів від нормативно-правових:

- 1) приймаються на основі нормативно-правового акта;
- 2) є персоніфікованими (індивідуальними);
- 3) поширюють норму права на конкретний випадок (є одноразовими);
- 4) містять у собі обов'язок підкоритися – виконати сформульоване у справі рішення;
- 5) не мають зворотної сили в часі.

Класифікація правозастосовних актів здійснюється за різноманітними підставами:

1) *за суб'єктам прийняття* вони поділяються на *акти органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, акти глави держави, акт органів місцевого самоврядування;*

2) *за юридичною формою* виокремлюють *укази, постанови, розпорядження, накази, ухвали, подання, приписи, вирок, рішення та ін.;*

3) *за юридичним значенням* їх поділяють на *акти, які містять остаточне рішення в юридичній справі* (вирок суду, указ про нагородження), і *допоміжні акти*, що забезпечують прийняття основних актів (ухвала суду про відкладення розгляду справи);

4) *за характером юридичних наслідків* виокремлюють *акти, що встановлюють, змінюють, припиняють, констатують або відновлюють права та обов'язки;*

5) *за формою зовнішнього вираження* – письмові (таких більшість) – акти-документи, можуть бути, як мінімум, двох видів: а) окремі документи (вирок суду); б) резолюції на матеріалах справи (затвердження прокурором обвинувального рішення); *усні* – акти-слова (виклик понять); *конклюдентні* – акти-дії або фізично-діяльнісні акти (застосування працівником поліції табельної зброї); *знакові* – акти-символи (дорожні знаки, знаки світлофора на переході вулиці, звукові та світлові сигнали на водному і залізничному транспорті). Усі вони несуть в собі конкретні владні приписи, обов'язкові для виконання;

б) *за способом прийняття*: *колегіальні*; *одноосібні*;

7) *за функціями у правовому регулюванні (або функціями права)*: *регулятивні* – офіційно підтверджують або визначають права й обов'язки сторін, викладені в диспозиції регулятивних норм (свідоцтво про реєстрацію шлюбу); *охоронні* – офіційно попереджають конфлікти і суперечки, застосовують попереджальні заходи примусу (відсторонення водія від управління транспортним засобом за наявності підстав вважати, що він перебуває у стані сп'яніння); *захисні* – встановлюють міру юридичної відповідальності відповідно до санкції захисних норм, відновлюють порушене право (квитанція про сплату штрафу, рішення про сплату аліментів).

ЛЕКЦІЯ 13. Застосування права в умовах колізій і прогалин у законодавстві

1. Прогалини в законодавстві: поняття і види.
2. Засоби подолання прогалин у законодавстві.
3. Колізії в законодавстві як вид юридичних колізій.
4. Засоби подолання колізій у законодавстві.

1. Прогалини в законодавстві: поняття і види

Прогалини в законодавстві – це повна або часткова відсутність законодавчої регламентації певних суспільних відносин, що потребують правового регулювання.

Як синонім прогалин в юриспруденції нерідко використовується термін «лакуна» (від лат. *lacuna* – заглиблення, порожнина). Прогалини традиційно вважаються одним із найпоширеніших видів юридичних дефектів. Відсутність необхідного юридичного правила нібито роз'єднує систему права і законодавства, знижує її узгодженість і як наслідок – ефективність правового регулювання.

Прогалина є **неповнотою нормативно-правових приписів**, необхідних для вирішення конкретного випадку. Інакше кажучи, йдеться про **недостатність** для розв'язання існуючої проблеми такого нормативно- правового припису, який за його сенсом (навіть при найбільш широкому тлумаченні) підлягав би застосуванню в цій ситуації. На відміну від *розширеного тлумачення*, коли ми маємо справу з обставинами, що передбачені законом, але буквально під його дію не підпадають, прогалина існує в разі, коли закон взагалі не передбачав такі обставини.

Крім того, від прогалин у законодавстві слід відрізнити відсутність приписів щодо тих відносин, які знаходяться *поза сферою правового регулювання (сфера non jus)*. У першому випадку йдеться про відсутність у законодавстві відповіді на питання, що потребують юридичного вирішення, тоді як у другому – про відсутність юридичного питання взагалі, недоцільність юридичного впорядкування таких відносин.

Причини виникнення прогалин у законодавстві:

1) невміння відобразити в нормативних актах усе різноманіття сучасних життєвих ситуацій, що потребують правового регулювання і можуть бути врегульовані правом;

2) відставання нормотворчості від розвитку суспільних відносин як наслідок невміння передбачити появу нових життєвих ситуацій;

3) наявність деформацій у процесі нормотворчості, спричинених, наприклад, лобіюванням голосування в парламенті в інтересах певних бізнесових груп;

4) технічні помилки законодавця, допущені при розробці нормативних актів та застосуванні прийомів юридичної техніки.

Існують такі види прогалин у законодавстві:

1) *залежно від часу виникнення* виділяють **первісні (первинні)** прогалини, тобто ті, що існують на момент набрання чинності нормативно-правовими актами, і **вторинні** прогалини – ті, що з'являються внаслідок подальшого розвитку суспільних відносин, які мають регулюватися правом;

2) *залежно від можливості подолання* прогалини у процесі правозастосування виділяють **переборні** та **непереборні** прогалини;

3) *залежно від того, чи охоплюється існування прогалин умислом законодавця*, – **умисні** та **ненавмисні** прогалини;

4) *залежно від ступеня неврегульованості* суспільних відносин – **повні** та **часткові** прогалини.

2. Засоби подолання прогалин у законодавстві

Подолання прогалин у законодавстві – це застосування засобів, що дозволяють прийняти рішення в конкретній справі за відсутності відповідної норми права.

Для подолання прогалин зазвичай використовують такі засоби, як аналогія закону та аналогія права.

Можливість застосування норм за аналогією *прямо* передбачена в окремих законодавчих актах (наприклад, в ЦК, СК, ЦПК, КАС України). Крім того, вона може передбачатися в *непрямій* формі – через заборону відмови у розгляді справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини (див., наприклад, ч. 7 ст. 4 ГПК України). Особлива формула, яка легалізує лише аналогію права, використана в ч. 6 ст. 9 КПК України: «У випадках, коли положення цього Кодексу не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження, визначені частиною першою статті 7 цього Кодексу».

Аналогія є виправданою також в інших галузях права, що робить доцільним установа **презумпції припустимості аналогії**: подолання прогалини шляхом застосування аналогії можливе, якщо не доведено інше – існування непереборної прогалини.

Так, за аналогією *не* можуть застосовуватися **норми публічного права**, що спрямовані на **обмеження прав людини**. Це пояснюється необхідністю додержання **принципу правової визначеності**, який гарантує захист свободи індивідів від свавільного втручання державної влади. Цей висновок узгоджується із положенням ч. 1 ст. 19 Конституції України, згідно з яким правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Класичним прикладом тут є **заборона аналогії в кримінальному праві**, унаслідок чого склади злочинів не можуть устанавлюватися лише шляхом судження за аналогією або іншого доповнення норм права (принцип *nulla poena sine lege*). Так, застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією прямо заборонено ч. 4 ст. 3 КК України. У непрямій формі заборону аналогії містить також ч. 1 ст. 7 КУпАП.

Із ч. 2 ст. 19 Конституції України випливає **заборона визначення за аналогією додаткових повноважень суб'єктів публічної влади**, а також підстав і способів їх дій. У цих випадках вважається, що відносини врегульовані правом, проте лише з негативного боку.

Крім того, застосування аналогії виключається, коли закон **свідомо** поширює свої приписи **лише на прямо передбачені ним випадки**. Це є доказом того, що такий припис не має сили стосовно інших випадків (так званий *argumentum a contrario* – висновок від протилежного). Цей аргумент означає, що визначений правовий наслідок діє тільки для такої обставини справи, яка чітко підпадає під дію норми права. Інакше робиться висновок про те, що для такого випадку ця норма не діє. Наприклад, коли правовий припис визначає, що чоловіки після досягнення визначеного віку мусять відбутися військовою службою, з цього роблять висновок про те, що цей обов'язок не поширюється на жінок.

Аналогія закону – це вирішення справи за наявності прогалини на основі норми права, що регулює подібні суспільні відносини.

Аналогія закону використовує **логічний прийом аналогії**, спирається на **схожість, подібність відносин** (їхнього фактичного складу), які врегульовані законом й які не врегульовані законом. Крім зовнішньої подібності, для застосування аналогії також необхідна констатація того, що ці випадки є **ціннісно рівними**. Деякі розбіжності у фактичному складі цих відносин не повинні вплинути на рішення. Вони мають бути «винесені за дужки» як незначні, несуттєві; лише спільні ознаки мусять бути визнані як необхідні передумови для висновку за аналогією.

Так, згідно з п. 31 постанови Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 р. № 13 у разі продажу учасником товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю своєї частки з порушенням переважного права покупки інших учасників слід за аналогією застосовувати норму ч. 4 ст. 362 ЦК України, яка дозволяє співвласнику пред'явити позов до суду про переведення на нього прав та обов'язків покупця при порушенні переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності. Цей висновок зумовлений тим, що відносини стосовно реалізації переважного права на покупку частки в товаристві з обмеженою чи додатковою відповідальністю є схожими, подібними до відносин, які виникають при реалізації переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності.

Правомірність застосування аналогії для подолання прогалин легітимується **принципом рівності**, ґрунтується на уявленні про

системність і внутрішню послідовність права: якщо б законодавець передбачав цей випадок, то вноормував би його так само, як унормовано схожі з ним за сутністю випадки.

Окремим випадком аналогії закону є **міжгалузева аналогія (субсидіарне застосування норм права)**. Вона передбачає застосування до конкретних відносин нормативного припису, який регулює подібні за суттєвими ознаками відносини в суміжних галузях.

У деяких випадках законодавство може **прямо дозволяти або забороняти** міжгалузову аналогію. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 9 ЦК України «положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства». Водночас ч. 2 ст. 1 ЦК України за загальним правилом забороняє застосування цивільного законодавства «до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин».

Прикладом міжгалузевої аналогії може бути визначення в конституційному праві порядку обчислення строків для всіх органів влади за аналогією з порядком, встановленим ЦПК України. Саме тому в конституційному праві, коли строки визначаються днями, то їх обчислюють з дня, наступного після того дня, з якого починається строк. Якщо ж закінчення строку припадає на неробочий день, то останнім днем строку вважається перший після нього робочий день.

Аналогія права – це вирішення справи за наявності прогалини на основі загальних або галузевих принципів права.

На законодавчому рівні існують **декілька підходів** до визначення аналогії права. Так, деякі кодекси пов'язують аналогію права з регулюванням відносин відповідно **дозагальних засад певної галузі** законодавства (див. ч. 2 ст. 8 ЦК України та ч. 2 ст. 10 СК України). Водночас ЦПК України пропонує виходити **ізагальних засад законодавства**, КПК України – **ізагальних засад кримінального провадження**, а КАС України – **ізконституційних принципів і загальних засад права** (див. ч. 8 ст. 8 ЦПК, ч. 6 ст. 9 КПК, ч. 7 ст. 9 КАС).

У разі застосування аналогії права для подолання прогалини залучається **принцип** – правова вимога, яка є загальною (спільною) для інституту, підгалузі та галузі права. Він і підлягає застосуванню до схожого (аналогічного) випадку, що безпосередньо не врегульований жодною нормою законодавства. Для регулювання таких відносин на

основі принципу *створюється конкретне правило, яке б найкращим чином узгоджувалося з принципами права*. Суддя нібито повинен поставити себе на місце законодавця, передбачити його рішення з цього питання, яке б найкраще узгоджувалося з даним принципом.

Застосування аналогії права є засобом, що *рідко використовується* при відправленні правосуддя. В сучасних умовах практично всі відносини, що потребують правового регулювання, одержали пряму або опосередковану регламентацію законом.

При вирішенні справи за аналогією необхідно додержуватися таких умов:

1) аналогія допустима лише за умови повної відсутності або неповноти правових норм, їх нечіткості, суперечливості;

2) суспільні відносини, до яких застосовується рішення за аналогією, повинні бути врегульовані хоча б у загальній формі, тобто перебувати у сфері правового регулювання;

3) наявність подібності (аналогії) аналізованих обставин і обставин, передбачених наявною нормою, повинна бути в істотних, юридично рівнозначних ознаках; розбіжність – у деталях, у неістотному;

4) пошук норми, яка регулює аналогічний випадок, має здійснюватися спочатку в актах тієї самої галузі права, у разі відсутності такої – в іншій галузі та у законодавстві в цілому;

5) вироблене в ході використання аналогії правове рішення не повинно суперечити дії приписів закону, його меті;

6) обов'язково має бути вмотивоване пояснення причин застосування рішення за аналогією до даного випадку.

3. Колізії в законодавстві як вид юридичних колізій

Юридичні колізії – це загальний термін, яким визначаються *формальні суперечності або розбіжності усередині юридичної системи держави, що породжені уповноваженими суб'єктами нормотворчості, правозастосування, правотлумачення та заважають злагодженому її функціонуванню*.

У правознавстві юридичні колізії традиційно пов'язуються з проблемою неузгодженостей (суперечностей) у правовій системі. Йдеться про існування у сфері правового регулювання двох видів неузгодженостей: матеріальних і формальних.

Будь-яка правова система взаємодіє із зовнішнім (соціальним) середовищем, унаслідок чого можуть виникати ***об'єктивні, матеріальні неузгодженості***: наприклад, неузгодженості між нормами права і

суспільними відносинами, які вони покликані регулювати, між нормами права та іншими соціальними нормами, зокрема моральними або релігійними.

Крім того, у сфері правового регулювання виникають **юридичні колізії**, тобто **формальні неузгодженості**, суперечності всередині правової системи. Вони зазвичай виникають унаслідок інтелектуальних помилок суб'єктів права, порушень правил юридичної техніки. Юридичні колізії призводять до порушень цілісності, внутрішньої узгодженості та єдності правової системи.

Існують **різні види юридичних колізій**.

Залежно від правових форм діяльності, під час здійснення яких вони виникають, можна говорити про:

- **колізії нормотворчості** (наприклад, колізії між різними нормативно-правовими актами);
- **правозастосовні колізії** (зокрема, колізії між рішеннями судів, колізії між нормативно-правовими і правозастосовними актами);
- **інтерпретаційні колізії** (наприклад, колізії між інтерпретаційними актами, колізії між нормативно-правовими та інтерпретаційними актами).

На особливу увагу заслуговує питання неузгодженості між нормами права, які іменують **колізіями у праві**. Вони можуть бути охарактеризовані як **дефекти у праві**, тобто як порушення, деформації логіко-структурної побудови і розвитку системи права та його елементів, і поділяються на:

- **колізії в законодавстві** (тобто колізії між нормами права, закріпленими в законодавстві);
- **колізії між нормами, закріпленими в законодавстві, та нормами, закріпленими в інших джерелах права** (наприклад, суперечності між законодавством і судовими прецедентами);
- **колізії між нормами права, закріпленими в інших джерелах права** (наприклад, колізії між судовими прецедентами).

З огляду на те, що законодавство є основним джерелом вітчизняного права, саме колізії в законодавстві виступають найбільш поширеним різновидом колізій у праві України. Тому саме вони знаходяться в центрі уваги вчених і практиків.

Отже, **колізії в законодавстві** – це різновид юридичних колізій, що виникає за наявності розбіжності (зокрема суперечності) між нормами

права, які закріплені в законодавстві та регулюють одні суспільні відносини.

Основними ознаками колізій у законодавстві є:

- 1) вони є одним із видів юридичних колізій;
- 2) існують тільки між нормами права, закріпленими в законодавстві;
- 3) виникають з приводу регулювання нормами одних фактичних обставин;
- 4) існують у разі, коли норми права пропонують різне регулювання одних фактичних обставин. Тому колізію часто характеризують як розбіжність (невідповідність, суперечність) між нормами.

В українському законодавстві **найбільш поширеними** є темпоральні, ієрархічні та змістовні колізії.

Темпоральна (часова) колізія – це колізія, що виникає внаслідок прийняття в різний час з того самого питання декількох різних норм права.

Для подолання такої колізії необхідно докладно проаналізувати показники, що характеризують дію неузгоджених нормативно-правових актів у часі (момент набрання чинності, напрям темпоральної дії, моменти зупинення і припинення дії). Загальним правилом, що використовується для подолання таких колізій, є правило, згідно з яким **наступний закон з того самого питання скасовує дію попередніх**. Тому в разі неузгодженості застосуванню підлягає норма права, прийнята пізніше.

Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 144 ЦК України, який було ухвалено 16 січня 2003 р., до моменту державної реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю його учасники повинні сплатити не менше ніж п'ятдесят відсотків суми своїх вкладів. Проте ст. 52 Закону України «Про господарські товариства» (в редакції Закону від 21 вересня 2000 р.) встановлювала, що до моменту реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю кожен з учасників зобов'язаний внести не менше 30 відсотків вкладу. У такій ситуації застосуванню підлягала норма ЦК, оскільки вона була прийнята пізніше.

Ієрархічна (субординаційна) колізія – це колізія, що виникає внаслідок регулювання одних суспільних відносин нормами різної юридичної сили.

Різна юридична сила норм права зумовлюється тим, що вони містяться в нормативно-правових актах, які знаходяться на різних щаблях

у вертикальній (ієрархічній) структурі законодавства. Тому для подолання ієрархічних колізій необхідно звернутися до вертикальної структури законодавства України. Загальне правило, яке використовується для подолання цих колізій, звучить так: ***у разі суперечності застосовуються норми, що мають більш високу юридичну силу.***

Законодавчо встановлено, наприклад, ієрархічний статус Конституції України (в її ст. 8 передбачено, що «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй»). Це означає, що в разі суперечності між нормами Конституції та нормами будь-яких інших нормативно-правових актів мають застосовуватися саме норми Конституції.

Змістовна колізія – це колізія, що виникає внаслідок часткового збігу обсягів регулювання декількох норм права.

Особливість цих колізій пов'язана з поділом норм права на загальні та спеціальні. Загальні норми права, як відомо, поширюються на рід відносин у цілому; спеціальні діють тільки в межах виду відносин цього роду і встановлюють для нього певні особливості порівняно із загальним правилом. При конкуренції загальних і спеціальних норм слід керуватися таким правилом: ***спеціальний закон скасовує дію загального.***

Прикладом загальної та спеціальної норм можуть бути статті 1166 і 1187 ЦК України, що встановлюють відповідальність за заподіяння шкоди в загальних випадках (ст. 1166) і відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187). У разі, коли шкода заподіюється автомобілем (джерелом підвищеної небезпеки), на регулювання відносин претендують обидві статті, які встановлюють різні правила (головна відмінність тут полягає в тому, що ст. 1187 передбачає можливість відшкодування шкоди і за відсутності вини, тоді як ст. 1166 пов'язує відшкодування лише з наявністю вини). Згідно з наведеним колізійним правилом застосуванню в цій ситуації підлягає спеціальна норма – ст. 1187 ЦК.

Існують також так звані ***складні випадки***, коли неузгодженість між нормами права зумовлена одночасним існуванням (збігом) декількох видів колізій.

Так, при ***збігу темпоральної та ієрархічної колізій***, що виникає внаслідок більш пізнього введення в дію норми, яка має меншу юридичну силу, пріоритет віддається нормі, яка має вищу юридичну силу, хоча її прийнято раніше.

У разі *збігу темпоральної та змістовної колізій*, що виникає внаслідок більш пізнього введення в дію загальної норми, пріоритет зазвичай віддається спеціальній нормі, хоча її прийнято раніше. У цьому випадку слід виходити з того, що, незважаючи на зміну загального правила, право має на меті зберегти особливе регулювання, зумовлене специфікою певного виду відносин. Якщо ж під час тлумачення буде встановлено, що нова загальна норма усуває відмінне регулювання для різних видів відносин одного роду, яке раніше було передбачене спеціальними нормами, то вибір слід зробити на користь більш пізнього загального закону.

При *збігу ієрархічної та змістовної колізій*, коли загальна і спеціальна норми містяться в актах, що мають різну юридичну силу, перевагу зазвичай має загальна норма вищої юридичної сили. Наприклад, відповідно до правової позиції Конституційного Суду України, яка міститься в Рішенні від 30 жовтня 1997 р. № 5-зп у справі К. Г. Устименка, винятки з конституційних норм встановлюються самою Конституцією України, а не іншими нормативно-правовими актами. Тому в разі виникнення колізії між загальною нормою Конституції та спеціальною нормою закону, що встановлює виняток із конституційного правила, перевагу має загальна конституційна норма. Проте, якщо видання спеціальної норми прямо чи опосередковано передбачено актом вищої юридичної сили, то пріоритет має спеціальна норма меншої юридичної сили.

4. Засоби подолання колізій у законодавстві

Подолання колізійу законодавстві – це застосування засобів, що дозволяють ухвалювати рішення в конкретній справі за наявності колізії в законодавстві.

Основними засобами подолання є колізійні норми, колізійні правила, а також тлумачення закону. Вони утворюють колізійний механізм, що має включати всі перелічені вище способи і давати можливість у конкретному випадку зменшити шкідливий вплив недоліків законодавства.

Колізійні норми встановлюють правила вибору правової норми, яка підлягає застосуванню за наявності розбіжності між нормами права, які закріплені у законодавстві й регулюють однакові фактичні обставини.

Прикладом колізійних норм може бути правило, викладене у п. 5 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України від 5 липня 2012 р. «Про зайнятість»: «до приведення законодавства України у

відповідність із цим Законом закони та інші нормативно- правові акти застосовуються в частині, що не суперечить цьому Закону». Інший приклад колізійної норми пропонує п. 56.21 ПК України: «У разі коли норма цього Кодексу чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі цього Кодексу, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів, або коли норми одного і того ж нормативно-правового акта суперечать між собою... внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь платника податків, так і контролюючого органу, рішення приймається на користь платника податків».

Колізійні правила є сталими типовими рішеннями щодо застосування юридичних норм за наявності колізії: більш пізній закон скасовує дію більш раннього, акт вищої юридичної сили скасовує дію акта меншої юридичної сили; спеціальний закон скасовує дію загального та ін. Колізійні правила породжені вимогами **юридичної логіки та юридичної техніки**, існують протягом багатьох століть у різних правових системах світу і за своєю чіткістю та імперативністю не поступаються правовим нормам.

Тлумачення може бути засобом подолання колізії у тому разі, якщо вибір між конфліктуєчими нормами неможливо зробити на підставі колізійних норм і правил або їх недостатньо (наприклад, у випадку колізії спеціальних норм). Запропоновані варіанти тлумачення надалі (після їх визнання на практиці і кількарізного одноманітного застосування) можуть набувати характеру переконливих правових позицій.

Від подолання колізій слід відрізнити їх **усунення**, тобто **застосування засобів, які дозволяють ліквідувати розбіжності між нормами права, що існують у законодавстві**.

Основним засобом усунення колізій є **нормотворчість**. Завдяки нормотворчості може бути змінена одна або всі норми, що конфліктують між собою. Крім того, нормотворчість може передбачати скасування однієї з норм, що знаходяться в суперечності, або скасування всіх норм, що знаходяться в суперечності, й прийняття нової норми. Слід зазначити, що для усунення колізій важливе значення має кодифікація, результатом якої повинно бути створення єдиного, логічно цілісного, внутрішньо узгодженого нормативного акта.

Колізії можуть усуватися також завдяки **визнанню судами нормативних актів неконституційними або неправомірними**, що усуває конфлікт між нормами права (або такі рішення можуть ухвалювати Конституційний Суд України та адміністративні суди).

Типові конкуренції між приписами актів різної юридичної сили та типові способи їх вирішення:

а) між приписами конституції й інших нормативно-правових актів – перевагу мають приписи конституції як основного закону вищої юридичної сили, прямої дії, застосовуваної на всій території держави;

б) між приписами законів і підзаконних актів – перевагу мають приписи законів як нормативно-правових актів, що наділені верховенством і вищою юридичною силою;

в) між приписами нормативно-правових актів федерації і суб'єктів федерації; між приписами актів унітарної держави і її автономних утворень – перевагу мають приписи загальнодержавних актів;

г) між приписами нормативно-правових актів і міжнародних договорів, ратифікованих парламентом, – перевагу мають приписи міжнародних договорів.

ЛЕКЦІЯ 14. Тлумачення правових актів

1. Поняття тлумачення правових актів.
2. Способи тлумачення правових актів.
3. Види тлумачення правових актів.
4. Особливості тлумачення конституції та законів.
5. Інтерпретаційні акти, їх види.

1. Поняття тлумачення правових актів

Важливе місце у правовому регулюванні суспільних відносин посідає діяльність, спрямована на осмислення змісту правових актів, розкриття їх сутності. Така діяльність називається **тлумаченням правових актів**, чи їх **інтерпретацією**. Особливості правотлумачної діяльності зумовили виокремлення *юридичної герменевтики* як загального (філософського) підходу до пізнання державно-правової дійсності, що ґрунтується на тлумаченні юридичних текстів задля розуміння сутності правових явищ.

Тлумачення правового акта – це з'ясування змісту закріплених у ньому юридичних правил (норм права), а також у певних випадках роз'яснення змісту цих правил іншим зацікавленим особам.

Тлумачення правових актів може виступати як певний *розумовий процес, інтелектуальна, творча діяльність*, що спрямована на встановлення змісту юридичних правил (норм права), так і як *результат зазначеної діяльності*, що виражається переважно в інтерпретаційних актах. Наприклад, в останньому значенні термін «тлумачення»

вживається у ст. 147 Конституції України, яка вказує, що Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Структурні елементи системи тлумачення норм права:

1) *об'єкт тлумачення* норма права, що виражена в приписах законів і підзаконних актів, нормативних договорів та інших форм права, а також у правоположеннях проектів нормативно-правових актів, які підготовлені до прийняття;

2) *суб'єкт тлумачення* – органи держави, посадові особи, громадські організації, окремі громадяни;

3) *предмет тлумачення* – зміст (смысл) тексту юридичного акта в цілому або його частини (статті, пункту, абзацу);

4) *мета тлумачення* – правильне й однакове розуміння норм права та правильне й однакове застосування і реалізація норм права.

Тлумачити норми права можуть усі, але лише тлумачна діяльність уповноважених суб'єктів права є правовою формою здійснення функцій держави разом з нормотворчою, правозастосовною, правоохоронною, контрольно-наглядовою тощо. У деяких уповноважених органів (наприклад, у Конституційного Суду України) тлумачення норм права є провідною функцією.

Необхідність тлумачення правових актів зумовлена:

1) *нормативністю права*, загальним, абстрактним характером правових норм. Реалізація норми права в конкретній життєвій ситуації без попереднього з'ясування її змісту є неможливою;

2) *викладенням юридичного правила в тексті*, тобто його вираженням у мовній формі, з чим пов'язані такі обставини:

- вживання термінів, які є більш вузькими чи більш широкими, ніж правове поняття, яке вони виражають, або вживання слів-синонімів на позначення одного поняття (наприклад, одночасне використання в тексті слів «повинен», «зобов'язаний», «слід», «належить» тощо);

- наявність в юридичних текстах спеціальних юридичних термінів (іпотека, юридична особа, злочин та ін.) та оцінних категорій (тяжкі наслідки, моральна шкода тощо);

- вживання висловів, які потребують з'ясування можливих варіантів поведінки, що ними передбачаються (наприклад, «тощо», «та ін.», «інші»);

- недосконалість юридичної техніки, відсутність ясної, точної, зрозумілої мови правового акта, двозначність, розпливчатість формулювань та ін.

Тлумачення правових актів може складатися з *двох стадій*: з'ясування змісту юридичних правил (норм права) та його *роз'яснення*.

З'ясування – перша й обов'язкова стадія тлумачення права, яка полягає у зрозумінні суб'єктом тлумачення змісту правил «для себе». Це внутрішній творчий інтелектуальний процес, який відбувається у свідомості суб'єкта тлумачення. З'ясування правил є необхідною умовою належної реалізації права в усіх його формах. Тлумачення права може включати тільки стадію з'ясування, наприклад, якщо йдеться про усвідомлення суб'єктом змісту правил при їх додержанні чи використанні.

Наступною стадією є **роз'яснення** права. Воно не є обов'язковим і здійснюється інтерпретатором для зацікавлених осіб лише в разі необхідності. Результати роз'яснення об'єктивуються в інтерпретаційних актах, письмових та усних коментарях тощо (наприклад, рекомендаціях вищих спеціалізованих судів, роз'ясненнях уповноважених органів державної влади, науково-практичних коментарях до законодавчих актів). Правотлумачна діяльність у формі роз'яснення права може бути одним із основних напрямів діяльності органів державної влади. Так, надання офіційного тлумачення Конституції та законів України є одним із повноважень Конституційного Суду України.

Тлумачення правових актів передбачає з'ясування як «букви», так і «духу» закону. Під **«буквою» закону** розуміють буквальне значення юридичного тексту, що містить правила. **«Дух» закону** передає зміст юридичних правил, викладених у відповідному акті, з належним урахуванням правових принципів, на яких він ґрунтується. Врахування «духу» закону дозволяє більш точно розкрити значення його «букви», яке може бути більш широким чи більш вузьким, ніж буквальне текстуальне вираження правила. При цьому розкриття «духу» закону не може повністю відриватися від тексту правового акта, інакше правотлумачна діяльність може перетворитися на пряму нормотворчість.

Протягом строку чинності юридичних правил їх «буква» може залишатися незмінною, але «дух» може зазнавати змін. Визначаючи в такому разі **значення норми права**, необхідно враховувати наявність двох тенденцій у правотлумачній діяльності – **статичної** та **динамічної**. У межах статичного підходу значення правила з моменту його ухвалення й протягом усього періоду його дії визнається незмінним у часі. За цього підходу в процесі тлумачення підлягає з'ясуванню **«воля історичного законодавця»**, тобто те значення правила, що було вкладено в нього на момент прийняття відповідного правового акта.

За динамічного підходу в теорії тлумачення права значення норм права може еволюціонувати з перебігом часу. В цьому разі правотлумачна діяльність спрямована на з'ясування **«волі актуального законодавця»**, тобто значення, що надається правилу суспільством на відповідному етапі розвитку з урахуванням мінливих умов суспільного життя. Саме такий підхід використовує Європейський суд з прав людини при тлумаченні положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Предметом тлумачення можуть виступати **не тільки нормативні, а й індивідуальні правові акти**, особливо ті, що розраховані на тривалу дію, мають юридично складний характер. Тлумачення індивідуальних правових актів спрямовано на з'ясування змісту юридичних правил, що містяться в актах правозастосування та актах реалізації права – рішеннях суду, адміністративних актах, правочинах тощо.

Так, у ст. 213 ЦК України зазначено, що зміст правочину може бути витлумачений стороною (сторонами). На вимогу однієї або обох сторін суд може постановити рішення про тлумачення змісту правочину. У ст. 1256 ЦК України передбачено, що тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями, а у разі виникнення між ними спору – судом. Відповідно до ст. 221 ЦПК України, якщо рішення суду є незрозумілим для осіб, які брали участь у справі, або для державного виконавця, суд за їхньою заявою постановляє ухвалу, в якій роз'яснює своє рішення, не змінюючи при цьому його змісту.

2. Способи тлумачення правових актів

Спосіб тлумачення – це сукупність прийомів і засобів аналізу текстів правових актів з метою встановлення змісту викладених у них норм права чи індивідуальних приписів.

В юридичній науці та практиці найбільш повно розроблені способи тлумачення нормативно-правових актів. Німецький правознавець Ф. К. Савіньї у праці «Курс сучасного римського права» (1840 р.) узагальнив класичні способи тлумачення нормативно-правових актів і виокремив серед них граматичний, логічний, системний та історичний. Названі способи тлумачення близькі до тих, якими оперує сучасна юриспруденція.

Граматичний (мовний) спосіб тлумачення – це початковий спосіб, який базується на даних філологічних дисциплін: граматики, лексики, семантики, синтаксису, морфології, етимології та ін. Він становить сукупність прийомів аналізу **мовної форми** вираження норм

права, яку відображено в тексті нормативно-правового акта. Прийоми дослідження граматичного способу спрямовані на з'ясування значення окремих слів, термінів, які виражають зміст правової норми залежно від розміщення в тексті єднальних і розділових сполучників («і», «або»), розділових знаків, прийменників, вживання доконаних і недоконаних форм дієслів і дієприкметників (наприклад, «вчинює» або «вчинив») тощо.

До **основних правил мовного тлумачення** належать такі:

- термінам, що використовуються в тексті, надається їх загальнозживане значення, за винятком спеціально-юридичних або інших термінів, яким надано законодавчі дефініції («злочин», «правочин», «сім'я» та ін.);
- якщо в законі однакові терміни використовуються неодноразово (наприклад, «батьки», «діти» в сімейному законодавстві), їх не можна тлумачити в різному значенні, за винятком випадків, коли це визначено самим законом;
- різним термінам не може безпідставно надаватися одне значення (наприклад, поняттям «громадянин» і «фізична особа»);
- значення терміна (словосполучення), визначене в межах певної галузі законодавства, не може автоматично поширюватися на інші галузі.

Логічний спосіб тлумачення полягає в аналізі логічної структури і внутрішніх зв'язків між нормами права або їх структурними елементами. Цей спосіб ґрунтується на використанні *законів і правил (прийомів) формальної логіки*, серед яких: логічне перетворення; виведення норм із норм (їх логічний розвиток); дедукція та індукція; логічний аналіз понять; висновки за аналогією; висновки від протилежного; доведення до абсурду; висновок за ступенем та ін.

Останній складається з двох правил:

- 1) хто має право або зобов'язаний до більшого, той має право або зобов'язаний до меншого;
- 2)) кому заборонено менше, тому заборонено й більше. Цей прийом дозволяє, зокрема, обґрунтувати висновок про те, що законодавчий орган, наділений повноваженнями приймати закони, володіє й повноваженнями щодо їх роз'яснення.

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення передбачає аналіз тексту правового акта з точки зору «*догми*» права за допомогою спеціальних юридичних знань із теорії права і галузевих наук. Він вимагає використання техніко-юридичних прийомів і засобів (юридичних

конструкцій, фікцій, презумпцій тощо), спеціально-юридичних термінів чи словосполучень, а також правил і прийомів юридичної техніки для з'ясування змісту норм права.

Системний спосіб тлумачення враховує місце правової норми серед інших норм, які викладені в певному нормативно-правовому акті, інституті чи галузі законодавства. Можливість його застосування зумовлена *системністю права*.

До системних зв'язків між нормами права, які підлягають з'ясуванню в процесі тлумачення, зокрема належать:

а) зв'язки між нормами, що підлягають тлумаченню, і нормами, що розкривають зміст терміна, який у ній вживається (норми-дефініції);

б) зв'язки норм, що тлумачаться, з оперативними нормами, які можуть їх скасовувати, поширювати їх дію на нове коло відносин, суб'єктний склад чи територію;

в) зв'язки норм, що підлягають тлумаченню, з відсильними, бланкетними та іншими нормативними приписами. Застосування законодавцем відсильного чи бланкетного способу викладення норм права вимагає звернення до інших статей цього акта або до іншого нормативно-правового акта для повного відтворення всіх елементів правила поведінки, що складає відповідну норму права;

г) зв'язок між загальними і спеціальними нормами, сутність якого полягає в тому, що правила поведінки, визначені в загальних нормах, часто потребують урахування особливостей певних ситуацій або винятків, викладених у спеціальних нормах. У свою чергу спеціальні норми можуть бути розтлумачені лише у світлі загальних принципів, цінностей і положень, що становлять зміст загальних норм права. Зокрема, в процесі тлумачення необхідно брати до уваги зв'язки між загальною та особливою частинами кодексів чи інших нормативно-правових актів тощо.

Історичний спосіб тлумачення допомагає встановити зміст норми права, зважаючи на історичні умови та обставини, соціально-економічні, політичні та інші чинники, пов'язані з виникненням, юридичним закріпленням норм і застосуванням норм, що підлягають тлумаченню. До уваги беруться не тільки самі тексти нормативно-правових актів, а й архівні документи, стенограми обговорення їх проектів, пов'язані з ними матеріали ЗМІ та ін., що дозволяє встановити, які саме відносини і в який спосіб мав намір врегулювати нормотворчий суб'єкт. Різновидом історичного способу тлумачення можна вважати **конкретно-соціологічне тлумачення**, яке полягає у встановленні змісту

норм права з урахуванням реальних умов суспільного життя, в яких вони функціонують.

Телеологічне (цільове) тлумачення потребує розкриття **цілей** правових норм і права в цілому. Об'єктом аналізу виступають цілі, на досягнення яких спрямовані відповідні нормативні приписи, очікувані результати при їх реалізації. Їх з'ясуванню сприяє аналіз преамбул конституцій і законів, а також початкових статей кодексів, що містять законодавчо визначені цілі відповідних інститутів і галузей законодавства.

Свої особливості має **тлумачення міжнародно-правових договорів**. Загальні правила і додаткові засоби такого тлумачення визначено в розділі 3 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969 р.), де вказано, що міжнародно-правовий договір має тлумачитися сумлінно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта і цілей договору.

На окрему увагу заслуговують **способи тлумачення індивідуально-правових актів**. Деякі з правил і прийомів їх тлумачення визначено на законодавчому рівні (наприклад, у статтях 213, 637, 1256 ЦК України).

3. Види тлумачення правових актів

Тлумачення правових актів може бути **класифіковано** за різними критеріями. Воно розрізняється **за обсягом їх правового змісту** і полягає у визначенні ступеня відповідності змісту норми права її текстовому вираженню, тобто співвідношенні «духу» і «букви» закону. За цим критерієм розрізняють **буквальне, поширене та обмежене тлумачення**.

Буквальне тлумачення – це такий вид тлумачення, за якого зміст правової норми повністю збігається з її буквальним вираженням. Наприклад, у ст. 148 Конституції України зазначено, що Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України. Як правило, буквально мають тлумачитися терміни, відображені в легальних дефініціях, а також завершені (вичерпні) переліки (наприклад, підстави, які обтяжують покарання, що викладені у ст. 67 КК України).

Поширене тлумачення означає, що зміст певної норми права в результаті тлумачення виявився ширшим за її буквальний текст. Це може бути обумовлене як суб'єктивними недоліками законодавства, так і

об'єктивним розвитком суспільних відносин, які були врегульовані відповідним правовим актом.

Наприклад, поширеного тлумачення вимагають положення конституцій, міжнародно-правових договорів чи законів щодо основоположних прав людини, зміст яких визначається не стільки їх буквальним юридичним формулюванням, скільки правовими цінностями і принципами, юридичною доктриною та практикою тощо. Водночас таке тлумачення є неприпустимим щодо положень, які є винятком із загального правила, містять підстави обмеження прав і свобод, визначають обсяг компетенції органів державної влади чи інших владних суб'єктів тощо.

Обмежене тлумачення має місце тоді, коли зміст правових норм є вужчим за буквальний зміст тексту нормативно-правового акта. Обмежене тлумачення може здійснюватися на підставі норм загальної частини певного кодексу, оскільки вони стосуються всіх положень особливої частини і можуть звужувати їх буквальний зміст. Прикладом такого тлумачення є Рішення Конституційного Суду України у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів від 9 лютого 1999 р., в якому визначено, що положення ч. 1 ст. 58 Конституції України про те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, треба розуміти так, що воно стосується людини і громадянина (фізичної особи).

Тлумачення правових актів може здійснюватися різними суб'єктами. *Залежно від наявності в інтерпретатора повноважень на здійснення тлумачення останнє може бути офіційним або неофіційним.*

Тлумачення вважається **офіційним**, якщо воно здійснюється суб'єктом у зв'язку з реалізацією ним повноважень стосовно тлумачення правових актів. Такими суб'єктами виступають спеціально уповноважені органи державної влади чи органи місцевого самоврядування, їх посадові особи. Результати офіційного тлумачення набувають офіційного значення та юридичної форми, зокрема втілюються в правотлумачних (інтерпретаційних) актах.

Офіційне тлумачення *залежно від юридичних наслідків* може мати як **обов'язковий**, так і **переконливий (рекомендаційний)** характер. Наприклад, обов'язковим є офіційне тлумачення Конституції та законів Конституційним Судом України, тлумачення положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і протоколів до неї,

надане за результатами розгляду індивідуальних заяв Європейським судом з прав людини.

Водночас тлумачення положень міжнародно-правових договорів з прав людини, яке міститься в загальних рекомендаціях (коментарях) відповідних органів ООН (Комітету ООН з прав людини, Комітету ООН з прав дитини тощо) має рекомендаційний характер. Воно повинно враховуватися правозастосувачем завдяки професійному авторитету визнаних міжнародних експертів, які входять до складу відповідних структур, повазі до їх позиції.

Офіційне тлумачення *залежно від того, на яке коло осіб воно розраховане*, може бути двох видів: **абстрактним чи казуальним**.

Абстрактне тлумачення є роз'ясненням змісту норми права, що має загальний характер, поширюється на всіх осіб, які опинилися в нормативно регламентованій ситуації, та на всі випадки, врегульовані нормами, що інтерпретуються (наприклад, рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції чи законів України, постанови Пленуму Верховного Суду та ін.).

Казуальне тлумачення норм права стосується їх застосування щодо конкретного випадку. Формально воно має значення лише для вирішення «казусу», тобто конкретної юридичної справи. Водночас казуальне тлумачення правових норм вищими судовими інстанціями чи адміністративними органами містить зразки, приклади правильного розуміння нормативно-правових актів, які мають значення не тільки для конкретної справи, а й для всіх аналогічних справ. Нижчі інстанції, як правило, враховують практику тлумачення вищих, слідують їй і беруть її за приклад. Юридичній практиці загалом сприяє оприлюднення рішень вищих судів в юридичних виданнях і розміщення їх в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Таким чином, інтерпретаційні положення (правові позиції), що містяться в рішеннях вищих правозастосовних органів у конкретних справах, перетворюються на так звані «*прецеденти тлумачення*» правових норм, обов'язковість яких обумовлена статусом та авторитетом суб'єктів їх ухвалення, переконливістю і розумністю аргументації.

Залежно від участі інтерпретатора в ухваленні актів, що роз'яснюються, офіційне тлумачення поділяється на **автентичне і легальне**.

Автентичне тлумачення здійснюється тим суб'єктом, що видав правовий акт, який підлягає тлумаченню, тобто це авторське офіційне тлумачення (наприклад, роз'яснення міністерством сутності та окремих

положень певної інструкції, що була ним прийнята). Повноваження суб'єкта щодо автентичного тлумачення виданих ним правових актів безпосередньо впливають з його компетенції.

Легальне (делеговане) тлумачення здійснюється спеціально уповноваженим органом щодо правових актів, виданих іншими суб'єктами. Повноваження на здійснення суб'єктом такого тлумачення закріплюється в правовому акті, що визначає його статус. Так, Конституція України наділяє повноваженням щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України єдиний орган конституційної юрисдикції – Конституційний Суд України.

Неофіційне тлумачення здійснюється суб'єктом, який не має повноважень на офіційне тлумачення правових актів. Воно має необов'язковий характер, поділяється на такі види:

- **побутове тлумачення**, що здійснюється в повсякденному житті особами, які не мають юридичної освіти і певної кваліфікації для провадження юридичної діяльності. Його результати зумовлені рівнем правової свідомості, юридичної обізнаності та життєвим досвідом громадян;

- **професійне тлумачення**, що здійснюють фахівці з вищою юридичною освітою, які займаються різними видами юридичної практики (адвокати, юрисконсульти та ін.);

- **доктринальне (наукове) тлумачення**, що є прерогативою вчених- правознавців. Його результати відтворюються в науково-практичних коментарях до законодавства, працях учених-юристів (наукових статтях, монографіях, підручниках, посібниках, лекціях), юридичних наукових виданнях тощо. Неофіційне доктринальне тлумачення не має обов'язкової сили, однак воно суттєво впливає на нормотворчу і право-застосовну діяльність завдяки авторитетності та переконливості роз'яснень.

4. Особливості тлумачення конституції та законів

Сучасна концепція конституції охоплює не тільки *позитивний нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили*, а й *фундаментальні принципи та цінності конституційного рівня*. Тому при тлумаченні конституції мусить бути застосований дуалістичний підхід: з одного боку, конституція має тлумачитися з використанням традиційних способів тлумачення нормативно-правових актів, а з другого – офіційне тлумачення конституції вимагає використання *специфічних принципів її інтерпретації*, які дають змогу розкрити її особливу юридичну природу.

Такі способи тлумачення передбачають аналіз не тільки «букви», а й «духу» конституції, закладених в ній принципів і цінностей.

В європейській правовій доктрині використовуються такі **спеціальні принципи тлумачення конституції**.

- **принцип об'єктивної системи цінностей**, який полягає в тому, що конституційні цінності (верховенство права, соціальна правова держава, демократія, права людини тощо) є об'єктивними; вони не залежать від державної волі, а навпаки, накладають на державу зобов'язання додержуватись їх та сприяти їх утіленню в суспільне життя;

- **принцип найбільш прийнятної для сторін згоди цінностей**, згідно з яким правові цінності, забезпечені конституційним захистом, мають тлумачитись у взаємній гармонії, одна цінність не може бути захищена на шкоду іншій;

- **принцип конституційно-конформістського тлумачення**, за яким закон не може визнаватися нечинним, якщо його можна витлумачити як такий, що відповідає конституції;

- **принцип основних прав**, який вимагає тлумачення конституційних положень з урахуванням різних концепцій прав людини;

- **принцип балансування**, який виходить із того, що будь-які дії держави мають відповідати легітимній меті та бути пропорційними до неї. Зокрема, цей спосіб підлягає застосуванню при тлумаченні конституційних обмежень прав людини;

- **принцип дружнього ставлення до міжнародного права** полягає у тлумаченні відповідних положень конституції, передусім тих, що стосуються прав людини, в контексті міжнародного права;

- **принцип конституційно-правового порівняння** вимагає порівняння конституційних норм різних країн, а також практики їх застосування і тлумачення при інтерпретації положень національної конституції.

Особлива роль у використанні цих способів тлумачення конституції належить органам **судової влади** як незалежної та неупередженої гілки влади. У країнах американської (децентралізованої) моделі конституційного контролю офіційне тлумачення конституцій, а також законів, надане вищими судовими інстанціями (зокрема, тлумачення Конституції США і поправок до неї Верховним судом США), є обов'язковим для всіх нижчих ланок судової системи.

У правових системах, де запроваджено європейську (централізовану) модель конституційної юстиції, офіційне абстрактне

тлумачення конституції та законів є прерогативою спеціально створеного органу конституційної юстиції, переважно, конституційного суду. Зокрема, таким повноваженням наділені Федеральний Конституційний суд ФРН, Конституційний суд Російської Федерації, конституційні суди деяких інших європейських країн.

Повноваженням щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України наділений єдиний орган конституційної юрисдикції – **Конституційний Суд України**. Відповідно до ч. 2 ст. 150 Конституції України рішення Конституційного Суду щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Однак Конституційний Суд України здійснює інтерпретаційну діяльність не тільки в межах спеціальної процедури, а й під час ухвалення рішень про відповідність Конституції України законів та інших визначених законом правових актів. У мотивувальній частині цих рішень можуть міститися правотлумачні положення, де розкривається зміст відповідних норм Конституції України і правових актів, конституційність яких перевірялась.

Правотлумачні положення (**правові позиції**) Конституційного Суду України є результатом системного тлумачення ним Конституції та законів, мають офіційний нормативний характер і можуть міститися в усіх видах його актів. Правові позиції Конституційного Суду України є **прецедентами тлумачення**, що становлять зразок інтерпретації відповідних положень Конституції та законів, обов'язковий при вирішенні всіх аналогічних справ, а також застосуванні відповідних конституційних чи законодавчих положень усіма суб'єктами права. Якщо офіційне обов'язкове тлумачення Конституції та законів України належить до повноважень Конституційного Суду України, то їх переконливе (рекомендаційне) тлумачення можуть здійснювати й суди загальної юрисдикції.

5. Інтерпретаційні акти, їх види

Результати офіційного тлумачення правових актів виражаються в інтерпретаційних (правотлумачних) актах, які забезпечують їх одноманітне, узгоджене розуміння та ефективну реалізацію. Інтерпретаційні акти є результатом цілеспрямованої інтелектуальної діяльності компетентного органу держави (наприклад, Конституційного Суду України) чи міжнародної установи (наприклад, Європейського суду

з прав людини, Комітету ООН з прав людини) щодо осмислення значення правових норм чи їх індивідуальних приписів.

Інтерпретаційний акт – це правовий акт уповноваженого суб'єкта, який містить роз'яснення юридичних правил (норм права), що є головною метою його прийняття.

Особливості юридичної природи інтерпретаційних актів дозволяють виділити такі їх **ознаки**:

1) інтерпретаційні акти **розкривають зміст норм права чи індивідуальних приписів**, виражених у відповідному правовому акті. Вони діють в єдності з правовими актами, що стали предметом тлумачення, і мають допоміжний характер;

2) інтерпретаційні акти **не встановлюють нових правил поведінки**, не скасовують і не вносять змін до чинних правових актів. Здійснюючи свої повноваження, суб'єкти офіційної інтерпретації не підмінюють законодавця шляхом створення правових норм у процесі тлумачення, в тому числі через усунення прогалин у законодавстві. З цього приводу Конституційний Суд України в Рішенні від 25 березня 1998 р. прямо зазначив, що заповнення прогалин у законах не належить до його повноважень, а є прерогативою Верховної Ради України;

3) інтерпретаційні акти як офіційні документи **мають обов'язковий або переконливий характер**, що зумовлено наявністю у суб'єкта їх прийняття державно-владних повноважень чи визнаної державою юрисдикції. Ці акти містять офіційну, сформульовану чи визнану державою позицію щодо розуміння змісту відповідних національних або міжнародних правових актів;

4) сфера дії інтеграційних актів **збігається зі сферою дії актів, положення яких вони роз'яснюють**. Так, дія нормативних інтерпретаційних актів у часі визначається, як правило, параметрами дії акта, що підлягає тлумаченню. Оскільки тлумачення не виходить за межі правових норм, а лише розкриває їх значення, то **інтерпретаційні акти можуть мати зворотну силу**, межі якої визначаються моментом набрання чинності правовим актом, що підлягає тлумаченню. В інтерпретаційному акті може прямо вказуватися на необхідність **перегляду раніше ухвалених рішень**, які не відповідають викладеному в ньому тлумаченню норм права.

Наведені особливості вирізняють інтерпретаційні акти серед інших правових актів, що містять деякі правотлумачні положення. Тлумачення норм права відбувається переважно в процесі судової та іншої правозастосовної діяльності при вирішенні конкретних справ.

Відповідно інтерпретаційні положення можуть міститися в різних видах правових актів (наприклад, судових рішеннях, відомчих актах тощо). Так, правозастосовні акти містять як саме юридичне рішення у конкретній справі, так і роз'яснення змісту відповідних норм права, що були покладені в його основу. Своє розуміння значення правових норм правозастосовний орган у цьому разі формулює в *мотивувальній частині акта застосування права*. Таке тлумачення набуває обов'язкової значущості для конкретної справи та осіб, яких вона стосується. При цьому воно справляє певний вплив і на правозастосувачів під час розгляду та ухвалення рішень з усіх аналогічних юридичних справ, що забезпечує сталість та одноманітність судової практики. Однак інтерпретаційними актами виступають тільки ті акти, основною метою прийняття яких є роз'яснення змісту відповідних правових приписів.

Залежно від видів офіційного тлумачення розрізняють такі **види інтерпретаційних актів**:

- за ступенем обов'язковості виділяють *обов'язкові та рекомендаційні інтерпретаційні акти*. Так, обов'язковими інтерпретаційними актами виступають рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України, рекомендаційними – роз'яснення вищих спеціалізованих судів, загальні коментарі Комітету ООН з прав людини та ін.;

- за предметом тлумачення виокремлюють інтерпретаційні акти, що містять тлумачення норм права, викладених у *нормативно-правових актах, інших джерелах права*, та інтерпретаційні акти, предметом тлумачення яких виступають *індивідуальні правові акти* (рішення суду, правочини, заповіти тощо). Так, ухвала про роз'яснення рішення суду, постановлена в порядку ст. 221 ЦПК України, виступає самостійним актом офіційного індивідуального тлумачення, на який може бути подано скаргу окремо від рішення суду (ст. 293 ЦПК України);

- за колом осіб і конкретних ситуацій, на які поширюється дія інтерпретаційних актів, розрізняють *акти абстрактного та акти казуального тлумачення*. До перших належать акти Конституційного Суду України, вищих спеціалізованих судів та ін. Акти казуального тлумачення ухвалюються з метою надання роз'яснень щодо змісту норми права у контексті конкретної справи. Такі акти можуть ухвалюватися уповноваженими органами, до яких звертаються особи за роз'ясненням тих чи інших положень законодавства, що підлягають застосуванню в конкретному випадку (наприклад, відповіді контролюючого органу на

запити зацікавлених осіб з питань оподаткування, тобто податкові консультації);

- за обсягом і характером нормотворчих повноважень органу виділяють *акти автентичного тлумачення* (видані автором правового акта, що тлумачиться), і *легальні акти*, або *акти делегованого тлумачення* (акти, ухвалені суб'єктом, який має спеціальне повноваження на надання тлумачення правових норм, що видані іншими органами).

Інтерпретаційні акти класифікують також за іншими підставами: *за суб'єктами тлумачення* (акти різних органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також акти міжнародних установ); *за видами правових актів, які тлумачаться* (акти тлумачення нормативно-правових актів та акти тлумачення індивідуально-правових актів); *за видом документа* (постанови, рішення, ухвали, роз'яснення, висновки та ін.); *за галузями права* (конституційно-правові, кримінально-правові, цивільно-правові та ін.).

ЛЕКЦІЯ 15. Правова система суспільства

1. Поняття і структура правової системи.
2. Класифікація правових систем сучасності.
3. Загальна характеристика правових сімей.
4. Особливості правової системи України.

1. Поняття і структура правової системи

Теоретична конструкція «правова система» охоплює всі правові явища, цілісно характеризує їх внутрішні та зовнішні зв'язки. Основою методології у цьому випадку є системний підхід, за допомогою якого певний об'єкт розглядається як багатоаспектне явище, що складається з різноманітних елементів, співвідношення між якими утворюють відносно стійку структуру і забезпечують його цілісність. Завдяки використанню категорії «правова система» стає можливим комплексний аналіз усієї правової сфери суспільства.

Правова система – це сформована під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у сталих зв'язках між собою та з іншими соціальними явищами.

Для формування більш повного уявлення про правову систему слід визначити її *основні характеристики*.

1. Правова система є *одним із видів соціальних систем*. Поряд та у взаємозв'язках з нею функціонують інші види соціальних систем – політична, економічна, моральна, релігійна тощо.

2. Вона формується зазвичай *у межах певної держави*, є *національною правовою системою*. У деяких випадках правова система може діяти лише *на частині* території держави (*субнаціональна правова система*) або виходити *за межі* держави й охоплювати системи різних країн (*наднаціональна правова система*, яка може бути міжнародною або релігійною).

3. Правова система *формується під впливом різноманітних чинників* культурних, релігійних, моральних, економічних та ін.), які є унікальними для кожного суспільства і зумовлюють специфіку певної правової системи.

4. Вона є *цілісною системою*, що зумовлює появу у неї нових якостей, що відсутні в її окремих складових (наприклад, здатність забезпечувати правопорядок).

5. Правова система має *відносно сталий характер*. Риси, яких вона набуває протягом історичного процесу, формуються впродовж тривалого часу і не можуть бути змінені у стислий строк. У разі зміни державних форм організації суспільства (розпад держави, втрата незалежності, об'єднання держав) його правова система може зберігати свою сутність та основні риси.

6. Вона *складається із різнорідних елементів*. *Головним* елементом правової системи є *право*, для сприяння реалізації якого формуються всі інші статичні та динамічні елементи цієї системи. Це дає підстави для висновку про те, що право у суспільстві реально функціонує лише у прив'язці до правової системи. *Іншими* структурними елементами правової системи є джерела права, юридична практика, нормотворчість, правозастосування, правові відносини, правосвідомість, правова культура, юридична наука, юридична освіта, законність і правопорядок тощо.

Усі елементи правової системи можуть бути згруповані у *підсистеми*, які утворюють:

1) *інституційну складову* – суб'єкти права (їх правові статуси, особливості юридичної відповідальності);

2) *нормативну складову* – сукупність принципів і норм права, що регулюють відносини між суб'єктами права, а також система права, джерела права;

3) *ідеологічну складову* – сукупність поглядів на право та інші правові явища, яка виявляється у правовій психології, правовій ідеології та правовій культурі;

4) *функціональну складову* – процеси нормотворчості, реалізації, застосування і тлумачення права;

5) *інфраструктурну складову* – елементи, що сприяють належному функціонуванню правової системи (юридична освіта, юридична наука, юридична професія та ін.);

6) *результативну складову*, яка відображає результати дії права, ступінь його соціальної значущості та відповідності інтересам соціуму (судова та інша юридична практика, стан правопорядку тощо).

2. Класифікація правових систем сучасності

У сучасному світі сформувалася велика кількість різноманітних правових систем. Найбільш поширеними є *національні правові системи*, які утворені та існують у межах певної держави. Станом на 2012 р. у світі налічувалося 194 незалежні країни, що міжнародно визнані, кожна з яких має власну правову систему. Тісний зв'язок цих правових систем з державністю відображається в їхніх назвах – правові системи України, Німеччини та ін.

На політичній мапі світу існують також невизнані або частково визнані держави (Тайвань, Північний Кіпр та ін.). Деякі території можуть бути тимчасово залежними від інших держав або міжнародних організацій (території з перехідним правовим режимом). Усі вони також мають власні правові системи, які можна вважати *квазінаціональними*.

У межах деяких національних правових систем існують *субнаціональні правові системи*, які мають значну внутрішню автономію (наприклад, правова система Квебеку в Канаді, Шотландії у Великій Британії). При цьому субнаціональні системи можуть бути побудовані на засадах, притаманних правовим системам іншого типу.

Окремим правовим феноменом є *наднаціональні правові системи*, дія яких поширюється на декілька країн. До них належать:

- *міжнародні правові системи*, що поширюють свою дію на політичні союзи декількох держав. У їх межах створюються наднаціональні органи, що можуть наділятися повноваженнями нормотворчості, правозастосування, здійснення правосуддя. Такі системи поширюють свій вплив на національні правові системи держав-учасниць

у межах, що визначаються нормативною базою відповідних союзів (наприклад, правові системи Європейського Союзу, Ради Європи);

• **релігійні правові системи**, що поширюють свою дію на певні релігійні громади та їх членів (мусульманське, канонічне, іудейське та індуїське право).

Таким чином, на правовій мапі сучасного світу слід розрізняти національні, квазінаціональні, субнаціональні та наднаціональні правові системи, які взаємодіють між собою й утворюють міжнародний правопорядок.

Значна кількість правових систем, їх неоднорідний характер ускладнюють їх дослідження, зумовлює необхідність їх об'єднання у відповідні групи (*правові сім'ї*), які вивчає порівняльне правознавство (компаративістика).

Правова сім'я – це сукупність правових систем, що об'єднані спільністю їх найбільш важливих рис (структура системи права, система джерел права, правова культура і правосвідомість, юридична доктрина, юридична техніка та ін.).

Основними правовими сім'ями сучасного світу є романо-германська, англо-американська, традиційна і релігійна.

Крім того, правові системи можуть бути класифіковані на **чисті** та **змішані (гібридні)**. **Чистими** є системи, що побудовані на романо-германському, англо-американському, релігійному або традиційному праві. **Змішані** правові системи об'єднують інститути, що походять з різних правових систем. Так, правові системи багатьох країн Азії та Африки побудовані на взаємодії інститутів романо-германського, англо-американського, релігійного і традиційного права. До змішаних належать, зокрема, правові системи Філіппін, Японії, Шрі-Ланки, Маврикію, Камеруну.

Слід звернути увагу на існування **материнських і дочірніх** правових систем. **Материнськими** є ті системи, що утворили основу певної правової сім'ї. **Дочірні** правові системи побудовано за моделлю інших (материнських) правових систем. Так, материнською є англійська правова система, тоді як правові системи Канади, Австралії, Нової Зеландії, що побудовані за моделлю права Англії, належать до дочірніх.

Об'єднання правових систем в один тип (сім'ю) можна робити на основі подібності в таких елементах:

- 1) генезис і еволюція права, ступінь рецепції римського права;
- 2) джерела права та їх ієрархія;

- *первинні (настановні)* – загальні принципи права, положення конституцій і конституційних актів;

- *вторинні (ті, що конкретизують і розвивають первинні)* – закон, нормативно-правовий договір, правовий прецедент, правовий звичай, релігійно-правовий текст; також методологічні підходи до їх тлумачення;

3) *структура системи права* – зміст основних галузей та інститутів права як результату базування на подібній юридичній доктрині;

4) *юридична техніка* – юридичні терміни, категорії, поняття, конструкції і види систематизації нормативно-правового матеріалу – інкорпорація, кодифікація, консолідація;

5) *правозастосовна діяльність*, насамперед судова, включаючи принципи судочинства як наслідок спільності ідеологій.

3. Загальна характеристика правових сімей

Романо-германський тип (сім'я) правових систем – сукупність національних правових систем, які мають загальні закономірності розвитку і подібні ознаки, що склалися на основі давньоримського цивільного права і його пристосування (у поєднанні з канонічним правом, доктринальним правом університетів і місцевих норм-звичаїв) до нових національних умов при домінуванні закону серед інших джерел права.

Романо-германська правова сім'я сформувалася в континентальній Європі починаючи з XI-XII ст. і набула значного поширення також у неєвропейських державах, які запозичили її основні риси. До цієї сім'ї тяжіють правові системи багатьох латиноамериканських (Аргентини, Бразилії, Мексики та ін.) і скандинавських країн (Швеції, Данії, Фінляндії та ін.), а також правові системи України та деяких інших пострадянських країн.

Спільними ознаками правових систем романо-германської сім'ї є такі:

1) їх формування *на основі рецепції (запозичення) римського права*;

2) розуміння сутності права, що склалося *завдяки дослідженню і викладанню римського та канонічного права в середньовічних європейських університетах*;

3) *єдине розуміння норми права, яка розглядається як абстрактне і загальне правило поведінки*;

4) *нормативно-правовий акт* (закон) як *основне джерело права*. Інші джерела права також визнаються, але мають менше значення;

5) *поділ права на публічне і приватне, а також на галузі* (конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне та ін.);

6) *поширеність кодифікації законодавства*;

7) *загальний понятійний фонд і термінологія*, тобто подібність правових понять і категорій, які використовуються в кожній національній правовій системі;

8) *наявність загальних принципів права*, на яких ґрунтується правовий порядок (наприклад, заборона зловживання правом, заборона дискримінації).

Англо-американський тип (сім'я) правових систем – це сукупність національних правових систем, які мають загальні закономірності розвитку і подібні ознаки, що склалися на основі судового прецеденту (що випробував незначний вплив римського і канонічного права, більшою мірою – місцевих звичаїв), що домінує серед інших юридичних джерел права. Правові системи цього типу ще називають системами загального права (common law), або «судейського права» (judemadelaw).

Історія формування **англо-американської правової сім'ї** почалася з XI–XIII ст., коли в Англії виникло загальне право. Пізніше це право було запозичене США і деякими іншими державами світу. Зараз до цієї сім'ї поряд із правовою системою Англії та США входять більш ніж 50 країн Співдружності націй.

Спільними ознаками правових систем англо-американської сім'ї є такі:

1) *відсутність значного впливу з боку римського і канонічного права*, їх розвиток під впливом переважно внутрішніх чинників;

2) *найбільший вплив на його розвиток справили юристи-практики, в першу чергу судді*;

3) *казуальний (менш абстрактний) характер правил*, обумовлений тим, що більшість таких норм створювалися при розгляді судових справ і тому розраховані насамперед на вирішення конкретних спорів;

4) *судовий прецедент і нормативно-правовий акт* (статут) як *основні джерела права*;

5) *відсутність істотного значення поділу системи права на публічне і приватне, а також на галузі*;

6) поділ права на *статутне* і *прецедентне*. У свою чергу в прецедентному праві виокремлюється *загальне право* і *право справедливості*;

7) *нехарактерність кодифікації*;

8) особлива значущість *змагальної судової процедури*.

Дві англomовні країни – США й Велика Британія – мають різні правові системи: їх навіть називають двома країнами, «розділеними» загальним правом. Відтворити усі відтінки своєрідності правової системи США неможливо. Шляхом порівняння з правовою системою Великої Британії можна вказати лише на деякі з них.

Особливості правових систем Великої Британії і США:

1) розвинулася протягом сторіч на основі принципу наступності і безперервності й у своїй еволюції усередині країни не знає серйозних потрясінь;

2) розвивалася відносно незалежно від римського приватного права – цивільного права;

3) пережила період феодального права, що дістало назву англосаксонського права;

4) має однорівневу правову систему, зумовлену унітарним устроєм Великої Британії, а також загальну («унітарну») систему законодавства і систему прецедентного права;

5) ґрунтується на некодифікованій конституції: не має ні статуту, ні судового рішення, що проголошувало б Велику Британію конституційною парламентською монархією;

6) за відсутності спеціального Конституційного суду найважливішим компонентом англійської Конституції є конституційні угоди, що виступають формою вираження механізмів стримування і контролю галузей (гілок) влади;

7) основними формальними джерелами права є судовий прецедент і статут (закон), проте ними джерела права не вичерпуються;

8) вищі судові інстанції, як правило, пов'язані своїми колишніми рішеннями;

9) інститут присяжних засідателів утратив своє колишнє значення

Правова система США:

1) формувалася на основі англійського права, що внесене на територію Північної Америки (США) переселенцями з Англії і піддане значним змінам на континенті, поза безпосереднім сусідством з Англією;

2) розвинулася за більшої незалежності від римського приватного права. Лише у штатах, які були раніше французькими й іспанськими колоніями (Луїзіана, Каліфорнія), прийняті кодекси романського типу;

3) не пережила періоду феодального права - на відміну від континентальної Європи, формувалася на основі буржуазних відносин;

4) має дворівневу правову систему, зумовлену федеративним устроєм США. Паралельно взаємодіють правові системи федерації і штатів, у яких системи законодавства і прецедентного права різні;

5) ґрунтується на кодифікованій Конституції федерації і конституціях штатів;

6) за відсутності спеціального Конституційного суду функціями конституційного контролю наділений Верховний суд країни. Рішення (акти тлумачення) Верховного суду США щодо конституційності законів є джерелом права, оскільки створювана норма поширюється як на розглядувану справу, так і на подібні справи в майбутньому;

7) прецедентне право в більшості штатів є пріоритетним, проте більшою мірою, ніж в Англії, погоджене зі статутним (законодавчим) правом;

8) вищі судові органи федерації і штатів слабо пов'язані власними прецедентами: прецедент має правило вільної дії («*stare decisis*»), він не формалізований, рухливий (змінюється, обновляється); трактування судового прецеденту є більш м'яким, що дозволяє, наприклад, Верховному суду не дотримуватися прецедентів, ним створених, і коригувати їх;

9) використовується інститут присяжних засідателів у судах.

Для судових систем США і Великої Британії характерні множинність і багатоланковість (суди першої інстанції; суди середньої ланки, вищий/вищі судові органи). Поряд із судами загальної юрисдикції тут діють суди спеціальної юрисдикції (наприклад, у Великій Британії функціонують комерційні суди, суди у морських справах).

Традиційний тип (сім'я) правових систем – сукупність національних правових систем, які мають загальні закономірності розвитку і подібні ознаки, що склалися на основі традицій як основних джерел права, котрі становлять тісне переплетення моральних, звичаєво-общинних, міфічних, релігійних, юридичних норм, визнаних державою.

Сім'я традиційного права охоплює правові системи, засновані на звичаєвому праві. Традиційна правова сім'я поділ на **два підтипи** правових систем – *держав Далекого Сходу і країн Африки*.

Особливостями традиційних правових систем є:

1) *звичай як основне джерело права*. Упродовж багатьох століть підвалини правового регулювання цих країн становили норми звичаєвого права, що базувалися на традиціях і моральних уявленнях;

2) *негативне ставлення до законодавства*. Таке джерело права, як законодавство, вважалося неприродним для суспільства явищем. Негативне ставлення до нього й дотепер має відчутні наслідки. У ХХ ст. після широкої рецепції західного права, значного поштовху в розвитку законодавства та кодифікації склалася ситуація, за якої значна частина населення ігнорує ці правила, а реальні суспільні відносини, як і раніше, регулюються на підставі традиційних норм;

3) *ігнорування державних структур у процесі реалізації права*. Визнання звичаєвого права та ігнорування законодавства спричинили особливості реалізації права. Упродовж століть дія звичаїв підтримувалася за допомогою самокерованих суспільних структур і соціального тиску на правопорушників, без звернення до державних органів, зокрема до судів. Переважна більшість спорів і дотепер вирішується шляхом застосування процедур примирення за посередництвом шановних членів суспільства на основі норм звичаєвого права;

4) *слабкий розвиток юридичної інфраструктури*. Століттями ці країни не знали юридичної професії – суддів, прокурорів, адвокатів, нотаріусів та ін., не існували системи юридичної науки та освіти.

У свою чергу **релігійна правова сім'я** об'єднує правові системи мусульманського, індуського, іудейського і канонічного права.

Релігійний тип (сім'я) правових систем – сукупність національних правових систем, які мають загальні закономірності розвитку і подібні ознаки, що склалися на основі релігійного тексту як основного джерела права, котре являє собою тісне переплетення релігійних, юридичних, моральних, міфічних приписів, визнаних державою.

Характерними рисами релігійних правових систем є:

1) *нерозривний зв'язок із релігією*. Кожна правова система, що входить до цієї правової сім'ї, є частиною певної релігії – ісламу, індюїзму, іудаїзму, християнства. Норми права засновано на релігійних уявленнях і віруваннях, унаслідок чого правові та релігійні норми тісно переплетені, а часто й збігаються;

2) *розгляд права як божественного відкриття*, а не як наслідку раціональної діяльності людини і держави. У такому разі завдання

людини зводиться насамперед до правильного усвідомлення і тлумачення божественних норм;

3) *визнання соціальної цінності права*. В усіх релігіях присутня ідея богоугодного характеру права і воно визнається необхідним елементом справедливого суспільного устрою;

4) *персональний характер дії права*. Це означає, що засноване на релігії право поширює свою дію не на певну територію, а персонально – на членів релігійної громади. Тому релігійні правові системи стосуються насамперед осіб, які сповідують певну релігію, незалежно від того, де територіально вони проживають;

5) *невизнання принципу формальної рівності*. Зазначені релігії нерідко наділяють людину різним правовим статусом – правами та обов'язками залежно від віднесення до певної групи, відокремленої за різними критеріями (статевим, етнічним, релігійним або соціальним).

4. Особливості правової системи України

Українська правова система формувалася у складних умовах за відсутності державної незалежності протягом значних періодів її історії, під впливом різних правових і суспільних концепцій, зумовлених геополітичним положенням України.

Самобутність вітчизняної правової системи зумовлена такими історичними обставинами:

1) *генетичним зв'язком з Руською Правдою*. Цей акт, що став першою кодифікацією звичаєвого права Київської Русі, є відправним пунктом вітчизняної правової традиції;

2) *впливом польсько-литовського права*. Так, на розвиток права впливало надання литовськими і польськими королями та князями українській шляхті, міщанству і духовенству, а пізніше козацтву «привілеїв» на права та вольності;

3) *дією Магдебурзького права* на території України (XIII-XVIII ст.), яке є одним із найбільш відомих систем міського права;

4) *державно-правовим досвідом періоду Гетьманщини* (Війська Запорізького), який був утілений у політичних програмах гетьманів та їх державотворчій практиці. Важливими для цієї сфери були «пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорізького» Пилипа Орлика 1710 р.;

5) *перебуванням українських земель* протягом XVIII-XX ст. у складі різних державних утворень (Російська імперія, Австро-Угорщина,

Польща та ін.), завдяки чому українська правова система зазнала впливу різних правових традицій та правових систем;

б) *державно-правовим досвідом періоду української революції (1917-1921 рр.)*, який втілено у правових актах Центральної Ради, УНР, ЗУНР, української держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії, УСРР;

7) *існуванням Української РСР у складі Радянського Союзу*, що дало підставу для віднесення українського права до правових систем соціалістичного типу;

8) *формуванням правової системи незалежної України*. Умови для її створення з'явилися після проголошення Декларації про державний суверенітет 1990 р. і Акта про незалежність України 1991 р. Важливе значення для формування незалежної правової системи мало прийняття у 1996 р. Конституції України, яка зафіксувала правові засади її подальшого економічного, політичного та соціально-культурного розвитку, накреслила основні шляхи реформування її правової системи.

Особливими рисами сучасної правової системи України є;

1) *тяжіння до романо-германської правової сім'ї*, що зумовлює наявність таких притаманних цій сім'ї рис, як домінування нормативно-правових актів у системі джерел права, кодифікація, поділ права на приватне і публічне та ін.;

2) *перехідний тип*, що обумовлений соціалістичним минулим України і офіційно проголошеним курсом на демократичну, правову державність, верховенство права;

3) *євроінтеграційний вектор розвитку*, що зумовлює зближення національного права України з європейським правом. У 1995 р. Україна стала членом Ради Європи, взяла на себе зобов'язання щодо реформування правової системи і впровадження європейських стандартів. Значний вплив на національну правову систему справляє сприйняття практики Європейського суду з прав людини. Крім того, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. відбувається адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Список рекомендованої та використаної літератури

1. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
2. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : Підручник. – 4-те видання. – К.: Алерта, 2017. – 528 с.
3. Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – 368 с.
4. Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина І. Навчальний посібник / СМ. Тимченко, С.К. Бостан, СМ. Легуша, Н.М. Пархоменко, Т.О. Пікуля, Н.В. Пронюк. - К.: КНТ, 2007. - 288 с.
5. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права: Монографія. - К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького ПАНУ, 2001. - 180 с.
6. Гіда Є.О.. Теоретичні основи загальнолюдських стандартів прав людини: Посібник. Наукове видання. - К., 2008. - 100 с.
7. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Тематичний словник термінів та визначень з курсу теорії держави і права. Навчальний посібник., К., 1998. - 75 с.
8. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Теорія права і держави: Навчальний посібник. - К.: Всеукраїнська асоціація видавців "Правова єдність", 2008. - 270 с.
9. Загальна теорія держави і права. За ред. Копейчикова В.В. - К., Юрінком, 2002. –367 с.
10. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / СМ Тимченко, Р.А. Калюжний, С.М. Легуша. . - К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. - 296 с.
11. Козюбра М.І. Права і свободи людини і громадянина у новій Конституції України // Адвокат. - 1996. - № 2.
12. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посіб. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - 304 с.
13. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навч. посіб. - К.: Ін-т економіки і господар. права, 1998. - Ч.1. - 88 с.
14. Крищенко Л.Т. Президент України: конституційно-правовий статус // Віче. - 1994. - № 2.
15. Кудлай Т.П. Інституційний розвиток держави // Опорний конспект. - К.: Центр навч. л-ри НАДУ, 2008. - 140 с.
16. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: Навчальний

посібник. - К.: Атака, 2005. - 592 с.

17. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права : Навч. посібник // М-во освіти і науки України. - Київ: Юристконсульт, КНТ, 2006 р.- 355с.

18. Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Нариси з теорії права: Навч. пос. - К.: Істина, 2004.

19. Мелешенко В.Ф. Основи конституційного права України. - К.: Вентурі, 1996. - 208 с.

20. Мельниченко В.І. Президент у структурі державної влади // Трибуна. - 1995. - № 1/2.

21. Нікітін А.В. Теорія держави і права. Навчальний посібник для дистанційного навчання, Київ: Ун-т "Україна", 2004.

22. Оніщенко Н.М. правова система: проблеми теорії: Монографія. - К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького ПАНУ, 2002. - 352 с.

23. Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник. - К.: Істина, 2007.-336 с.

24. Основи держави і права / Під ред. А.М.Колодія, А.М.Олійника. - К., 1997. - 236 с.

25. Пікуля Т.О. Правоохоронні органи України в механізмі держави: Монографія // МВС України. КНУВС. Київськ. юрид. ін-т. - Тернопіль: Астон, 2005 р.- 199с.

26. Прилуцький В.О. Деякі питання територіального устрою України // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку. - К., 1997. - С. 96-97.

27. Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-е, зі змінами. Навч.посіб. - К.: Атіка, 2001. - 176 с.

28. Рабинович П.М. Основи законної теорії права і держави. - К., 1998. - 240 с.

29. Сіренко В.Ф. Громадське суспільство в Україні: проблеми становлення. - К.: Логос, 1997.

30. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник: Пер. з рос. - Х.: Консул, 2001. - 656 с.

31. Скакун О.І. Теорія держави і права- Харків, Консум, 2001, - 655 с.

32. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. - Харків: Консум, 2001.

33. Скрипник О. Соціальна правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. Монографія. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002.

34. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. - К.: Вид-во УАДУ, 2001. - Т. 1-3.

35. Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства, Європейські традиції. - Х.: Одиссей. 2002. - 592 с.

36. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. - К.: Кондор, 2006.

37. Теорія держави і права: навчальний посібник / А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарев, О.Л. Слюсаренко. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - 176 с

38. Теорія держави і права: навчальний посібник для підготовки до державних іспитів [для студ. вищ. навч. закладів] / С.П. Коталейчук - К.: КНТ, 2009. - 320 с.

39. Теорія держави і права: Підручник / С.Л.Лисенков, А.М.Колодій, О.Д.Тихомиров, В.С.Ковальський; За ред. С.Л.Лисенкова. - К.: Юрінком Інтер, 2005.-448 с.

40. Теорія держави і права: посібник для підготовки до іспитів / Пендюра М.М. - К.: КНТ, 2008. - 189 с

41. Теорія держави та права: Посіб. для підготов, до іспитів / СМ Тимченко, Р.А. Калужний, С.М. Легуша. - К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. - 176 с

42. Тюріна О.В. Сучасні системи судових і правоохоронних органів (порівняльно-правова характеристика): Навчальний посібник. - К.: КНТ, Видавничий дім «Скіф», 2008. - 96 с.

43. Шаповал В.М. Виконавча влада: правовий статус і реалії // Уряд. кур'єр. - 1996. - 19 груд.

44. Шаповал В.М. Вищі органи сучасної держави: Порівняльний аналіз. - К.: Програма Л, 1995. - 123 с.

45. Шляхи реформування громадянського суспільства в Україні. Забезпечення прав людини на свободу слова та інформацію: Наук. зб. - Х.: УАДУ ХФ, 2001. - 286 с.

Інтернет-ресурси

1. Верховна Рада України // <http://www.rada.gov.ua>
3. Голос України // <http://www.uamedia.visti.net/golos/>
4. Державні органи влади України // <http://www.nau.kiev.ua>
5. Електронні вісті // <http://www.elvisti.com>
6. Законопроекти України // <http://www.zakon.gov.ua>

7. Зеркало тижня // [http: www.zerkalo-nedeli.com](http://www.zerkalo-nedeli.com)
8. Інформаційні ресурси про Україну // [http: www.infoukes.com](http://www.infoukes.com)
9. Кабінет Міністрів України (вихід на всі міністерства і відомства) // [http: www.kmu.gov.ua](http://www.kmu.gov.ua)
10. Міністерство юстиції // [http: www.minjust.gov.ua](http://www.minjust.gov.ua)
11. Національна безпека і оборона // [http: www.uceps.com.ua/ukr/all/jornal/](http://www.uceps.com.ua/ukr/all/jornal/)
12. Офіційна сторінка Президента України // [http: www.president.gov.ua](http://www.president.gov.ua)
13. Політична Україна // [http: www.polit.com.ua](http://www.polit.com.ua)
14. Рада національної безпеки і оборони // [http: www.rainbow.gov.ua](http://www.rainbow.gov.ua)
15. Українська пошукова система // [http: www.meta-ukraine.com](http://www.meta-ukraine.com)
16. Українська правда // [http: www.pravda.com.ua](http://www.pravda.com.ua)
17. Урядовий кур'єр // [http: www.uamedia.visti.net/uk/](http://www.uamedia.visti.net/uk/)
18. Центр досліджень проблем громадянського суспільства // [http: www.cdpgs.ukrbiz.net](http://www.cdpgs.ukrbiz.net)

Словник юридичних термінів

1. **Право** – це сукупність встановлених державою загальнообов'язкових норм (правил поведінки), котрі виражають волю народу держави і гарантовані державою, встановлюють загальні правила поведінки, закріплюють права та обов'язки учасників суспільних відносин.

2. **Право об'єктивне** – це сукупність норм права, що виражені у відповідних юридичних джерелах – нормативно-правових актах, судових рішеннях, правових звичаях тощо.

3. **Право суб'єктивне** належить окремим суб'єктам і полягає в наявності у кожного з них певних юридичних можливостей.

4. **Утворення права** – це складний, тривалий, багатofакторний соціальний процес формування (виникнення, розвитку і зміни) норм права, що починається з узагальнення соціальних відносин, поведінки, договорів тощо, в яких відображаються потреби та інтереси більшості населення відповідно до його розуміння свободи, рівності та справедливості, і завершується наданням їм певної форми (джерела) права з визначеним державним забезпеченням (реалізацією, охороною, захистом).

5. **Наступність у праві** – це універсальний закономірний зв'язок між ступенями розвитку національного права як соціального явища, що виражається у збереженні і сучасному використанні правового матеріалу минулих часів, забезпеченні особливостей національної правової системи.

6. **Новації у праві** – це результат (здійснений факт) перенесення в національну правову систему нових для неї елементів правової культури, їх пристосування і засвоєння на певний момент функціонування.

7. **Функції права** – це основні напрями впливу права на суспільні відносини.

8. **Соціальні норми** – система правил поведінки загального характеру, що складаються у відносинах між людьми в певному суспільстві і забезпечуються засобами соціального впливу.

9. **Мораль** – це принципи, оцінки та норми, що виражають уявлення людей про добро і зло, а також про те, що схвалюється чи заперечується суспільством.

10. **Звичай** – це соціальна норма, яка складається внаслідок її тривалого та одноманітного застосування в певних життєвих ситуаціях.

11. **Релігія** – це світогляд та світовідчуття, а також відповідна поведінка і специфічні дії (культ), засновані на вірі в існування Бога, надприродне.

12. **Корпоративні норми** – правила, що розробляються політичними партіями, громадськими організаціями, профспілками, підприємствами та іншими об'єднаннями з метою реалізації інтересів своїх учасників.

13. **Джерела (форми) права** – це офіційно-документальні форми відображення і закріплення норм права, які виходять від держави і яким держава надає загальнообов'язкового юридичного значення.

14. **Нормативно-правовий акт** – офіційний документ компетентних органів держави, який складається з юридичних норм, установлює, змінює чи скасовує норми права, виходить від строго певних правотворчих органів, має встановлену форму, реквізити, порядок вступу в силу і сферу дії.

15. **Правовий звичай** – історично складені звичаї та традиції, яким держава надала загальнообов'язкового значення і дотримання якого гарантувала державним примусом.

16. **Нормативно-правовий договір** – добровільно узгоджені декількома суб'єктами загальні правила поведінки, які забезпечуються державою, встановлює, змінює чи скасовує норми права (міжнародно-правові угоди, колективні договори).

17. **Правовий (судовий) прецедент** – судове чи адміністративне рішення по конкретній юридичній справі, якому держава надала загальнообов'язкового юридичного значення і таке рішення є зразком для вирішення аналогічних справ.

18. **Судова практика** – це рішення судів у конкретних справах, які містять правові зразки одноманітного та багаторазового застосування і тлумачення правових норм.

19. **Правова доктрина** – акт-документ, який містить концептуально оформлені правові ідеї, концепції, теорії та принципи, що розробляються вченими з метою вдосконалення законодавства, усвідомлюються (сприймаються) суспільством, та підтримуються (формалізуються) державою.

20. **Принципи права** – загальноприйняті норми-ідеї найвищого авторитету, що слугують основними засадами правового регулювання суспільних відносин, визначають характер права і напрями його подальшого розвитку.

21. Основоположні принципи права – найбільш важливі фундаментальні принципи, на яких ґрунтується право, як загальнообов’язковий соціальний регулятор.

22. Загальні принципи права – це принципи, що притаманні праву в цілому, діють в усіх галузях та інститутах права.

23. Міжгалузеві принципи права – це принципи, що притаманні декільком галузям права, визначають їх характер та напрями подальшого розвитку.

24. Галузеві принципи права – це принципи, що притаманні певній галузі права, визначають її характер та напрями подальшого розвитку.

25. Правове регулювання суспільних відносин – це впорядкування поведінки учасників суспільних відносин за допомогою юридичних засобів.

26. Об’єкт правового регулювання – це поведінка людей та їх об’єднань у суспільстві, яка в силу своєї соціальної значущості регулюється нормами права (юридично значуща поведінка).

27. Предмет правового регулювання – це суспільні відносини, що регулюються правом.

28. Механізм правового регулювання – це логічно узгоджена динамічна система уніфікованих юридичних засобів, необхідна і достатня для забезпечення результативного правового регулювання суспільних відносин.

29. Спосіб правового регулювання – це засіб регламентації поведінки осіб у суспільстві шляхом надання їм суб’єктивних прав та/або накладання на них юридичних обов’язків.

30. Юридичне дозволяння – визнання за особою суб’єктивного права здійснювати певні юридично значимі дії або утримуватись від них, вільно обирати варіант власної поведінки.

31. Юридичне зобов’язування – покладення на особу юридичного обов’язку виконати певні дії, регламентовані нормами права.

32. Юридична заборона – покладення на особу юридичного обов’язку утриматися від певних дій.

33. Тип правового регулювання – це характеристика загальної спрямованості впливу на суспільні відносини залежно від того, який із способів правового регулювання лежить в його основі – дозволяння чи заборона.

34. Загальнодозволений тип правового регулювання – це тип правового регулювання, заснований на поєднанні загального юридичного

дозволяння у формі визнання права зі встановленням окремих обмежень (виключень) за допомогою юридичних заборон.

35. Дозвільний тип правового регулювання – це тип правового регулювання, заснований на поєднанні загальної юридичної заборони зі спеціальним юридичним дозволянням у формі дозволу.

36. Метод правового регулювання – це сукупність прийомів і способів регулювання суспільних відносин.

37. Імперативний (владний) метод правового регулювання – передбачає правове положення суб'єктів, побудоване на субординації, підпорядкованості; точні приписи підвладному суб'єкту та штрафні каральні санкції (адміністративне право, кримінальне, фінансове, виправно-трудове).

38. Диспозитивний метод правового регулювання – передбачає рівноправність сторін – суб'єктів правовідносин, юридичним фактом, як правило, виступає договір, в якому суб'єкти самі встановлюють взаємні права і обов'язки, за порушення яких наступають майнові поновлювальні санкції (цивільне, сімейне, трудове право).

39. Рекомендаційний метод правового регулювання – передбачає впорядкування суспільних відносин шляхом надання вказівок, що не мають обов'язкової юридичної сили, стосовно найбільш прийнятної для суспільства ефективної поведінки.

40. Заохочувальний метод правового регулювання – передбачає створення умов, за яких вибір суб'єктом певного варіанту юридично значимої поведінки надає йому додаткових матеріальних або нематеріальних благ (звільнення від сплати податків, створення додаткових робочих місць тощо).

41. Правовий режим – це особливий порядок правового регулювання певної сфери суспільних відносин, який забезпечується шляхом специфічного поєднання та співвідношення його методів, способів і типів.

42. Норма права – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлюється державою у джерелах права і охороняється методами державного примусу.

43. Типові норми (норми – правила поведінки) – спрямовані на безпосереднє регулювання суспільних відносин; вони закріплюють стандарт правомірної поведінки суб'єкта права або встановлюють наслідки відхилення від нього.

44. Спеціалізовані (нетипові) норми зазвичай безпосередньо відносини між особами не регулюють, а сприяють реалізації норм –

правил поведінки і в такий спосіб опосередковано беруть участь у правовому регулюванні суспільних відносин.

45. Охоронні норми права здійснюють правове регулювання суспільних відносин шляхом встановлення складів правопорушень і закріплення відповідних юридичних санкцій.

46. Зобов'язальні норми права встановлюють юридичний обов'язок особи вчиняти певні позитивні дії.

47. Заборонні норми права закріплюють юридичний обов'язок особи утримуватись від певних дій, тобто заборону їх учинення.

48. Уповноважувальні норми права встановлюють суб'єктивні права, тобто дозволяння на здійснення уповноваженою особою тих чи інших активних дій.

49. Імперативні норми права містять категоричні приписи, що безпосередньо визначають поведінку суб'єктів, не дозволяють відхилитися від них і не можуть бути замінені за рішенням (домовленістю) цих суб'єктів іншими умовами.

50. Диспозитивні норми права діють лише тоді, коли адресати норми своїм рішенням (угодою) не встановили інших умов власної поведінки.

51. Абсолютно визначені норми права з вичерпною конкретністю і повнотою встановлюють умови своєї дії, права та обов'язки адресатів і наслідки їх порушення.

52. Відносно визначені норми права не містять повних, вичерпних вказівок на умови їхньої дії, права та обов'язки адресатів або зміст санкцій.

53. Загальні норми права поширюються на всі відносини певного роду в цілому.

54. Спеціальні норми права встановлюються з метою конкретизації і деталізації, врахування своєрідності та особливостей будь-якого виду суспільних відносин, що належать до певного роду, врегульованого загальними нормами права.

55. Норми, що спрямовують систему права – встановлюють вихідні засади, основи правового регулювання суспільних відносин.

56. Норми-засади – закріплюють загальні засади, на яких ґрунтуються політична і правова системи.

57. Норми-завдання – визначають завдання окремих інститутів або галузей права.

58. **Норми-принципи** – закріплюють і розкривають сутність найбільш загальних і стабільних імперативних вимог (наприклад, принципів права, принципів організації та діяльності державного апарату, окремих органів державної влади та ін.).

59. **Колізійні норми** – встановлюють правила вибору норми права, яка підлягає застосуванню за наявності розбіжності (зокрема, суперечності) між нормами, що регулюють однакові фактичні обставини.

60. **Оперативні норми** – спрямовані на введення в дію і припинення дії інших норм права.

61. **Норми-дефініції** – містять визначення правових категорій і понять.

62. **Норми-строки** – що містять правила обчислення строків.

63. **Норми матеріального права** визначають певну модель поведінки шляхом встановлення прав та обов'язків суб'єктів права.

64. **Норми процесуального права** встановлюють процедури, тобто послідовність дій, необхідних для реалізації прав та обов'язків, що передбачені нормами матеріального права.

65. **Постійні норми права** – це норми з невизначеним строком дії, що діють до їх скасування або зміни.

66. **Тимчасові норми права** – це норми, встановлені на певний строк (наприклад, норми Державного бюджету, які діють з 1 січня до 31 грудня відповідного календарного року).

67. **Структура норми права** – це внутрішня будова норми, поділ її на певні елементи.

68. **Гіпотеза** – елемент норми права, яка містить умови і обставини, за наявності або відсутності яких ця норма буде реалізовуватись.

69. **Диспозиція** – елемент норми, в якій міститься саме правило поведінки, правачи обов'язки суб'єктів.

70. **Санкція** – елемент норми, яка містить заходи примусу, що застосовуються у випадку порушення диспозиції.

71. **Позитивна гіпотеза** вказує на життєві обставини, за наявності яких реалізується правило поведінки.

72. **Негативна гіпотеза** вказує на життєві обставини, за відсутності яких реалізується правило поведінки.

73. **Змішана гіпотеза** вказує на те, що реалізація правила поведінки зумовлюється наявністю одних і відсутністю інших життєвих обставин.

74. *Проста гіпотеза* визначає одну життєву обставину, за наявності (відсутності) якої діє диспозиція норми.

75. *Альтернативна гіпотеза* визначає кілька життєвих обставин, за наявності (відсутності) хоча б однієї з яких діє диспозиція.

76. *Складна гіпотеза* визначає кілька життєвих обставин, за одночасної наявності (відсутності) яких діє диспозиція.

77. *Абсолютно визначена гіпотеза* формулює життєві обставини з вичерпною конкретністю і повнотою.

78. *Відносно визначена гіпотеза* формулює такі життєві обставини невичерпно і неповно.

79. *Безальтернативна диспозиція* пропонує суб'єкту лише один варіант поведінки.

80. *Альтернативна диспозиція* надає суб'єкту декілька можливих варіантів поведінки.

81. *Проста диспозиція* називає варіант поведінки, проте не розкриває його.

82. *Описова диспозиція* описує всі істотні ознаки поведінки.

83. *Відсильна диспозиція* не викладає правило поведінки, а відсилає для його ознайомлення до іншої норми.

84. *Бланкетна диспозиція* є різновидом відсильної диспозиції, яка для розкриття змісту відсилає до інструкції, правил і технічних норм.

85. *Змішана диспозиція* поєднує в собі способи викладення правила поведінки, характерні для інших видів диспозицій (наприклад, описової та відсильної).

86. *Абсолютно визначена диспозиція* з вичерпною конкретністю і повнотою встановлює права та обов'язки адресатів норм.

87. *Відносно визначена диспозиція* не містить повних і точних вказівок на права та обов'язки адресатів.

88. *Абсолютно визначені санкції* – такі, що вичерпно визначають вид і кількісну міру державного примусу (наприклад, штраф у подвійному розмірі).

89. *Відносно визначені санкції* – такі, що передбачають можливість при правозастосуванні обрання різних видів санкцій (наприклад, штраф або позбавлення волі) чи їх різної кількісної міри (наприклад, позбавлення волі на строк від двох до п'яти років).

90. *Прості санкції* – такі, що передбачають один невігідний наслідок (наприклад, штраф).

91. *Складні санкції* – такі, що передбачають одночасне застосування декількох невідгідних наслідків (наприклад, позбавлення волі з конфіскацією майна).

92. *Альтернативні санкції* – такі, що передбачають декілька наслідків, один із яких може бути застосовано до правопорушника (наприклад, штраф або обмеження волі).

93. *Правовідновні заходи* спрямовані на відновлення порушених прав і законних інтересів, виконання невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків, повернення до первісного стану.

94. *Заходи юридичної відповідальності* означають додаткові втрати особистого, організаційного або майнового характеру, які настають унаслідок правопорушення.

95. *Заходи припинення правопорушень* є вилучення заборонених предметів, затримання правопорушника, арешт майна та ін.

96. *Система права* – це структура права, створена зв'язком норм, інститутів, галузей, розділів, що забезпечує цілісність і регулятивні властивості права.

97. *Інститут права* – це частина галузі права, що складається з норм, які регулюють певний вид однорідних суспільних.

98. *Підгалузь права* – об'єднання взаємопов'язаних інститутів, що формується в межах однієї галузі права (виборче право в межах конституційного права, спадкове право в межах цивільного права).

99. *Галузь права* – це сукупність правових норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин.

100. *Підсистема права* – інтегрована принципами, завданнями і функціями, зумовлена характером інтересів сукупність інститутів і галузей права, які регулюють комплекс суспільних відносин за допомогою подібних методів правового регулювання.

101. *Публічне право* – це підсистема права, яка складається з норм, що регулюють відносини, пов'язані зі здійсненням функцій публічної влади у сфері реалізації інтересів держави і місцевого самоврядування за допомогою імперативного методу правового регулювання.

102. *Приватне право* – це підсистема права, яка складається з норм, що регулюють відносини, не пов'язані зі здійсненням функцій публічної влади у сфері реалізації приватних інтересів, за допомогою диспозитивного методу.

103. *Норми матеріального права* визначають певну модель поведінки шляхом встановлення прав та обов'язків суб'єктів права.

104. *Норми процесуального права* сприяють реалізації норм матеріального права шляхом перевірки і фіксації юридичних фактів, усунення сумнівів у наявності прав та обов'язків й уточнення їхнього змісту та обсягу, врахування інтересів інших осіб, забезпечують більшу визначеність матеріальних норм, їх захист та охорону.

105. *Система законодавства* – це цілісна, внутрішньо узгоджена сукупність чинних нормативно-правових актів.

106. *Структура законодавства* – це організація нормативно-правових актів, яка виражається в їх узгодженості, диференціації та об'єднанні у структурні підрозділи.

107. *Горизонтальна структура законодавства* відображає поділ законодавства залежно від предмета правового регулювання та обсягу нормативного матеріалу.

108. *Галузеве законодавство* складають нормативно-правові акти, що містять норми певної галузі права (наприклад, нормативно-правові акти, що містять норми цивільного права, утворюють цивільне законодавство).

109. *Міжгалузеве (комплексне) законодавство* становлять нормативно-правові акти, які містять норми декількох галузей права, що регулюють окрему сферу суспільного життя (наприклад, комплексне законодавство про освіту утворюють акти, які містять норми адміністративного, цивільного, трудового, фінансового права та ін.).

110. *Інститут законодавства* – сукупність взаємопов'язаних нормативно-правових приписів, спрямованих на регулювання відповідної відокремленої сукупності суспільних відносин.

111. *Підгалузь законодавства* охоплює групу інститутів галузі законодавства, спрямовану на регулювання певного кола однорідних суспільних відносин.

112. *Галузь законодавства* є взаємопов'язаною системою нормативно-правових актів.

113. *Первинні нормативно-правові акти* – акти, що встановлюють правила регулювання певних сфер суспільних відносин.

114. *Вторинні нормативно-правові акти* – акти, що вносять зміни до первинних або скасовують їх.

115. *Чинники формування і розвитку законодавства* – це соціально значущі обставини, які визначають необхідність створення нормативно-правових актів, формування інститутів і галузей

законодавства, їх зміст, корекцію чинних актів відповідно до завдань суспільства.

116. Закон – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади (Верховної Ради) або безпосередньо самого народу (референдум), що встановлює основні, первинні юридичні норми, має вищу юридичну силу і приймається з дотриманням особливої законодавчої процедури.

117. Підзаконний акт – нормативно-правовий акт уповноважених на це суб'єктів нормотворчості, який приймається на основі закону, для його виконання, повинен відповідати вимогам закону і не може йому суперечити.

118. Кодекс – це єдиний, зведений, внутрішньо узгоджений акт, який на основі загальних принципів регулює певну сферу суспільних відносин.

119. Нормотворчість – це діяльність уповноважених на це суб'єктів з розроблення, розгляду, прийняття та офіційного оприлюднення нормативно-правових актів, яка здійснюється за визначеною процедурою.

120. Законотворчість – це діяльність, яка здійснюється парламентом, а також народом за особливою процедурою, результатом якої є прийняття законів як нормативно-правових актів вищої юридичної сили.

121. Підзаконна нормотворчість здійснюється уповноваженими суб'єктами за більш простою процедурою, результатом якої є підзаконні нормативно-правові акти.

122. Принципи нормотворчості – це найбільш важливі вимоги, які ставляться до цієї діяльності та її результатів.

123. Стадія нормотворчості – це сукупність процедурних дій, які здійснюються в процесі нормотворчості та об'єднані певною проміжною метою.

124. Нормотворча техніка – система засобів і правил вираження та закріплення змісту нормативно-правових актів, використання якої забезпечує ясність, точність, чіткість і несуперечність цих актів.

125. Термінологія законодавства – це сукупність термінів, які застосовуються в законодавстві.

126. Юридична конструкція – засіб побудови правового матеріалу відповідно до певного виду або типу правових відносин.

127. Юридична презумпція – засіб, що закріплює припущення про існування або відсутність юридично значущого факту.

128. Юридична фікція – засіб, за допомогою якого неіснуючі явища, процеси та обставини визнаються юридично існуючими, а також існуюче визнається юридично неіснуючим.

129. Галузева типізація – засіб, який дозволяє закріпити норми права таким чином, аби вони включались у певну галузь права.

130. Систематизація законодавства – це діяльність із приведення нормативно-правових актів у впорядковану систему.

131. Облік законодавства – це вид систематизації, що здійснюється шляхом збирання, фіксування в логічній послідовності та зберігання нормативно-правових актів, підтримання їх у контрольному (актуальному) стані з урахуванням змін, а також створення спеціальних систем їх накопичення і пошуку.

132. Інкорпорація законодавства – це вид систематизації, що здійснюється за допомогою впорядкування нормативно-правових актів без зміни їхнього змісту шляхом зведення в єдині друковані видання (збірники, зібрання, довідники тощо) за хронологією та/або тематикою.

133. Збірники законодавства – це збірки нормативно-правових актів, об'єднаних за тематичною ознакою.

134. Зібрання законодавства – це систематизовані за хронологічною ознакою збірки нормативно-правових актів.

135. Консолідація законодавства – це вид систематизації, що здійснюється шляхом зведення декількох близьких за змістом нормативно-правових актів у новий єдиний нормативно-правовий акт без зміни їхнього змісту.

136. Кодифікація законодавства – це вид систематизації, що здійснюється шляхом перероблення та зведення у процесі нормотворчості норм права, що містяться у різних нормативно-правових актах, у логічно узгоджену, побудовану на наукових принципах систему і створення на цій основі нового єдиного нормативно-правового акту.

137. Кодифікація-компіляція – це метод кодифікації законодавства, що передбачає зібрання чинних норм права та їх приведення в певну кодифіковану форму без суттєвих змін.

138. Кодифікація-реформа – це метод кодифікації законодавства, що передбачає зібрання норм права та їх приведення в певну кодифіковану форму із суттєвими змінами, зокрема, створенням принципово нових норм та інститутів.

139. Правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані правом, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

140. Склад правовідношення – це юридична конструкція, яка включає сукупність елементів, необхідних для його виникнення: об'єкт, суб'єктів, юридичний зміст (права і обов'язки суб'єктів), юридичний факт.

141. Суб'єкти правовідношення – це його учасники, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

142. Юридичний зміст правовідношення – це суб'єктивні права та юридичні обов'язки його суб'єктів.

143. Юридичний факт – це життєва обставина, з наявністю або відсутністю якої пов'язуються виникнення, зміна та припинення правовідношення.

144. Регулятивні правовідносини виникають на основі регулятивних норм права (наприклад, регулятивними є правовідносини з перевезення вантажу, користування комунальними послугами).

145. Охоронні правовідносини виникають на основі охоронних норм права у разі порушення регулятивних норм (наприклад, відносини щодо накладання штрафу на водія у зв'язку з порушенням ним правил дорожнього руху).

146. Матеріальні правовідносини виникають на основі норм матеріального права (наприклад, відносини з приводу одержання вищої освіти, передавання у власність майна).

147. Процесуальні правовідносини виникають на основі норм процесуального права (наприклад, відносини з приводу розгляду в суді цивільних справ, з приводу проходження зовнішнього незалежного оцінювання).

148. Постійні правовідносини – це правовідносини, дія яких у момент їх виникнення не обмежена часом (наприклад, шлюбні відносини, постійні трудові відносини).

149. Тимчасові правовідносини тривають певний, визначений час (наприклад, відносини з приводу виконання підрядних робіт, перевезення вантажу, строкові трудові відносини).

150. Одномоментні правовідносини виникають і припиняються внаслідок реалізації прав та обов'язків у дуже стислі строки, в один момент (наприклад, роздрібна купівля-продаж).

151. *Суб'єкти правовідносин* – це суб'єкти права, які вступили у правовідношення для реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

152. *Правосуб'єктність* – це здатність особи бути суб'єктом права.

153. *Загальна правосуб'єктність* – здатність особи бути суб'єктом права у межах певної правової системи.

154. *Галузева правосуб'єктність* – здатність особи бути суб'єктом тієї чи іншої галузі права.

155. *Спеціальна правосуб'єктність* – здатність особи бути учасником певного кола правовідносин у межах галузі права.

156. *Правоздатність* – це здатність суб'єкта права мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

157. *Дієздатність* – це здатність суб'єкта права своїми діями набувати права та обов'язки, самостійно їх реалізовувати.

158. *Деліктоздатність* – здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені нею правопорушення (делікти).

159. *Правовий статус* – це сукупність суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і законних інтересів суб'єктів права.

160. *Об'єкт правовідносин* – це матеріальне або нематеріальне благо, задля одержання, передавання або використання якого суб'єкти вступають у правовідносини.

161. *Суб'єктивне право* – це гарантована нормами права міра можливої поведінки особи.

162. *Юридичний обов'язок* – це встановлена нормами права міра належної поведінки особи.

163. *Юридичні факти* – цежиттєві обставини, з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків - виникнення, зміну або припинення правових відносин.

164. *Юридичні дії* – це юридично значущі вчинки особи.

165. *Юридичні акти* є діями, спрямованими на досягнення певного правового результату (вчинення правочину, видання наказу, подання позову та ін.).

166. *Юридичні вчинки* породжують юридичні наслідки незалежно від спрямованості волі на їх настання (створення літературного твору, наукове відкриття та ін.).

167. *Юридичні події* – це юридично значущі життєві обставини, настання яких не залежить від волі людини.

168. Юридично значуща поведінка – це врегульована нормами і принципами права поведінка особи, що має певні юридичні наслідки.

169. Правомірна поведінка – це вид юридично значущої поведінки, яка відповідає нормам і принципам права.

170. Правопорушення – це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридичну відповідальність.

171. Склад правопорушення – це сукупність визначених законом об'єктивних і суб'єктивних виявів протиправного діяння, за вчинення якого передбачено юридичну відповідальність.

172. Об'єкт правопорушення – це матеріальні або нематеріальні блага, що захищаються та охороняються правом, на які посягає правопорушення (наприклад, власність, суспільна мораль, громадський порядок, безпека, здоров'я людини).

173. Об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішній вияв протиправного вчинку.

174. Суб'єкт правопорушення – це особа, яка вчинила правопорушення.

175. Суб'єктивна сторона правопорушення – це сукупність ознак, які відображають психічне ставлення особи до власного діяння та його шкідливих наслідків.

176. Причини правопорушення – це соціальні явища, що призводять до вчинення правопорушень на масовому, груповому та індивідуальному рівнях.

177. Зловживання правом – це неправомірне суспільно шкідливе діяння правоможної особи, що спрямоване на задоволення її інтересу, але суперечить призначенню такого права.

178. Об'єктивно неправомірне діяння – це безневинне, неправомірне, соціально шкідливе діяння (або бездіяльність) фізичної чи юридичної особи, яке тягне за собою юридичну відповідальність лише у виключних випадках.

179. Юридична відповідальність – це передбачені санкціями норм права несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких зазнає особа за вчинення правопорушення.

180. Підстави юридичної відповідальності – певна сукупність обставин, за наявності яких її застосування є можливим.

181. Юридична підстававідповідальності – правові норми, які містять необхідні об'єктивні та суб'єктивні ознаки

поведінки, що кваліфікується як правопорушення, а також перелік санкцій, що можуть застосовуватися до правопорушників.

182. Фактичною підставою юридичної відповідальності ті життєві обставини, з наявністю яких норми права пов'язують настання юридичної відповідальності (юридичні факти).

183. Процесуальною підставою юридичної відповідальності рішення уповноваженого суб'єкта про застосування до правопорушника конкретних заходів юридичної відповідальності, ухвалене з додержанням необхідної процедури (наприклад, вирок суду).

184. Неосудність – спричинена хворобливим станом психіки особи її нездатність усвідомлювати свої вчинки або керувати ними під час вчинення суспільно шкідливого проступку.

185. Необхідна оборона – дії особи, вчинені з метою захисту охоронюваних законом її прав та інтересів, а також прав та інтересів інших осіб, суспільних і державних інтересів від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння порушнику шкоди, необхідної і достатньої для негайного відвернення чи припинення посягання.

186. Крайня необхідність – заподіяння шкоди для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі або іншій особі, а також суспільним і державним інтересам, якщо цю небезпеку неможливо було відвернути іншими засобами, а заподіяна шкода є меншою від тієї, що була відвернена.

187. Малозначність діяння – відсутність суспільної шкідливості того чи іншого діяння, яке формально містить ознаки правопорушення.

188. Юридичний казус – об'єктивно неправомірне діяння, вчинене випадково, безневинно (наприклад, падіння людини на дорозі через ожеледицю, що спричинило пошкодження чужого майна).

189. Цілі юридичної відповідальності – це бажаний соціальний ефект, очікувані результати її застосування.

190. Принципи юридичної відповідальності – це засадничі вимоги, що визначають її зміст, підстави, гарантії та процедури здійснення.

191. Державно-правовий примус – це регламентований нормами права вплив, який справляється уповноваженими органами державної влади шляхом використання юридичних засобів обмеження прав і свобод суб'єктів з метою безумовного виконання ними вимог норм і принципів права.

192. Реалізація права - це зумовлена нормами права правомірною поведінкою суб'єктів права.

193. Безпосередня реалізація права—суб'єкти права самостійно, без зовнішнього втручання чи допомоги втілюють правила, передбачені нормами права, у своїй поведінці, здійснюють суб'єктивні права і виконують юридичні обов'язки (наприклад, власник здійснює право власності на належне йому майно, водій виконує обов'язок попередити учасників дорожнього руху про зупинку транспортного засобу).

194. Правозастосовна реалізація правамає місце тоді, коли суб'єктивні права та юридичні обов'язки не можуть бути реалізовані особою без залучення спеціальних суб'єктів (суб'єктів правозастосування).

195. Застосування права – це правова форма діяльності уповноважених суб'єктів стосовно забезпечення реалізації норм права щодо конкретних життєвих випадків шляхом ухвалення індивідуально-правових рішень

196. Стадії правозастосування – сукупність процедурних дій, що здійснюються в процесі правозастосування й об'єднані певною проміжною метою.

197. Принципи застосування норм права – це основні вимоги, що ставляться до правозастосовної діяльності та її результатів.

198. Акт застосування норм права – це правовий акт, в якому закріплюється індивідуальне рішення суб'єкта правозастосування в конкретній справі.

199. Прогалини в законодавстві – це повна або часткова відсутність законодавчої регламентації певних суспільних відносин, що потребують правового регулювання.

200. Подолання прогалин в законодавстві – це застосування засобів, що дозволяють прийняти рішення в конкретній справі за відсутності відповідної норми права.

201. Аналогія закону – це вирішення справи за наявності прогалини на основі норми права, що регулює подібні суспільні відносини.

202. Темпоральна (часова) колізія – це колізія, що виникає внаслідок прийняття в різний час з того самого питання декількох різних норм права.

203. Ієрархічна (субординаційна) колізія – це колізія, що виникає внаслідок регулювання одних суспільних відносин нормами різної юридичної сили.

204. Змістовна колізія – це колізія, що виникає внаслідок часткового збігу обсягів регулювання декількох норм права.

205. Подолання колізій у законодавстві – це застосування засобів, що дозволяють ухвалювати рішення в конкретній справі за наявності колізії в законодавстві.

206. Тлумачення правового акта – це з'ясування змісту закріплених в ньому юридичних правил (норм права), а також у певних випадках роз'яснення змісту цих правил іншим зацікавленим особам.

207. Граматичний (мовний) спосіб тлумачення правового акта – це початковий спосіб, який базується на даних філологічних дисциплін: граматики, лексики, семантики, синтаксису, морфології, етимології та ін.

208. Логічний спосіб тлумачення правового акта полягає в аналізі логічної структури і внутрішніх зв'язків між нормами права або їх структурними елементами.

209. Спеціально-юридичний спосіб тлумачення правового акта передбачає аналіз тексту правового акта з точки зору «догми» права за допомогою спеціальних юридичних знань із теорії права і галузевих наук.

210. Системний спосіб тлумачення правового акта враховує місце правової норми серед інших норм, які викладені в певному нормативно-правовому акті, інституті чи галузі законодавства.

211. Історичний спосіб тлумачення правового акта допомагає встановити зміст норми права, зважаючи на історичні умови та обставини, соціально-економічні, політичні та інші чинники, пов'язані з виникненням, юридичним закріпленням норм і застосуванням норм, що підлягають тлумаченню.

212. Телеологічне (цільове) тлумачення правового акта потребує розкриття цілей правових норм і права в цілому.

213. Буквальне тлумачення правового акта – це такий вид тлумачення, за якого зміст правової норми повністю збігається з її буквальним вираженням.

214. Поширене тлумачення правового акта означає, що зміст певної норми права в результаті тлумачення виявився ширшим за її буквальний текст.

215. *Обмежене тлумачення правового акта* має місце тоді, коли зміст правових норм є вужчим за буквальний зміст тексту нормативно-правового акта.

216. *Офіційне тлумачення правового акта* здійснюється суб'єктом у зв'язку з реалізацією ним повноважень стосовно тлумачення правових актів.

217. *Абстрактне тлумачення правового акта* є роз'ясненням змісту норми права, що має загальний характер, поширюється на всіх осіб, які опинилися в нормативно регламентованій ситуації, та на всі випадки, врегульовані нормами, що інтерпретуються (наприклад, рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції чи законів України, постанови Пленуму Верховного Суду України, роз'яснення вищих спеціалізованих судів та ін.).

218. *Казуальне тлумачення норм права* стосується їх застосування щодо конкретного випадку.

219. *Автентичне тлумачення норм права* здійснюється тим суб'єктом, що видав правовий акт, який підлягає тлумаченню, тобто це авторське офіційне тлумачення (наприклад, роз'яснення міністерством сутності та окремих положень певної інструкції, що була ним прийнята).

220. *Легальне (делеговане) тлумачення норм права* здійснюється спеціально уповноваженим органом щодо правових актів, виданих іншими суб'єктами.

221. *Неофіційне тлумачення норм права* здійснюється суб'єктом, який не має повноважень на офіційне тлумачення правових актів.

222. *Інтерпретаційний акт* – це правовий акт уповноваженого суб'єкта, який містить роз'яснення юридичних правил (норм права), що є головною метою його прийняття.

Теорія держави та права Ч.2 Теорія права[Текст]:
конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти освітньої програми «Право» галузь знань
08 Право спеціальності 081 Право денної та заочної форм
навчання / уклад. А. М. Земко. Луцьк: Луцький НТУ, 2022 с.
256.

Комп'ютерний набір
Редактор

А.М.Земко
А.М.Земко

Підп. до друку «__»_____2022 р.
Формат 60x84/16. Папір офс.
Гарн. Таймс. Ум. друк. арк. 2,25.
Тираж 50 прим.

Інформаційно-видавничий відділ
Луцького національного технічного університету
43018, м. Луцьк, вул. Львівська, 75
Друк – ІВВ Луцького НТУ

